

Танчин Ігор
СОЦІОЛОГІЯ
Навчальний посібник

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

1. Соціологія як наука.	4
Протосоціологічне та буденне знання про суспільство. Передумови виникнення соціологічної науки. Місце соціології в системі суспільствознавства. Об'єкт і предмет соціології. Структура соціології. Методи соціології. Функції соціології	
2. З історії розвитку соціології	12
Початки наукової соціології. Розвиток соціології в XIX – на поч. XX ст. Сучасні соціологічні теорії макrorівня (структурний функціоналізм, теорія конфлікту) і мікрорівня (символічний інтеракціонізм, етнометодологія). Основні етапи розвитку соціологічної думки в Україні.	
КУЛЬТУРА	
3. Культура і її вплив на соціальне життя	24
Культура як соціальне явище. Компоненти культури. Єдність і різноманітність культур. Форми культури. Культурні процеси в сучасній Україні.	
ОСОБИСТІТЬ	
4. Соціологія особистості. Соціалізація	34
Особистість як категорія соціології: макросоціологічні і мікросоціологічні концепції. Соціалізація – становлення соціального “Я”.	
5. Девіація і соціальний контроль	44
Девіантна і делінквентна поведінка. Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності. Соціальний контроль.	
СУСПІЛЬСТВО	
6. Суспільство як система	52
Поняття суспільства Теорії походження суспільства. Соціальний прогрес. Руйнування суспільства. Аномія. Типологія суспільств.	
7. Соціальна структура	64
Сутність і основні елементи соціальної структури. Соціальні статуси і ролі. Соціальні групи і організації. Соціальні інститути.	
8. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність	74
Теорії соціальної стратифікації. Соціальна мобільність та її види. Міграція. Тенденції розвитку соціальної структури сучасної України.	
СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ І СУСПІЛЬНІ РУХИ	
9. Соціальні зміни і модернізація	85
Причини соціальних змін. Теорії соціальних змін. Модернізація і розвиток. Соціальні зміни в Україні.	
10. Масова поведінка і суспільні рухи	94
Що таке масова поведінка. Форми масової поведінки. Натовп і публіка. Типи суспільних рухів. Ознаки суспільних рухів. Теорії суспільних рухів.	
СПЕЦІАЛЬНІ І ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ	
11. Соціологія сім'ї і шлюбу	103
Сім'я і шлюб: засадничі поняття. Теоретичний аналіз сім'ї і шлюбу. Альтернативні форми сім'ї і шлюбу. Сім'я і шлюб в Україні.	

12. Вік і суспільство. Соціологія молоді.....	111
Вік і суспільство. Нерівність у трактуванні вікових категорій. Соціологія молоді: проблема дефініції поняття “молодь”; соціологічні теорії молодості і молоді; соціологічний аналіз бунту молоді. Вікова структура населення України. Молоде покоління України	
13. Соціологія міста.....	119
Розвиток міст. Риси сучасного урбанізму. Теорії розвитку міст та міського способу життя. Напівміська психологія. Урбанізм в Україні.	
14. Етносоціологія	127
Етносоціологія. Об’єкт і предмет. Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот. Націоналізм та його типи. Міжнаціональні конфлікти. Національно-етнічні процеси в Україні	
15. Соціологія політики.....	136
Предмет, об’єкт і суб’єкт соціології політики. Влада – ключове поняття соціології політики. Соціологія держави. Соціологія політичних партій. Соціологія електоральної поведінки	
16. Соціологія економіки та праці.....	146
Об’єкт і предмет економічної соціології. Базові елементи економіки та економічний устрій. Основні типи господарських організацій. Соціологічні теорії управління. Безробіття.	
17. Соціологія громадської думки.....	155
Предмет соціології громадської думки Об’єкт і суб’єкт громадської думки. Структура громадської думки. Громадська думка як соціальний інститут. Формування громадської думки. Вплив на громадську думку. Маніпулювання громадською думкою.	
Словник спеціальних термінів.....	167
Список літератури.....	176

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1. Протосоціологічне та буденне знання про суспільство.
2. Передумови виникнення соціології.
3. Місце соціології в системі суспільствознавства.
4. Об'єкт і предмет соціології.
5. Структура соціології
6. Методи соціології.
7. Функції соціології

ПРОТОСОЦІОЛОГІЧНЕ ТА БУДЕННЕ ЗНАННЯ ПРО СУСПІЛЬСТВО

Соціологія (від латинського слова *societas* – суспільство і грецького – *logos* – наука) – буквально “наука про суспільство”. Цей термін був запроваджений у середині XIX століття французьким філософом Огюстом Контом і спершу означав просто суспільствознавство. Суспільні наукові дисципліни є однією з вищих форм пізнання суспільством самого себе і соціологія якраз є однією із наук про суспільство. Вона є молодішою наукою порівняно з іншими суспільними дисциплінами.

Щоправда, корені деяких соціологічних концепцій сягають ще стародавніх часів (наприклад, вчення Арістотеля про різні форми організації держави: монархію, аристократію, політію, олігархію, тиранію і демократію та ін.). проте такі знання про суспільство (їх називають *протосоціологічними*), однак ці знання, які як і решта наук спершу розвивалися в рамках соціології і були частиною філософських знань, відрізнялися від наукових знань про суспільство.

Характерні риси протоціологічних вчень про суспільство:

1. В протосоціологічній думці науковців-філософів, які розглядали соціальні проблеми значно більше цікавило як повинно бути, аніж як воно є. Давньогрецькі філософи Платон і Арістотель, а також автори пізніших утопій, такі наприклад, як англійський мислитель Томас Мор чи італійський вчений Томмазо Кампанелла, описували різноманітні проекти ідеальної держави. Змалювання оточуючої їх дійсності був не ціллю, а радше контрастним тлом для ідеалу, якому вони й приділяли основну увагу у своїх дослідженнях;

2. Протосоціологічній думці дуже часто був властивий волюнтаризм (від лат. *voluntas* – воля. Це переконання у тому, що саме індивідуальна воля є вирішальним чинником у соціальній діяльності). Це виявлялося у різні способи. Найчастіше – у вірі у всемогутність володаря. Домінувало переконання, що володар, якщо він володіє відповідними засобами, може на власний розсуд установити державний та суспільний устрій.

Ще один різновид волюнтаристського підходу полягає в переконанні, що позаяк людина наділена свободою волі, то суспільне життя складається із суцільних несподіванок і є абсолютно не передбачуваним;

3. Також протосоціологічній думці притаманне зосередження уваги на проблемах держави і влади, а не суспільства. До виникнення соціологічної науки фактично суспільний лад не розглядався окремо від політичного ладу.

Знання буденне і знання наукове

З давніх давен поряд з протосоціологічними теоріями існувало й буденне знання про різні соціальні проблеми (з позицій т. зв. „здорового глузду”). Існує воно і сьогодні. Суть феномену буденного знання полягає в тому, що кожна людина має певні знання щодо будови і принципів функціонування оточуючого її соціального світу. Ці знання вона здобуває як завдяки особистому досвіду, так і переймаючи досвід інших людей. У такий спосіб, завдяки взаємному обміну досвідом, з'являється спільне знання про закони і

принципи функціонування суспільства, яке (знання) є набутком певної соціальної спільноти.

Однак практика показує, що у багатьох випадках підхід до пояснення і розв'язання певних соціальних проблем із позицій буденних уявлень про соціальну дійсність (“здорового глузду”) є неправильним. Насправді „здоровий глузд” дуже часто є переобтяжений забобонами і хибними стереотипами, котрі нерідко призводять до неправильного розуміння соціальних явищ. У зв'язку з цим, важливо уміти відділити буденне знання, яке часто буває помилковим і неповним, від наукового знання.

Ось приклад того, як „здоровий глузд” може ввести в оману.

У 1949 році американський історик Артур Шлезінгер-молодший так відреагував на результати досліджень в середовищі американських солдатів під час Другої світової війни, які були опубліковані у двотомній книзі “The American Soldier”: “Це нудна демонстрація знань, очевидних кожній тверезо мислячій людині”. Тоді інший рецензент цієї ж книги, відомий американський соціолог **Пол Лазерсфельд** (1901 – 1976), запропонував з цієї книги декілька прикладів із власною інтерпретацією:

- У солдатів із вищим рівнем освіти було більше проблем із адаптацією, ніж у малоосвічених (Інтелектуали менш підготовлені до військових стресів, ніж люди, виховані вулицею);
- Білі рядові більше прагнули отримати наступне військове звання, ніж чорні (далися взнаки довгі роки гноблення) ;
- Черношкірі - південці вважали за краще перебувати у підпорядкуванні офіцерів з Півдня, а не з Півночі (Офіцери з Півдня – досвідченіші в поведінці з черношкірими);
- Чим довше продовжувалися бої, тим більше солдати прагнули повернутися додому до закінчення війни (Солдати знали, що під час боїв вони піддаються великій небезпеці).

І тому Лазерсфельд продовжив свою думку так: „Кожне з наведених мною тверджень, які прекрасно узгоджуються із здоровим глуздом, є прямо протилежне тому, що було виявлено насправді”.

Було би неправильно вважати, що „здоровий глузд” завжди вводить в оману і соціологія постійно перебуває в конфлікті зі здоровим глуздом. Зовсім ні. Просто **соціологія є наукою. Вона не сприймає твердження „на віру”, не покладається на інтуїтивні відчуття суб'єктів, на їх життєвий досвід, фантазії, чутки, а вивчає суспільство шляхом строгого аналізу фактів і наукових узагальнень.**

Буденні уявлення людей є суто індивідуальними. Вони залежать від того, до якого класу, стану чи нації належать їх носії, скільки їм років, у місті чи у селі вони живуть. Головною ж ознакою, яка характеризує науковий підхід до пізнання дійсності є та, що наукове пізнання ґрунтується на фактах, котрі можуть бути перевірені. Тобто доказом є конкретні результати фактичних спостережень, які можуть бути виміряні, порашовані, побачені, перевірені на точність іншими дослідниками.

Сьогодні знання, яке ґрунтується на доказах, стало звичним, але ще декілька століть тому середньовічні схоласти могли дискутувати про те, скільки ангелів поміщається на кінчику голки, або чи був у Адама пуп?

*Американський соціолог **Джонатан Тернер** подає такі головні риси, що характеризують науку:*

1. Наука не оцінює що повинно або не повинно існувати чи діятися.
2. Наука прагне лише зрозуміти чому якісь явища існують і як вони функціонують.
3. Наука узагальнює висновки, створюючи абстрактні і позбавлені оцінок теорії, котрі пояснюють причини та спосіб функціонування явищ.
4. Наука піддає ці теорії емпіричній перевірці, відкидаючи або уточнюючи їх, якщо вони не витримують перевірки досвідом.
5. Наука застосовує такі методи нагромадження даних, якими можна послуговуватися багатократно, для того, щоб переконатися, що дані, котрі використовуються для перевірки теорії, є об'єктивними.

б. *Наука забезпечує приріст знань постійно: і тоді, коли підтримує теорії, що знаходять своє емпіричне підтвердження, і тоді, коли відкидає ті теорії, якщо вони такого підтвердження не знайшли.*

Кожен науковий висновок є результатом оптимальної інтерпретації усіх доступних на даний момент доказів. Нові докази можуть примусити учених переглянути попередні висновки і навіть повністю відмовитися від них на користь нових. Тобто процес наукового пізнання є нескінченним і абсолютної істини не може бути досягнуто. Усі наукові істини відповідають певному етапу розвитку людської думки, тому вони вимагають постійного перегляду у світлі нових доказів.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Протягом багатьох сотень років люди, живучи у феодальному суспільстві займалися тим самим видом діяльності (землеробством), працювали знаряддями праці, які майже не змінювалися, використовували ті самі технології, а тому життя багатьох поколінь людей практично нічим не відрізнялося від життя їхніх попередників. Однак наприкінці XVIII століття розвиток подій у Європі спонукав людей по-новому задуматися над сутністю суспільства. Коли із крахом феодалізму почався приплив людей із села до міста, а нові форми управління почали приходити на зміну абсолютним монархіям, фундаментальні риси функціонування суспільств почали зазнавати змін.

Економічні передумови.

Важливим каталізатором появи нової науки про суспільство стали зміни в економічній сфері, зумовлені промисловим переворотом. Промисловий переворот – це перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики. Але технічні зміни були лише частиною значно ширшого спектру соціально-технічних перемін. Разом з технікою приходив і новий соціально-економічний порядок. Промислова революція почалася у Великобританії в 1760 р. і за кілька десятиліть (промисловий переворот в Англії завершився в 10-20-х рр. XIX ст.) економічне життя країни було змінено докорінно. Змінилися форми праці (все більше людей стали працювати в промисловості, і все менше – у сільському господарстві), змінилися доходи (все більше людей стали отримувати зарплатню і включатися в ринок, а не жити на самозабезпеченні за рахунок власного натурального господарства), стали іншими умови життя (спосіб життя у місті відрізнявся від сільського), зазнавали змін сім'я, релігія, освіта, форми правління. Услід за Великобританією в різний час до кінця XIX ст. промисловий переворот почався у США, Франції, Німеччині, Італії Японії. В XIX ст. промислова революція поширилася в усій Західній Європі і в Америці. Капіталізм утвердився у багатьох країнах світу. Розвиток капіталістичного виробництва став поштовхом до вивчення багатьох соціальних питань. З одного боку, капіталістичні підприємці були зацікавлені у тому, щоб дізнатися як раціонально використати робочу силу, як правильно спланувати виробництво, необхідність з'ясування платоспроможного попиту населення та ін. З іншого боку, різкі зміни у суспільному житті породили також багато нових соціальних проблем: злидні, важкі умови праці, відсутність традиційного соціального контролю, самотність. Для вирішення цих проблем також необхідно було піддати їх об'єктивному вивченню.

Політичні передумови

Внаслідок промислового перевороту загострилися класові суперечності між пролетаріатом і буржуазією, що привело до ряду буржуазних революцій: Нідерландської, Англійської. Особливе місце займає Велика Французька революція 1789-1793 рр., яку багато в чому можна вважати поворотним пунктом розвитку людської цивілізації. Вона стала символом політичних перетворень епохи. Вперше в історії був повністю зруйнований феодальний суспільний лад і зародився новий – ідеалом якого була загальна свобода і рівність. В історії людства вимога демократичних свобод була цілком новим явищем.

Змінилася форма організації суспільства: якщо у феодальному суспільстві організація людей забезпечувалася силовим тиском на них з боку влади, то у новому капіталістичному суспільстві вільним і незалежним людям стали необхідними конкретні

знання про суспільство, розуміння інтересів своїх і партнера, причин та обставин, які спонукують людей вдаватися до певних учинків.

Саме в умовах становлення громадянського суспільства виникає достатньо масова потреба в знанні, орієнтованому на опис реальних соціальних явищ і процесів. Громадянське суспільство – це змагання, компроміс диференційованих громадян. Відтак – виникає необхідність розглядати суспільство не як однорідну масу, а враховувати його диференційованість, розмаїтість, багатоплановість. Соціологія і стала відповіддю на потребу громадянського суспільства, що переживало період свого становлення (така потреба відчувається зараз і в Україні) в певному типі соціальної науки, яка в силу своєї достовірності, доказовості, націленості на практичний результат становить якісно нову форму соціального пізнання.

Наукові передумови

Соціологія народжувалася як наука про суспільство і його перетворення, а відтак важливою передумовою її виникнення став розвиток науково-теоретичних знань. У XVII – XVIII століттях видатні вчені-філософи Нового часу Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц, Френсіс Бекон, Томас Гоббс та ін. задають нову спрямованість пізнавальної орієнтації епохи: опору на досвід, дослід, логіку і розум.

Наприкінці XVIII – на поч. XIX століття. в країнах Західної Європи бурхливо розвиваються природничі науки. Їх прогрес був обумовлений стрімким розвитком капіталістичного виробництва. Наприклад, відкриття закону збереження і перетворення енергії і виникнення термодинаміки (Ніколя Карно у 1824 році) було обумовлене технічною необхідністю, практичною зацікавленістю в раціональнішому використанні сили пари і підвищенні коефіцієнта корисної дії парової машини.

До початку XIX ст. природничі науки, і передусім фізика та хімія, виробили ряд вимог і процедур, котрі забезпечували достовірність знання. Достовірність не вірогідну, а доказану експериментально, на практиці.

Не випадково, задовго до виникнення наукової соціології ряд учених природознавців, таких як П'єр Лаплас (1749 – 1827), Антуан Лавуазьє (1743- 1794) та ін. стали пробувати застосовувати практичні методи досліджень апробовані у природничих науках для аналізу соціальних явищ. Навіть використовувався термін „соціальна фізика”.

МІСЦЕ СОЦІОЛОГІЇ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Тривалий час самостійне місце соціології серед інших наук піддавалося серйозним сумнівам. Деякі вчені вважали, що соціологія це звичайна сума досягнень інших (конкретних) наук, які нагромаджують свій матеріал за допомогою спостереження за фактами реального життя. Однак сьогодні уже загальновизнано, що соціологія є окремою наукою, котра займає особливе місце в системі суспільних наук. Соціологія є генералізуючою наукою, яка досліджує суспільство в цілому і людину як істоту соціальну. Вона співпрацює з іншими сферами наукових знань про людину і суспільство, спираючись на досягнення статистики, демографії, психології, політології, економіки, права тощо.

Разом з тим, в системі суспільних наук є ряд дисциплін, зв'язок соціології з якими є особливо тісним і взаємно необхідний. Розглянемо як відбувається взаємодія соціології з деякими науками і у чому полягає їхня відмінність.

Соціальна філософія — це розділ філософії, який займається осмисленням якісної своєрідності суспільства у його відмінності від природи. Ця наука аналізує такі проблеми, як сенс і цілі існування суспільства, походження і становлення суспільства, його перспективи, напрям розвитку тощо. Вона досліджує суспільне життя передусім з точки зору вирішення світоглядних проблем. Соціологія виникла із соціальної філософії, однак, на відміну від соціальної філософії, соціологія розглядає суспільство, соціальне життя не як загальне, абстрактне поняття, а як реальність. Вона намагається оперувати такими поняттями, які піддаються більш-менш однозначній інтерпретації. Якщо для філософа, наприклад, культура – це творіння людського духа, то для соціолога – система

регуляторів соціальних зв'язків і норм поведінки. Філософія підходить до вивчення суспільства умоглядно, спекулятивно (від англійського слова *speculate* – роздумувати, робити припущення), а соціологія – шляхом аналізу емпіричних фактів і наукових узагальнень.

Як зазначав відомий російський соціолог Володимир Ядов, „Основні поняття макросоціологічної теорії, на відміну від філософських категорій, — не матерія і свідомість, а соціальна структура і соціальні інститути, культура, соціальна організація; не людина, а особистість як соціальний тип і процеси соціалізації індивідів; не соціальні відносини в їх сутнісній глибинній основі, а радше соціальна взаємодія і соціальні взаємозв'язки”.

Спільним для соціології і соціальної філософії є те, що обидві науки розглядають суспільство в цілому, в його системності, як певний інтегральний утвір, котрий не зводиться до звичайної суми одиниць, з яких воно складається. Однак, якщо для філософії ціллю виступає вироблення світогляду, процес формування, утвердження чи повалення якого може тривати впродовж цілої епохи, то для соціології — отримання достовірної, об'єктивної картини сучасного світу і вирішення конкретних суспільних проблем свого часу.

Історія. Соціологія й історія мають той самий об'єкт дослідження — суспільство, що вивчається в процесі його розвитку. Як відомо, норми поведінки, цінності, культура передаються з покоління в покоління. Дуже важливо виявити цю еволюцію, і це є областю загальних інтересів історії і соціології. Розбіжність підходів цих наук у тому, що історія намагається реконструювати минулу діяльність людей. Вона не здатна пояснити сьогодення, а тим більше - прогнозувати майбутнє. Сучасність завжди відрізняється від минулого, тому що вона є творенням нового. Завдання соціолога — „схопити”, зафіксувати це нове на рівні соціально типового.

Політологія. Соціологія і політологія відрізняються тим, що остання вивчає політичні процеси, політичні відносини, політичні вартості, політичну систему, політичну культуру, тобто усе, що стосується політичної сфери життя суспільства. Соціологія ж, досліджуючи людей і спільноти як суб'єкти, має справу з громадянським суспільством, що функціонує поряд з державою і стає самостійною сутністю на певному етапі розвитку людської цивілізації.

Політологія також вивчає громадянське суспільство. Але якщо соціологія аналізує громадянське суспільство з позиції його соціальної структури, соціального статусу особистості, націй, класів та інших соціальних груп, їх взаємодії, то політологію в цьому випадку цікавить передусім права і обов'язки громадянина, структура політичної системи, політичні стосунки, місце, роль і функції існуючих політичних інститутів та організацій. Уся увага політичної науки фактично зосереджена на аналізі проблем влади. Соціологія ж намагається розкрити закономірності політичного життя, щоб на основі цього оптимізувати політичні структури, органи влади тощо. А це можливе тільки за умови вивчення суспільства в цілому, як соціальної системи, що і є у центрі уваги соціології.

Психологія. Від психології, соціологія відрізняється тим, що зосереджується на вивченні не індивідуальних, а типових проявів соціальної поведінки і взаємодії.

Ще однією суттєвою відмінністю є та, що для соціолога викликає інтерес насамперед раціональна складова особистості, тобто соціологія не вивчає підсвідомого, ірраціонального, що є, серед іншого, предметом зацікавлення психології.

Соціологія бере від психології теорію мотивації поведінки, особистісних і масових дій, що виступає необхідною складовою дослідження поведінки особистості в колективі та суспільстві. Але для психології пріоритетом є вивчення індивідуального „Я”, а для соціології — проблеми міжособистісної взаємодії „Ми”. Соціолог вивчає особистість як суб'єкт і об'єкт соціальних зв'язків, взаємодій та відносин, особистісні ціннісні орієнтації він розглядає із соціальних позицій, рольових очікувань тощо.

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ

Як кожна наука, соціологія неможлива без об'єкта і предмета свого вивчення.

Об'єкт науки – це вибраний, вмотивовано обмежений елемент реальності, котрий виявляє свою виділеність з оточуючого середовища. Інакше кажучи, це галузь оточуючої дійсності, на котру спрямований дослідницький пошук. Природа, тваринний і рослинний світ, людина, суспільство, культура – все це об'єкти відразу багатьох наук. Так, тваринний світ може бути об'єктом вивчення біології, зоології, зоопсихології, палеонтології тощо. Людина, суспільство, культура, етнос та інші об'єкти вивчаються не тільки соціологією, але й такими науковими дисциплінами, як історія, психологія, етнографія, культурологія та ін.

Об'єктом соціології є певна соціальна реальність, яка не залежить від дослідника. Для соціології немає спеціально відведеної сфери соціальних явищ (як культура чи психологія та ін.), вона не вивчає які-небудь специфічні, характерні тільки для конкретної сфери суспільного життя явища. Загалом, об'єктом соціології є:

- суспільство (і глобальне світове співтовариство, і національне співтовариство),
- соціальні спільноти – реально існуючі сукупності індивідів, котрі характеризуються відносною цілісністю і придатні для емпіричної фіксації (класи, конфесії, професійні, вікові групи і т. ін.),
- людина, як творець соціальних спільнот і суб'єкт соціальних процесів;
- соціальні інститути – сталі форми організації спільної діяльності людей, механізми самоорганізації спільного життя людей, органи управління ним.

В кожному конкретному випадку об'єктом дослідження соціології виступає якась проблемна ситуація, „сфокусована” на конкретному соціальному явищі, процесі, відношенні, сфері соціального життя. Скажімо, як об'єкт соціологічного дослідження можуть виступати виборці якогось виборчого округу, колектив певної організації, сім'я чи потенційні покупці якогось товару, чи взаємини між політичними партіями і т. ін.

Предметом кожної науки є логічно взаємопов'язана і несуперечлива система фундаментальних понять, котрі описують ту частину об'єктивної реальності, на яку націлені методи вивчення даної науки.

Наприклад, фізики, описуючи матеріальний світ, вживають поняття електричного поля, гравітації, енергії, сили тощо; хіміки – послуговуються такими поняттями як розчин, кислота, луг, валентність та багатьма іншими. Ці поняття описують відповідний предмет – фізики чи хімії.

Предмет дослідження існує тільки у голові дослідника, тобто повністю залежить від самого знання і є його частиною. Визначаючи предмет дослідження, ми абстрактно виділяємо певні сторони об'єкта і намагаємося вивчити їх, враховуючи або не враховуючи вплив інших, не виділених нами сторін. Тобто кожному об'єкту дослідження може відповідати декілька предметів дослідження. Наприклад, людина як об'єкт існуючої незалежно від нас дійсності може зацікавити анатома з точки зору своєї будови: система кровообігу, скелет, м'язи і т. ін.; лікаря – як організм, складна система, яку належить лікувати, підтримувати у рівновазі; психолог, письменник, філософ можуть зацікавитися ще іншими сторонами життя і діяльності людини.

Предмет соціології – це сукупність основних теоретичних понять, за допомогою яких учені описують реальні факти, пояснюють і практично вирішують соціальні проблеми.

Серед основних понять соціології можна виділити такі як статус, роль, соціальна структура, соціальна група, соціальна взаємодія, соціалізація та ін.

Оскільки в соціології існує багато шкіл і напрямів, кожен із відомих вчених-соціологів по-своєму трактує предмет соціології, тому однозначно сформулювати визначення предмета соціології справа непросте.

Класик соціологічної науки німецький вчений **Макс Вебер**, вважає, що **соціологія - це наука про соціальну поведінку, котру соціологія прагне зрозуміти і пояснити. Соціальна поведінка, за Вебером - це певний вчинок людини, який він співвідносить з поведінкою (або вчинками) інших людей.**

Сучасний американський соціолог **Нейл Смельзер** зазначає, що соціологія - це один із способів вивчення людей. Він вважає, що соціологи прагнуть з'ясувати чому люди поводять себе певним чином, чому вони поклоняються, чому одружуються, навчаються, голосують і т. ін, що відбувається з людьми під час того, як вони взаємодіють один з одним. І тому Смельзер дає визначення соціології як “наукове вивчення суспільства і соціальних відносин”.

Він виділив дві предметних зони – мікросоціологію і макросоціологію. Дослідник в області **мікросоціології** фокусує свою увагу на індивідах, їх поведінці, мотивах і тих сенсах, які люди вкладають у взаємодію. Представники цього напрямку вважають, що соціальні явища можна зрозуміти тільки після проведення аналізу тих сенсів, котрі люди надають тим явищам, що виникають при їхній взаємодії. **Макросоціологія** описує крупні закономірності у розвитку суспільства, взаємодію основних елементів суспільної системи.

СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

У процесі розвитку соціологічної науки вчені-соціологи опинилися у парадоксальній ситуації (парадокс, з грецької: *para* – проти і *doxa* – думка – логічна суперечність із якої ніби-то неможливо знайти вихід): ціле суспільство неможливо вивчати тільки емпіричними методами, оскільки неможливо вивчити і узагальнити геть усі соціальні події і факти – їх надто багато, щоб можна було їх усіх досягнути. Отже потрібно було вибирати: або зберегти предмет вивчення (тобто вивчати суспільство як систему), або зробити акцент на вивченні конкретних соціальних подій і фактів. В результаті в соціології виділилося два напрями:

- **прикладна соціологія** вивчає конкретні соціальні події і факти; важко знайти людину, яка не чула про соціологічні опитування, анкети і т. ін.

- **теоретична соціологія** – філософствуюча, яка виробляє соціологічні теорії про становлення та діяльність соціальних спільнот, механізми їх життєдіяльності і функціонування. Якраз її в основному викладають студентам.

В рамках теоретичної соціології вирізняють загальну соціологічну теорію, спеціальні соціологічні теорії та галузеві соціологічні теорії.

Загальна соціологічна теорія досліджує суспільство в цілому, основні закони його розвитку і функціонування. Вона дозволяє співставити окремі соціальні явища і процеси з соціальним цілим, внаслідок чого з'являється можливість науково пояснити їх, розглянути їх походження, структуру і функції. Теоретична соціологія також виробляє основний понятійний апарат, необхідний для вивчення суспільства.

В рамках загальної соціологічної теорії виділяється декілька головних напрямів:

Теорія соціальних структур вивчає складові елементи і основи будови різних груп і спільнот.

Теорія соціального розвитку (теорія змін) включає теорії соціального прогресу і регресу.

Теорія соціальної поведінки індивідів вивчає залежність між соціальною ситуацією і реакцією індивіда на неї, стереотипи поведінки людей.

Теорія поведінки спільнот з'ясовує загальні закономірності поведінки великих мас людей (натовпів) в кризові періоди.

Порівняно із загальною соціологічною теорією спеціальні та галузеві соціологічні теорії мають вужчі сфери застосування. Вони вивчають певні відносно автономні сфери суспільного життя, закономірності і тенденції їх розвитку, механізми дії.

Спеціальні соціологічні теорії досліджують розвиток та відтворення людиною окремих соціальних спільнот, а також суть і основні характеристики людини соціальної. До спеціальних соціологічних теорій відносять соціологію особистості, соціологію сім'ї, соціологію молоді, соціологію міста чи села, соціального стану чи класу, соціологію нації тощо.

Галузеві соціологічні теорії вивчають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя, а також процеси соціалізації особистості. Серед галузевих соціологічних теорій можна виділити, наприклад, такі як: соціологія культури, соціологія політики, соціологія вільного часу, соціологія праці і управління, соціологія освіти, соціологія девіантної поведінки, соціологію права, соціологія громадської думки, соціологія електоральної поведінки та ін.

МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЇ

Дослідницька діяльність є неможливою без використання певних методів. **Метод** – (з грецької, *methodos* – букв. „шлях до чого-небудь”, у ширшому розумінні – шлях, спосіб дослідження) **це спосіб, сукупність прийомів і процедур практичного і теоретичного пізнання дійсності, технологічний принцип вивчення об'єкта.**

Методи – це правила за якими здійснюється дослідницька діяльність, вони мусять бути стандартними й однозначними; якщо немає стандартизації й однозначності – немає правил, а немає правил – немає методу; немає методу – немає логіки.

У соціологічних дослідженнях розрізняють методи теоретичні й емпіричні (практичні).

а) Теоретичні методи

Їх ще називають загальнонауковими, оскільки ними послуговуються усі без винятку наукові дисципліни: і хімія, і математика, і фізика, і астрономія, історія та ін. Вони включають у себе основні процедури логіки, вимоги до обґрунтування знання, правила виведення висновків і т. ін.

До **теоретичних методів**, наприклад, можна віднести, серед інших, наступні:

абстрагування – сходження від конкретного до абстрактного, від емпіричного до теоретичного. Цей метод включає три способи застосування:

1. абстрагування з допомогою відволікання (розгляд окремих рис або властивостей об'єкта без зв'язку з іншими і об'єктом в цілому);
2. абстрагування з допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на підставі обмеженого набору його ознак, що є певним спрощенням і огрубленням об'єкта);
3. абстрагування з допомогою ідеалізації (розумове конструювання ідеальних об'єктів);

системно-структурний метод – розгляд об'єкта пізнання як системи, що складається зі структурних елементів з визначеними функціями. Кожне соціальне явище є складною системою, яка, одночасно, є структурним елементом іншої, ширшої системи і складається з елементів, котрі в свою чергу є системами з іншими структурними елементами;

порівняльний (компаративний) – встановлення подібності та відмінності на підставі співпадіння чи неспівпадіння певних ознак об'єктів;

типологічний – групування фактів у якісно визначені типи на підставі властивих їм спільних ознак.

б) Емпіричні методи (практичні). Саме ці методи складають науковий апарат для вивчення конкретних соціальних подій і фактів.

При зборі первинних даних використовують чотири основних методи, кожен з яких має по два основних різновиди: опитування (анкетування та інтерв'ювання), аналіз документів (якісний і кількісний (контент-аналіз), спостереження (невключене і включене), експеримент (природний і штучний).

Охарактеризуємо емпіричні методи трохи детальніше:

Опитування

Анкетування. Анкета (з французької – *enquete* – розслідування) – впорядкований за змістом і формою набір питань та висловлювань, втілених у вигляді питального листка чи багатосторінкового опитувальника. Анкетую не можна назвати будь-який перелік запитань. Так, запитання журналіста не вважаються анкетною, попри те, що вони є і послідовні, і логічні. Анкета мусить бути звернена до багатьох людей, яких опитують

стандартно. Логіка побудови питань в анкеті відповідає цілям дослідження і націлена на отримання тільки такої інформації, яка перевіряє певні гіпотези.

Анкетування буває *суцільним* (наприклад, перепис населення – треба відзначити, що це дуже дорогий захід) і *вибірковим*. Вибірка має максимально точно відображати всі основні параметри тієї соціальної групи, яка вивчається вченими. Наприклад, Інститут Геллапа у США регулярно опитує 1,5 – 2 тисяч осіб, отримуючи досить достовірні дані про все населення країни – 240 мільйонів американців. Ці 1,5 – 2 тисячі опитаних осіб підбираються таким чином, щоб вони якомога точніше у пропорційному відношенні відображали населення країни. Тобто, якщо в країні 50% становлять жінки і 50% – чоловіки, з них, скажімо 30% пенсіонери, а 15% – жителі сіл, то вибірка повинна максимально точно відповідати цим даним. І чим більше вибірка відповідатиме структурі досліджуваної групи, тим точнішою, або, інакше кажучи, *репрезентативнішою* вона буде.

Про значення репрезентативності вибірки свідчить такий приклад, який уже став хрестоматійним. Перед президентськими виборами 1931 року американський літературний журнал „Literary Digest” провів опитування, щоб з’ясувати, хто із кандидатів переможе на президентських виборах – Рузвельт чи Лендон. Журнал розіслав 10 млн. анкет. При цьому адреси були взяті із телефонних книг. Але організатори анкетування не врахували, що наявність у людини телефону передбачає приналежність її до певного соціального прошарку домовласників. А це породжує певний тип соціальних очікувань. В результаті, здійснивши величезну роботу по розсиланню й опрацюванню анкет, витративши великі кошти, журнал помилився, передбачивши впевнену перемогу Лендона. А нікому на той час ще не відомий Джордж Геллап на підставі опитування тільки 3000 осіб передбачив правильний результат виборів з точністю до 3,5%.

Інтерв’ювання Якщо анкету респондент заповнює самостійно, то в інтерв’ю запитання йому зачитує підготовлений спеціаліст. Інтерв’ю буває стандартизованим – коли формулювання питань і їхній порядок є строго фіксованими, а інтерв’юер не має права їх змінювати (наприклад, телефонне інтерв’ю), а також нестандартизованим, яке нагадує журналістське. Результати останнього практично не піддаються стандартизованому опрацюванню, його мета – отримання у експертів з певного питання інформації про незнайоме явище, поглиблення проблеми, з’ясування подробиць, які неможливо виявити шляхом стандартизованого інтерв’ю.

Аналіз документів

Документом у соціології називають будь-яку інформацію, зафіксовану у друкованому чи рукописному тексті, магнітній стрічці, фото- чи кіноплівці, картині, малюнку і т. ін. Таким чином, тут поняття „документ” є помітно ширшим, ніж, скажімо, у юриспруденції чи практиці державного управління. Розрізняють якісний і кількісний аналіз документів.

Якісний – тлумачення документів, їх всебічна інтерпретація шляхом з’ясування основних думок та ідей конкретного тексту.

Кількісний (контент-аналіз) – формалізований метод інтерпретації текстів. Використовується для вивчення масивів однорідних документів (газети, ТБ, радіо, анкети, платформ політичних і громадських організацій). При застосуванні даного методу, спершу вибирається певна смислова одиниця – символ, термін чи поняття, виражені у слові чи словосполученні – і підраховується у якому контексті (позитивному, негативному чи нейтральному) і як часто вона вживається в аналізованому документі. Наприклад, американський соціолог **Гарольд Лассуел** під час Другої світової війни, використовуючи такий метод довів, що газета „Істинний американець” є профашистськи тенденційною.

Спостереження

Включене спостереження – коли спостерігач безпосередньо присутній у групі, яку він спостерігає (в групі страйкарів чи пікетувальників, або у будь-якій іншій

соціальної групі). Так, наприклад, один із співробітників Інституту філософії СРСР, свого часу з метою глибшого вивчення ціннісних орієнтацій та ідеалів робітників, поступив на завод і пропрацював там робітником більше ніж півроку. Відомі навіть приклади, коли соціологи включалися у середовище наркоманів, робітників-нелегалів із метою глибшого їх вивчення.

Невключене спостереження – коли спостерігач безпосередньо не присутній у групі, яку він спостерігає.

Перевагою методу спостереження (включеного і невключеного) є безпосередність вражень дослідника, активне продукування гіпотез в процесі спостереження. До недоліків же методу спостереження відносять неможливість гарантувати репрезентативність даних у зв'язку з тим, що неможливо охопити спостереженням велику кількість явищ, як і через значну вірогідність помилок при інтерпретації подій. Тому цей метод заведено застосовувати переважно у поєднанні з іншими методами збору інформації.

Експеримент

Його застосування в соціології є досить обмежене. Серед багатьох вчених побутує думка про неможливість застосування експериментальних методів при аналізі соціальної проблематики. Однак науці відомі, наприклад, соціальні експерименти **Роберта Оуена, Фредеріка Тейлора чи Елтона Мейо**, які намагалися створити для певних груп особливі умови життя чи праці, відмінні від загальноприйнятних і перевірити таким чином як це відобразиться на ефективності їхньої праці, або, у випадку Роберта Оуена, навіть як це вплине на саму сутність людини: чи зробить її красивішою, розумнішою, добрішою і т. ін. Нарешті, існують експерименти, які поставило саме життя: соціальні революції, реформи, експерименти в рамках різних соціальних груп і царин суспільного життя – педагогіки, економіки, права та ін.

Серед соціальних експериментів вирізняють природні і штучні. **Природні** – ті, що виникають незаплановано, стихійно. Наприклад, існує гіпотеза про те, що зі скасуванням колгоспів в українському селі відбудеться перехід до фермерського типу господарювання. Процес ліквідації колгоспів у багатьох областях нашої країни уже завершено. Чи увінчається експеримент зі скасування колгоспної системи успіхом у розвитку сільського господарства (а дана акція є фактично масштабним соціальним експериментом), ми дізнаємося уже в найближчі роки.

Штучний експеримент має значно менші масштаби. Як правило він ставиться у малій групі, або в обмеженому регіоні і його перебіг є контрольованим. Один із варіантів: створюють дві групи – експериментальну і контрольну. В першій запроваджують певні зміни, а у другій – залишають все по-старому. Контрольна група служить еталоном для порівняння.

ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ

Функція (з латинської, *functio* – виконання, відповідність, здійснення, відображення) – **обов'язок, значення, призначення, роль**. Зв'язки соціології з життям суспільства, її соціальна роль визначається насамперед тими функціями, які вона виконує.

В соціологічній літературі використовуються різні критерії і способи класифікації функцій соціології. Наприклад, **А. Здравомислов** вважає, що соціологія виконує 4 найважливіших функцій: теоретичну, ідеологічну, критичну і інструментальну. **Н. Черниш** також відзначає 4 головних функції, але на її думку такими є: теоретико-пізнавальна, описово-інформаційна, функція соціального планування та прогностична. У підручнику під ред. **В. Городяненка** виділено 7 основних функцій соціології: дві гносеологічних – теоретико-пізнавальну і світоглядно-ідеологічну; і 6 соціальних: практико-перетворювальну, прогностичну, організаційно-технологічну, критичну, гуманістичну, та функцію соціального планування. На думку **Ж. Тоценка**, соціологія як суспільна наука виконує теоретико-пізнавальну й управлінську функції, котрі в свою чергу можуть утворювати похідні функції, залежні від перших двох: світоглядну, просвітницьку, прогностичну, профілактичну, практичну і т. ін. **Е. Тадевосян**, підкреслюючи, що соціологія виконує різноманітні функції, вважає, що усіх їх можна

розділити на три основні: теоретико-пізнавальну, практично-політичну та ідейно-виховну. При цьому це розмежування не має бути надміру жорстким, не повинне виключати взаємозв'язок і взаємовплив зазначених функцій

Із вищевказаного можна зробити висновок, що соціологія як наука має багатоаспектне, багатоцільове призначення і виконує різноманітні функції, а привертання першочергової уваги до тих чи тих функцій є справою вибору конкретного дослідника. Пропонуємо розглянути детальніше наступні функції: теоретико-пізнавальну, описово-інформаційну, прогностичну та функцію соціального планування і соціальної технології.

1. Теоретико-пізнавальна функція покликана забезпечувати приріст нового знання про всі сфери суспільного життя, узагальнення суспільних явищ та процесів. Суть теоретико-пізнавальної функції полягає у формулюванні проблем соціальної реальності, розробці гіпотез, визначенні шляхів, методів та інструментарію соціологічного дослідження. Вона націлена на „виробництво” нових соціологічних знань.

2. Описово-інформаційна функція полягає в систематичному описуванні і нагромадженні матеріалу у вигляді різноманітних наукових звітів, статей, книг. Вони відображають справжню картину того соціального об'єкта, який вивчається дослідниками і на основі нагромаджених матеріалів робляться практичні висновки, приймаються управлінські рішення і т. ін.

3. Прогностична. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням коротко- або довготермінового прогнозу розвитку досліджуваного об'єкта. Завдяки прогностичній функції соціології можлива свідомо перебудова і вдосконалення життя суспільства. Вироблення прогнозів відіграє важливе значення для всіх соціальних явищ, позаяк вони не лише вказують на необхідність певних змін, але й показують реальні можливості здійснення цих змін, виробляються практичні рекомендації і пропозиції щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами. Прогноз є також потужним навчаючим і програмуючим інструментом. Застосовуючи прогнози для попередньої репетиції майбутнього, розпізнаючи попереджувальні знаки і драматичні події, котрі розгортаються услід за ними, люди можуть уникнути несподіванок, пристосуватися і діяти достатньо ефективно.

4. Функція соціального планування і соціальної технології призначена для визначення оптимального шляху вирішення соціальних проблем та методів і прийомів процедури управлінських рішень.

Контрольні питання

1. Які передумови і причини виникнення соціології?
2. Дайте визначення об'єкта і предмета соціології.
3. Чим відрізняється соціологічна проблема від соціальної проблеми?
4. Поясніть чим соціологія відрізняється від інших суспільних наук.
5. В чому полягає специфіка соціологічного підходу до вивчення соціальних явищ?
6. Охарактеризуйте основні функції соціології та наведіть приклади їх реалізації.
7. Що таке метод і методологія дослідження?
8. Охарактеризуйте теоретичні методи соціології. Наведіть приклади.
9. Що таке вибірка в соціологічному опитуванні?
10. У чому особливість включеного і невключеного спостереження?
11. Наведіть приклад контент-аналізу документів.
12. Наведіть приклади природніх і штучних соціальних експериментів.

Тема 2. З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ

ПЛАН

1. Початки наукової соціології. Видатні соціологи XIX – початку XX століття:
  - а) Огюст Конт – засновник соціології;
  - б) Герберт Спенсер;
  - в) Карл Маркс;
  - г) Еміль Дюркгейм;
  - д) Макс Вебер.
2. Сучасні соціологічні теорії:
  - а) поняття “парадигма” в соціології;
  - б) теорії макрорівня (структурний функціоналізм, теорія конфлікту);
  - в) теорії мікрорівня (символічний інтеракціонізм, етнометодологія).
3. Основні етапи розвитку соціологічної думки в Україні.

1. ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ СОЦІОЛОГІЇ. ВИДАТНІ СОЦІОЛОГИ XIX – поч. XX століття.

Як уже зазначалося у попередньому розділі, виникнення соціології стало результатом поєднання ряду інтелектуальних і соціальних чинників, яке відбулося у Західній Європі у першій третині XIX століття. Саме там і тоді вперше почали використовувати науку і науковий підхід для розуміння соціальних явищ, на відміну від релігійного підходу, який переважав у попередні часи. Багато вчених і соціальних реформаторів у цей час пов'язують свої надії на вдосконалення суспільства із появою науки про нього. Вони вважали, що існують якісь об'єктивні закони розвитку суспільства, так само, як фізичні закони про які людство також довгий час не підозривало. Якщо ж вдасться відкрити ті закони за якими розвивається суспільство, то люди зможуть впливати на нього так само, як завдяки знанню фізичних законів, можуть впливати на перебіг якихось механічних процесів. Вони закликали до створення нової науки. Однак самих закликів було недостатньо, необхідні були великі зусилля для конституювання нової науки і ці зусилля було зроблено піонерами і класиками соціологічної думки: Огюстом Контом, Гербертом Спенсером, Емілем Дюркгеймом, Карлом Марксом, Максом Вебером та іншими.

Огюст Конт (1798 - 1857) – найбільш яскраво обґрунтував необхідність і можливість наукового вивчення суспільства і саме цей французький вчений вважається засновником соціологічної науки. У третьому томі своєї п'ятитомної праці „Курс позитивної філософії”, опублікованому у 1839 році, він вперше вжив термін „соціологія” і висунув завдання вивчати суспільство на науковому гранті. Соціологія, на його думку, повинна вивчати природні закони за якими розвивається суспільство.

Конт спочатку розробляв "соціальну фізику", вважаючи, що справжня наука повинна переймати у природничих наук їх об'єктивність, яка ґрунтується на методиці спостереження і експерименту. Ті проблеми, які неможливо ні підтвердити, ні заперечити, опираючись на факти, не повинні вивчатися соціологією.

Кожен об'єкт, за Контом, повинен вивчатися під двома кутами зору: як статичний і як динамічний. Це стосується і соціальної системи. Тому Огюст Конт виділяв у соціології два розділи:

соціальна статика – вивчає умови і закони функціонування суспільної системи. В цьому розділі досліджуються основні суспільні інститути, такі як сім'я, держава, релігія з точки зору їхньої ролі в установленні суспільної згоди і солідарності, т. зв. консенсусу.

соціальна динаміка – розглядає теорію суспільного прогресу, вирішальним фактором якого, на думку Конта, виступає розумовий розвиток людства.

Огюст Конт вважав, що людство у своєму інтелектуальному розвитку проходить три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну.

На теологічній стадії люди пояснюють усі явища, ґрунтуючись на релігійних уявленнях. Людський розум намагається знайти початкові або/і кінцеві причини явищ. Однак претензії людини на те, щоб проникнути у Божий промисел є безглуздими і їх можна порівняти із тим, якби тварини намагалися збагнути мислення людей.

На метафізичній стадії – людське мислення намагається пояснити причину явищ послуговуючись філософськими абстракціями і умоглядними конструкціями. Люди також намагаються пояснити внутрішню природу явищ, їх першопричини і призначення, хоча вже й не оперують поняттями надприродних чинників.

На позитивній стадії – людина перестає оперувати абстрактними сутностями, відмовляється від з'ясування першопричини явищ і обмежується спостереженням за ними, фіксуванням постійних взаємозв'язків між явищами. Позитивне мислення далеке від містицизму і від непідтвердженого практикою розумування.

Перехід від однієї стадії до іншої здійснюється в різних науках послідовно, але не одночасно. Чим простішим є об'єкт вивчення – тим швидше у науці, яка його вивчає, встановлюється позитивне мислення. Огюст Конт вважав, що позитивне мислення послідовно встановлювалося спершу у математиці, потім – в астрономії, далі – у фізиці – хімії – біології, і врешті-решт – у соціології. Соціологія є в цьому ряду останньою, оскільки об'єкт дослідження соціологічної науки – суспільство – є найскладнішим. Кожна із перерахованих наук є своєрідною сходиною догори, відносно попередньої. Кожна із них запозичує у попередньої її методи і добавляє до них ще свій власний, обумовлений специфікою об'єкта, котрий вона вивчає.

Для математики головним методом пізнання є логіка;

Для астрономії – логіка і спостереження;

Для фізики – логіка, спостереження і експеримент;

Для хімії – логіка, спостереження, експеримент і класифікація;

Для біології – логіка, спостереження, експеримент, класифікація і порівняння;

Для соціології – логіка, спостереження, експеримент, класифікація, порівняння та історичний метод.

Огюст Конт вважав, що стадіям інтелектуального розвитку людства відповідають стадії політико-соціальної організації суспільства:

теологічній стадії – військово панування;

метафізичній стадії – феодальне панування;

позитивній стадії – промислова цивілізація.

Ці стадії закономірно слідує одна за одною. Тому нерівність між соціальними групами пов'язана із певним рівнем розвитку. Рівень розвитку суспільства визначається не матеріальними змінами, а духовно-моральними стосунками між людьми. На думку Огюста Конта, соціологія повинна протиставити теоріям революцій соціологічну теорію, яка дозволяє проводити зміни в суспільстві еволюційним шляхом, із врахуванням інтересів усіх суспільних груп.

Відштовхуючись від своєї концепції про те, що соціологія є теоретичною основою практичного впливу на суспільство, Огюст Конт в пізніший період свого життя багато уваги приділяв формуванню суспільного ідеалу. Це, без сумніву, суперечило його ж теорії про те, що вчений повинен спиратися тільки на досвід і спостереження. Його соціологія в цей період стає все менше подібна на об'єктивну науку, "позитивну фізику", все більше перетворюючись на "позитивну віру". Огюст Конт навіть проголосив себе "первосвященником нової релігії". В біографії видатного вченого зустрічається немало й інших дивацтв. Наприклад, в 1842 році він признався, що вже 20 років дотримується режиму т. зв. мозкової гігієни, тобто не читає творів, котрі стосуються сфери його наукових зацікавлень, аби не втратити оригінальності власних суджень. У 1826 році, у віці 28 років Огюст Конт пережив серйозний нервовий зрив, через який змушений був припинити виступи із публічними лекціями з філософії, а через рік він навіть збирався накласти на себе руки, кинувшись у ріку Сену.

Видатний вклад Огюста Конта у розвиток соціологічної науки полягає насамперед у наступному:

по-перше, він перший обґрунтував необхідність і можливість соціології як наукової дисципліни;

по-друге, він обґрунтував ідею про існування соціальної реальності, яка є автономною щодо індивідуального існування людей;

по-третє, він висунув ідею про те, що структура і розвиток суспільства підпорядковані дії певних законів, котрі належить вивчати і на основі котрих будувати соціальну практику;

Герберт Спенсер (1820-1903), англійський вчений – продовжувач позитивістської лінії у соціології. Він, так само як і Конт, поклав в основу свого світорозуміння принцип еволюційності у розвитку суспільства і природи. В 1850 році з'явилася його перша праця „Соціальна статистика. (Систематичний виклад моральних проблем сучасного суспільства та їх взаємозв'язок)”.

Він стверджував, що всі його теорії з'явилися на світ завдяки інтуїції і натхненню.

Герберта Спенсера вважають основоположником органічної школи в соціології. У своїй головній праці „Основи соціології” (1877) Спенсер проводив аналогії між біологічною і соціальною еволюцією, між живим організмом і суспільством, наприклад:

1) суспільство як біологічний організм протягом більшого періоду свого існування росте, збільшується в об'ємі (так само відбувається перетворення малих держав в імперії);

2) у процесі зростання суспільства його структура ускладнюється так само як ускладнюється структура організму в процесі біологічної еволюції;

3) ускладнення структури супроводжується диференціацією функцій, що приводить до посилення взаємозалежності і взаємодії частин цілого.

Принципову відмінність суспільства від біологічного організму Спенсер вбачав у тому, що в живому організмі елементи існують заради цілого, а в суспільстві – навпаки. Органістичний підхід відкривав можливість застосування в соціології природничо-наукових методів.

Зацікавившись теорією природного відбору Чарльза Дарвіна, Герберт Спенсер застосував концепцію виживання найсильніших до соціального світу. Цей підхід отримав назву **соціальний дарвінізм**. Спенсер відстоював ідею, що уряд не повинен втручатися у процеси, які протікають у суспільстві природним чином. Тільки у цьому випадку „пристосовані” люди виживатимуть, а „неприсосовані”, „баласт” – вимиратимуть. Будучи послідовним у своїх міркуваннях, Спенсер наполягав, що держава не повинна перерозподіляти бюджет на користь вдів, сиріт, хворих. Проте було би помилкою вважати Спенсера якимось мізантропом. Так, наприклад, він був прихильником благодійності як приватної справи, завданням якої вбачав у тому, щоб „пом'якшувати, наскільки це сумісно з іншими цілями, несправедливість природи”.

Спенсер вважав, що існує **два типи суспільств: військове та індустріальне**. Еволюція іде від військового до індустріального типу суспільства. В історично ранішу епоху – у військовому суспільстві – дуже частими є воєнні конфлікти, які накладають відбиток на все суспільство і людський тип. В індустріальному ж суспільстві боротьба за існування виявляється у формі торгово-промислової конкуренції.

Військовий тип характеризується сильним централізованим контролем та ієрархічним порядком влади. Все життя тут насамперед підпорядковане дисципліні, індивід у такому суспільстві примусово підпорядкований соціальному цілому. В індустріальному суспільстві переважаючими є промисловість і торгівля, у ньому з'являється політична свобода, а соціальна організація стає гнучкішою. А найголовніше – влада розглядається в індустріальному суспільстві як вираз волі індивідів, а об'єднання індивідів стає добровільним.

Соціальні революції, на думку Спенсера – це хвороби суспільства, вони протистоять органічній єдності соціальної системи і еволюційному прогресові.

Аналізуючи соціально-політичну ситуацію кінця XIX століття в роботі “Від свободи до рабства” (1891) Герберт Спенсер з гіркотою і відчуттям власного безсилля визнавав, що “соціалізму уникнути не вдасться, але він буде найбільшим нещастям, яке

будь-коли переживав світ, позаяк завершиться найрізкішою формою деспотизму”. Спенсер був переконаний, що “людство може піти прямо, тільки вичерпавши усі можливі криві шляхи”. Цей похмурий погляд все-таки не похитнув його віру в остаточне торжество соціального прогресу людства і впевненість у тому, що воно продовжить свій шлях на основі принципів однакової свободи для всіх.

Цікавою і, як показує час, точною і справедливою видається думка Спенсера, що “поміляються ті, хто думає, що мудрий і добрий правитель може бути обраний народом, в якому немає ні доброти, ні розуму”.

Відомий німецький учений **Карл Маркс** (1818 – 1883) так само, як і Огюст Конт, вважав, що вивчати соціальні процеси належить для того, щоби покращити суспільство, але, на відміну від Конта, для якого головним була соціальна стабільність, Маркс запропонував цілком новий підхід до розуміння суспільства. Карла Маркса вважають засновником **теорії соціального конфлікту**.

На відміну від Огюста Конта, Герберта Спенсера та ряду інших соціологів, які виступали за еволюційний шлях реформування суспільства, Карл Маркс обстоював революційний шлях. Якщо для Конта нормальний соціальний розвиток передбачає тяглість, опору на традицію, відсутність різких „стрибків”, то для Маркса, навпаки, нормальний соціальний розвиток – це постійний розрив з минулим, революційні перетворення і „стрибки”. Соціальні і політичні реформи, на думку Карла Маркса, були штучним гальмом розвитку суспільства, результатом вимушених поступок або обману з боку панівних класів, або ж слабкості і нерішучості пригноблених класів.

Так само як Огюст Конт, Карл Маркс визнавав історичну роль розподілу праці. Але Огюст Конт вважав експлуатацію, безробіття, злидні, однобічний розвиток особистості побічними результатами процесу розподілу праці, і передбачав, що ці проблеми будуть поступово усуватися в рамках капіталістичного ладу. Його теорія зрештою виявилася підтверджена ходом історичного розвитку. Карл Маркс же вважав суперечності капіталізму викликаними класовим антагонізмом (антагонізм – непримиренна суперечність).

Згідно теорії Карла Маркса кожне суспільство поділяється на два головних класи – експлуататорів (власників засобів виробництва) і експлуатованих (тих, котрі не мали такої власності). Він виділяв п’ять основних суспільно-економічних формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. Перехід від однієї до іншої відбувався завдяки наростання економічних суперечностей в рамках кожної з цих формацій, а вирішувалися ці суперечності внаслідок класової боротьби пригнобленого класу проти експлуататорів: рабів проти рабовласників, кріпаків і залежних селян проти феодалів, пролетарів проти капіталістів. Кожна наступна суспільно-економічна формація є менш репресивною за попередні, а отже – досконалішою за них. Тому Карл Маркс не вбачав у конфліктах зла, а тільки мотор поступу: „Революції – локомотиви історії”.

Маркс вважав, що політичні ідеології, право, релігія, освіта, уряд становлять *надбудову* суспільства. *Економічний базис* суспільства, тобто спосіб виробництва матеріальних благ і класова структура суспільства, має вирішальний вплив на формування всіх суспільних інститутів. Якщо клас розпоряджається найнеобхіднішими засобами за допомогою яких люди забезпечують своє існування, то він має можливість сформувати всі інститути, які становлять надбудову цього суспільства таким чином, щоб це відповідало його інтересам. „Буття визначає свідомість”.

Вплив Маркса на соціологію є відчутним і сьогодні. Хоча його погляд про визначальний вплив на суспільство економічних чинників не тішиться беззастережним схваленням, але більшість соціологів визнає їх дуже важливу роль у суспільному житті.

Еміль Дюркгейм (1858-1917) – соціолог, засновник французької соціологічної школи, яка розвивалася навколо заснованого Дюркгеймом журналу “Аннали соціології”.

Перший професор соціології у Франції (1887). Найбільш відомі праці «Правила соціологічного методу» (1895), «Самогубство» (1897).

Будучи духовним послідовником Огюста Конта, Еміль Дюркгейм, разом з тим, поділяв далеко не усі його погляди. Вважав, що Конт – проголосивши – не зумів виконати свою ж програму – заснувати вивчення суспільства на науковому фундаменті.

В основі вчення Дюркгейма **концепція соціологізму** (принцип специфічності і автономності соціальної реальності). Суспільство становить особливу надіндивідуальну реальність, котра поєднує людей в єдине ціле і встановлює між ними солідарність особливого роду, а тому відмінна від звичайної механічної суми індивідів. Об'єднуючись у групи, люди відразу починають підпорядковуватися правилам і нормам, які Дюркгейм назвав „колективною свідомістю”. Ця особлива соціальна реальність диктує свої установки кожному індивідові у вигляді суспільних очікувань, вимог і принципів моралі.

Соціальні явища, які породжені колективними діями індивідів і через це є якісно відмінними від того, що відбувається на рівні індивідуальної свідомості, Еміль Дюркгейм назвав „**соціальними фактами**”.

Роль соціальних фактів у поведінці людей учений наочно продемонстрував у своїй книзі „Самогубство”. У ній Дюркгейм доказав, що навіть такий вчинок, як самогубство, який, на перший погляд видається зумовленим суто особистими чинниками, насправді є соціальним фактом – продуктом тих значень, очікувань і угод, які виникають у процесі спілкування людей між собою. Еміль Дюркгейм доказав, що індивіди, які мають потужнішу сітку соціальних зв'язків є менше схильними до самогубств, ніж індивіди, котрі слабо пов'язані з життям груп (атеїсти частіше вдаються до суїцидів, ніж віруючі люди, самотні – частіше, ніж сімейні, військові – частіше ніж цивільні, а під час мирного часу – частіше, ніж під час воєн і революцій). Виходить самогубство є більшою мірою характерним для представників одних соціальних груп, аніж для вихідців із інших соціальних груп, а відтак – воно є явищем соціальним. Тобто, якщо вчинками людини управляє її свідомість, то, значить, значною мірою вона належить не самому індивіду, а соціальному цілому, частиною якого він є.

Величезний статистичний матеріал дозволив ученому дійти висновку: „Склад індивідів, котрі утворюють певне суспільство, з року в рік змінюється, а кількість самогубств, однак, залишається постійним до того часу, доки не зміниться саме суспільство”. З того часу багато держав навіть засекретили статистику самогубств як стратегічну інформацію, яка показує ступінь згуртованості нації.

Еміль Дюркгейм закликав „Вивчати соціальні факти як речі!”, тобто визнавати їх незалежне від дослідника існування і досліджувати їх так само об'єктивно як учені вивчають світ природи.

Центральною проблемою у творчості Дюркгейма була проблема **соціальної солідарності**, тобто з'ясування того, які ж зв'язки об'єднують людей у суспільство? У властивому для XIX століття дусі протиставлення „нового” суспільства „традиційному”, він виділяє два типи солідарності, що цементують суспільство: механічна і органічна.

Механічна солідарність, властива традиційному суспільству, відзначається тим, що особистість ніби поглинається колективом. Для такого суспільства характерний високий рівень репресивності і насильства, а також низький рівень розподілу праці і, позаяк усі займаються тими самими видами діяльності, мала різноманітність індивідів. Еміль Дюркгейм наводить вислів одного антрополога: „хто бачив одного туземця Америки – бачив їх усіх”.

Із розвитком суспільства і поглибленням розподілу праці у індустріальному суспільстві виникає **органічна солідарність**, яка ґрунтується на співробітництві і кооперації членів суспільства. Обмін продуктами праці передбачає, що партнери беруть на себе взаємні зобов'язання – це форма соціальної взаємодії. Чим глибшим є розподіл праці у суспільстві – тим більша у ньому різноманітність, тим толерантнішими є люди, тим ширша база для демократії.

Макс Вебер (1864 - 1920) – німецький соціолог, який виявив величезний вплив на сучасну соціологію як в плані методологічному, так і в плані нагромадження

соціологічного знання. Серед його основних праць такі, як: „Протестантська етика і дух капіталізму” (1904 - 1905), „Про категорії розуміючої соціології” (1913), „Історія господарства” (1923), „Місто” (1923).

На відміну від Огюста Конта і Емілія Дюркгейма, Макс Вебер вважав, що закони суспільства є принципово відмінними від законів природи. А тому необхідно розвивати два типи наукового знання – науки про природу (природознавство) і науки про культуру (гуманітарне знання). Соціологія ж – на його думку – перебуває на межі між цими двома сферами і повинна запозичити у природничих дисциплін причинно-наслідкове пояснення дійсності і дотримання точних фактів, а у гуманітарних – метод розуміння і віднесення до цінностей. (Розуміння – вживання у внутрішній світ індивідів, розуміння їх думок і переживань. Соціолог ніби подумки ставить себе на місце інших людей і намагається зрозуміти їхні думки і почуття). Макс Вебер вважав особистість основою соціологічного аналізу. Він був переконаний, що такі складні поняття як держава, релігія, капіталізм можуть бути осмислені тільки на основі аналізу поведінки індивідів. Але як виділити головне, спільне в індивідуальних переживаннях людей? Таким критерієм, згідно Вебера, виступає „віднесення до цінностей”. Цінності можуть бути теоретичними – істина, політичними – справедливість, моральні – добро, естетичні – краса і т. ін. Але якщо вони мають значення для всіх досліджуваних суб’єктів, то вони – надсуб’єктні, тобто мають абсолютне значення в рамках досліджуваної епохи.

Головним інструментом пізнання у Макса Вебера виступають „ідеальні типи” Це такі конструкції, схеми соціальної дійсності, які існують в уяві учених. „Ідеальний” у даному випадку означає „чистий”, „абстрактний”, тобто такий, якого у реальному житті не існує.

Однак ідеальний тип у даному випадку слід розуміти не у морально-етичному сенсі, а в теоретико-методологічному. Під „ідеальним” соціолог має на увазі не той тип, до якого суспільство має прагнути, а той, котрий містить найбільш істотні, типові риси соціальної дійсності і може служити еталоном для порівняння із соціальною реальністю. Скажімо, якщо ми захочемо описати ідеальний тип сучасного українського пасажирського міського транспорту, то, проаналізувавши оточуючу нас дійсність, виявимо, що це зовсім не є чемна особа, яка завжди вчасно оплачує проїзд і поступається місцем старшим, як би нам цього всім хотілося. Ні, ідеальний тип у даному випадку повинен у себе включати й інші характеристики, які є притаманними сучасним українським пасажирським міському транспорту – це також особа, котра іноді пробує проїхати без білета, яка часто буває неввічливою.

Макс Вебер оперував такими ідеальними типами як „капіталізм”, „бюрократія”, „релігія”, „ринкова економіка” та ін.

Порівняно з Карлом Марксом, Макс Вебер надавав набагато меншої ваги класовому конфлікту і впливові економіки на суспільне життя. У книзі „Протестантська етика і дух капіталізму” (1904-1905) він виявив взаємозв’язки між соціальною організацією і релігійними вартостями. Віра спонукувала протестантів до самовідданої праці, ощадливості, особистої відповідальності за свій життєвий шлях, Ці якості сприяли розвитку сучасного капіталізму. Капіталізм, на думку Вебера, сформувався і поширився у процесі розвитку науки, сучасної технології і бюрократії та раціоналізації суспільства, тобто його організації згідно з принципами ефективності та на базі технічних знань.

2. СУЧАСНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ.

Сучасна соціологія базується на теоріях, описаних вище. Однак із розвитком соціологічної науки зростає її спеціалізація. Соціальна реальність є дуже складною і різноплановою, а тому існує багато різних шляхів зрозуміти її і жоден з них не є вичерпним. Тобто, вчений не може і не прагне досягнути всі можливі підходи до вирішення якоїсь наукової проблеми.

Так як їзжак, що скручується в клубок, ніби відгороджується від усього світу і концентрується на чомусь одному, своєму, так і учений-соціолог зосереджується на власній теорії і відмовляється від усього, що суперечить його концепції.

Концепція (лат. *conception* – розуміння) – система взаємопов’язаних і витікаючих один із одного поглядів на певні явища і процеси; спосіб їх розуміння і трактування; головна ідея якоїсь теорії.

Для того, щоб розмежувати різні наукові підходи до розгляду тих самих явищ, американським вченим **Томасом Куном** було запропоновано поняття **парадигма**.

Парадигма – це сукупність переконань, цінностей і методів, які визнаються певним науковим співтовариством. Парадигма – це спільне світорозуміння, поділяючи яке розмежовані спочатку вчені утворюють згуртовану групу – наукове співтовариство. Поява парадигми є завжди результатом певного індивідуального теоретичного досягнення – біля її витоків завжди конкретний автор з його ідеями, які приваблюють інших вчених настільки, що ті починають брати його твори за взірць. Вони не копіюють його творів, але ті настільки їх приваблюють, що головні ідеї, висловлені у цих творах стають для них взірцями і орієнтирами. Тобто, парадигма є певним науково-теоретичним, концептуальним та методологічним баченням світу, яке скеровує під певним кутом зору науковий підбір проблем та емпіричного матеріалу, що обґрунтовує теорію.

Парадигма в соціології – це певний ціннісно-нормативний підхід, який визначає кут зору крізь призму якого відстежуються, аналізуються та узагальнюються соціальні явища та процеси.

Поняття парадигма є ширшим за поняття теорія чи концепція. В рамках сучасної соціології виділяють різні парадигми. Одним із варіантів є поділ на *структурні* парадигми, які включають в себе теорії макрорівня та *інтерпретативні* парадигми, що включають теорії мікрорівня.

Теорії макрорівня (макросоціологія)

Макросоціологічні теорії вивчають великі соціальні системи, такі як суспільство, цивілізації, їх внутрішні структури і взаємини між структурними елементами. Цей підхід більше пов’язаний з такими науками як демографія, політологія, економіка.

Теорія структурного функціоналізму. Її засновником є американський вчений **Толкотт Парсонс** (1902 – 1979). Він починав свою кар’єру як економіст у Гарварді. Стажувався в Німеччині де познайомився з теоріями Вебера, Зіммеля, Тьонніса. Повернувшись до Гарварда, почав викладати на факультеті соціології, щойно організованому Пітірімом Сорокіним. Основні праці: “Структура соціальної дії” (1937), “Соціальна система” (1951), “До загальної теорії дії” (1951).

Якщо намагатися знайти якусь “точку відліку” розвитку соціологічної теорії у ХХ столітті, то найбільш придатною для цього виявиться якраз теорія Толкотта Парсонса. Його всеохоплюючий синтез підвів ризику попереднього соціологічного знання і намітив шляхи його дальшого розвитку. Після Парсонса навіть ті соціологічні школи, які спиралися на інші концепції не могли залишити його теорію поза увагою.

Згідно теорії Парсонса, реальність, попри те, що є неосяжною, організована логічно і раціонально, має системний характер і завдання теорії полягає у тому, щоб побудувати несуперечливі схеми у які вкладається усе накопичене знання і встановити логічні зв’язки між усіма попередніми теоретичними побудовами соціологів. Тому основна частина робіт Парсонса присвячена переведенню інших теорій і результатів чужих досліджень на власну термінологічну мову.

Центральне поняття соціальної структури – рівновага. Суспільство в рівновазі – суспільство без конфлікту, в якому кожен виконує свою функцію, знає свою роль. Повної рівноваги досягнути неможливо, але суспільство повинно до цього прагнути.

Задовго до горбачовської „перестройки”, ще наприкінці 70-х років минулого століття, Толкотт Парсонс, аналізуючи перспективи модернізації Радянського Союзу, дійшов висновку, що радянська система неминуче розпадеться. Адже, переконував він, кожна модернізація тягне за собою весь ланцюжок системних змін, а позаяк осучаснення вимагає переходу до системи прийняття самостійних управлінських рішень, то переімення у цьому напрямку неминуче докорінно змінить обличчя радянської соціальної системи.

Систему Парсонс часто критикували за те, що його модель соціального життя утопічна, це світ рівноваги, без руху, а значить і без історії, без внутрішніх джерел соціальних змін, у його теорії немає місця конфліктам, котрі так часто зустрічаються в реальному житті.

Розвиток теорії Парсонса було здійснено **Робертом Мертоном** (нар. 1910 р.) удосконалив і модифікував структурний функціоналізм Парсонса. Він показав, що критики „єдності і рівноваги” не помічають, що соціальна система та її елементи можуть мати як явні функції, так і латентні (приховані). Явні – це ті, які відомі учасникам даного виду суспільної діяльності, латентні – ті, про які учасники не знають. Як приклад Мертон наводить „танець дощу” індіанців племені *гопі* з Нью-Мексико. *Гопі* вірять, що даний танець примусить пролитися дощ на їхні поля (явна функція). Однак танець дощу, який притаманний тільки цій суспільній групі і ніякій іншій – згуртовує їх, сприяє усвідомленню своєї єдності, „інакшості” від усіх інших людей (латентна функція).

Роберт Мертон твердить, що не всі соціальні структури є функціональними для суспільства, деякі з них можна вилучити без шкоди для суспільної структури, наприклад, Коста-Рика не має такого елемента суспільної структури, як армія.

Мертон розрізняє також дисфункції – негативні дії, які загрожують цілісності суспільства. Відтак, згідно з теорією Р. Мертона, структурно-функціональне пояснення конфлікту може бути досягнуте введенням розмежування між явними і латентними функціями, а також між функціями і дисфункціями.

Соціологія, за Мертоном, повинна вивчати ступінь реальної інтегрованості суспільства, явні і приховані функції соціальних інститутів, пояснювати соціальну організацію і поведінку людей. Йому належить ідея, що суперечності у суспільстві можна подолати шляхом зміни соціальної структури і запровадження нових організацій.

Критики структурного функціоналізму звертають увагу також на деякі інші його слабкі сторони, наприклад, неоднозначність такого терміну як суспільна рівновага. Запозичений з біології, у якій ознаки браку рівноваги досить легко виміряти, наприклад зміни температури тіла чи кров'яного тиску, він є дуже неоднозначний щодо суспільства (та сама структура може бути функціональною для однієї частини суспільства і дисфункціональною для іншої, наприклад, різні релігійні конфесії в одному суспільстві). Ще однією критичною думкою щодо структурного функціоналізму є та, що дана теорія, яка трактує стабільність як щось вище і визнає суспільні зміни деструктивними, є внутрішньо консервативною. Структурний функціоналізм підтримує існуючий суспільний лад, а його критики вважають, що зміни є необхідними для суспільного розвитку.

Теорія конфлікту. Альтернативою для структурно-функціоналістських поглядів є теорія конфлікту. Її засновником вважається Карл Маркс, який наголошував на взаємній боротьбі антагоністичних суспільних класів. Сучасні теоретики **Ральф Дарендорф** (нар.1929), **Чарльз Райт Міллз** (1916-1962), **Льюїс Козер** (нар. 1913) не концентрують усю свою увагу на конфлікті між суспільними класами, вважаючи не менш важливими за сучасних умов й інші види конфліктів: між різними расовими, етнічними, релігійними і статевими групами.

Льюїс Козер вважає, що конфлікт є внутрішньо притаманний суспільству і відіграє не тільки деструктивну, але й стабілізуючу роль: конфлікт робить чіткішими певні базові вартості суспільства, дозволяє різним суспільним групам краще пізнавати один одного і тим самим сприяє їх зближенню; конфлікт із зовнішнім ворогом допомагає підтримувати згуртованість суспільства в цілому. Козер обґрунтовує подвійну роль конфлікту у внутрішньому згуртуванні групи: внутрішня згуртованість зростає, якщо група вже достатньо інтегрована і якщо зовнішня небезпека загрожує усій групі і сприймається усіма членами групи, як спільна загроза. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобігають окостенінню соціальної системи, відкривають дорогу інноваціям.

Льюїс Козер намагався поєднати теорію конфлікту із теорією структурного функціоналізму з тим, щоб подолати недоліки останнього і створити синтетичну теорію.

Ральф Дарендорф же запропонував нову всеохоплюючу теорію соціального конфлікту, відому як конфліктна модель суспільства. Суть її у наступному: кожне суспільство постійно змінюється, а зміни означають конфлікти нового зі старим; конфлікти всюдишні. Картина соціального світу, з точки зору Дарендорфа, становить поле бою багатьох суспільних груп, які борються між собою, зникають і виникають, створюють і руйнують різноманітні альянси. Суспільства відрізняються одне від одного не наявністю чи відсутністю конфліктів, а тільки різним ставленням до них з боку влади. У демократичному суспільстві переважають раціональні методи їх врегулювання.

Якщо функціоналісти звертають увагу передусім на позитивні сторони існування певного соціального укладу, то конфліктологи розглядають суспільство як динамічне утворення, всі елементи якого перебувають у стані боротьби. Критики теорії конфлікту вказують на радикалізм її представників, їхню тенденцію концентрувати свою увагу на аспектах, котрі поділяють і конфронтують суспільство, не помічаючи процесів гармонізації суспільних взаємин.

Теорії мікрорівня (мікросоціологія)

В центрі уваги мікросоціології перебувають масові соціальні процеси, масова свідомість, поведінка, взаємодії у малих групах. Мікросоціологи оперують поняттями соціальної поведінки, соціальної дії, акцентуючи увагу на її механізмах, включно із міжособистісною взаємодією, мотивація, стимул і т. ін. Цей соціологічний напрямок ближчий до таких наук як соціальна психологія і психологія особистості.

Символічний інтеракціонізм. Засновником цієї теорії вважається американський учений **Джордж Герберт Мід** (1863-1931). Його головна книга “Розум, Я і Суспільство” (1934) була створена вже після смерті автора його учнями, на базі студентських конспектів лекцій Дж. Г. Міда.

Символічний інтеракціонізм ґрунтується на твердженні, що інтеракція (взаємодія) є головним у суспільному процесі. Все інше – і соціальний світ, і оточуюче середовище, і сам індивід – є похідним від взаємодії індивідів. Взаємодія індивідів відбувається за допомогою символів – мови, жестів, письма, знаків. Інтеракція розглядається як своєрідний переговорний процес під час якого обидві сторони намагаються виробити спільне розуміння ситуації. Кожен з партнерів приймає ряд положень щодо партнера і ситуації як самоочевидні. Ці положення становлять, так зване тло і визнаються суспільством як базові.

Символічні інтеракціоністи підкреслюють, що взаємодії відбуваються не між знеособленими представниками соціальних ролей і статусів, а між особистостями, котрі і визначають напрямок інтеракції.

Найкоротше основні постулати символічного інтеракціонізму викладені у праці **Герберта Блумера** “Символічний інтеракціонізм: перспективи і метод” (1969):

1. людська діяльність здійснюється щодо об’єктів на підставі тих значень, якими вони (люди) їх наділяють;
2. ці значення є продуктом соціальної взаємодії (інтеракції) індивідів;
3. ці значення змінюються і застосовуються шляхом інтерпретації символів.

Суспільство символічні інтеракціоністи тлумачать радше як колективну діяльність, а не як соціальну структуру, а тому відмовляються від вивчення питань структури суспільства, його інститутів та організацій, держави і влади, концентруючись на вивченні форм і способів міжособистісної взаємодії.

Етнометодологія. Засновниками цієї теорії вважають австрійсько-американського вченого **Альфреда Шюца** (1889-1951), та американського соціолога **Гарольда Гарфінкеля** (нар. 1917). Сам термін „етнометодологія” було введено у науковий обіг Гарфінкелем за аналогією з терміном „етнонаука”, котрим в культурній антропології позначаються методи и форми примітивного ненаукового пізнання соціальної дійсності: магія, шаманство, спиритизм тощо. Етнометодологія, на думку Гарфінкеля, має протистояти „етнонауці” як сукупність наукових прийомів і методів пізнання суспільства. Представники етнометодології не вважають цінності, норми, вірування та інші суспільні значення незмінними елементами соціального оточення

індивіда. На думку етнометодолога не існує впорядкованого соціального світу. Люди самі “домовляються” про те, як поводити себе у різних умовах, створюючи певний порядок.

Етнометодологи вважають, що комунікація між людьми несе істотнішу інформацію, ніж та, котра висловлюється вербально, тобто за допомогою слів, тому що існує ще неявне, фонове знання, котре опирається на поняття, які за мовчазною згодою визнаються учасниками комунікативного процесу. Вони закликають учених-соціологів вивчати не те, ЩО сказано, а те, ЯК сказано.

Ось приклад досить типового діалогу:

Студент: Розумієте, цей матеріал такий складний...

Викладач: Ні, не розумію.

Студент: Я вчив...

Викладач: Я вас слухаю.

Студент: Мабуть, я ще трохи повчу.

Якщо соціальний контекст цієї розмови нам не відомий – вона може здатися безглуздою. Але насправді за рамками цього діалогу перебуває ще великий пласт інформації, яку знають і враховують у спілкуванні обоє співрозмовників. Просто вони не промовляють вголос того, що є самоочевидним, що належить до їхнього спільного життєвого досвіду.

Соціокультурна реальність з точки зору етнометодологів є потоком неповторних, унікальних ситуацій, які виникають у процесі комунікацій. З допомогою мовних конструкцій людина долає цю унікальність і, ґрунтуючись на власному досвіді і знаннях, уніфікує і класифікує її. Люди спільно будують соціальну реальність. Описуючи яку-небудь ситуацію, встановлюючи зв'язки між значеннями, пояснюючи їх сенс, люди одночасно створюють її. Бо будь-який опис прагне до більшої раціональності і упорядкованості, ніж реальність, при цьому люди подають іншим зрозумілі вказівки, як належить ситуацію сприймати і оцінювати.

Позаяк соціальну дійсність можна конструювати, то вона, на думку етнометодологів, розпадається на численний набір різних ситуацій і подій. Етнометодологія вивчає багато феноменів, яким раніше не приділялося достатньої уваги: як ми бачимо певний порядок у світі, як передаємо власне бачення іншим, як встановлюються певні сталі елементи суспільного життя (наприклад, “говорити по черзі” під час розмови). Гарольд Гарфінкель писав, про те що “підтримання враження соціального порядку є результатом постійно триваючої діяльності”. Предметом вивчення в етнометодології є прийняті на віру правила, які регулюють взаємини між людьми. Ці правила визначають як поводити себе у різних ситуаціях: коли треба щось сказати, або, навпаки, промовчати, коли можна пожартувати, а коли усмішка виглядатиме недоречною.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Соціологічна думка в Україні розвивається як частина світової соціологічної думки. В розвитку соціологічної думки в Україні можна виділити три основні етапи: перший – з кінця 70-х років XIX століття до 1918 року.; другий – від 1918 року до кінця 80-х років XX століття і третій – з кінця 80-х років XX століття до наших днів.

Перший етап пов'язаний насамперед з діяльністю т. зв. “Женевського гуртка” (**Михайло Драгоманов, Сергій Подолинський** та ін.), а також таких видатних вчених, як **Михайло Грушевський** (1866-1934), **Михайло Туган-Барановський** (1865-1919), **Богдан Кістяківський** (1868-1920). Для цього етапу характерним є те, що українська соціологія перебуває під впливом західної соціологічної думки, а також те, що українські вчені не були фаховими соціологами і займалися соціологічною наукою принагідно, в руслі своїх філософських, історичних, правових чи економічних досліджень, досліджуючи тільки окремі проблеми суспільного життя. Жоден з українських вчених в той час не створив власної цілісної теорії

Представники “Женевського гуртка” (**Михайло Драгоманов, Сергій Подолинський** та ін.), який називався так тому, що його учасники об'єдналися навколо українського часопису “Громада”, який вони видавали у Женеві в 1878-1882 роках,

виступали популяризаторами творів європейських соціологів. **Михайло Драгоманов** одним із перших не лише в українській, але й у російській суспільно-політичній думці в теоретичному плані і в розробці політичної стратегії сформулював основні ідеали розвитку громадянського суспільства. В його розумінні суспільство мало складатися з вільних, економічно і соціально забезпечених індивідів, діяти на основі громадської ініціативи і асоціації, поєднання приватних і колективних інтересів та розв'язання суперечностей між ними на засадах взаємоповаги, діалогу та компромісів, пошуку суспільних цілей та завдань.

Сергій Подолинський – автор першої праці української праці соціологічного характеру – “Ремесла і хвабрики на Україні” (Женева, 1880).

Михайло Грушевський захопився соціологією перебуваючи в Парижі, куди його запросили в 1903 році прочитати лекції з історії України. В 1919 році він заснував у Відні Український соціологічний інститут. Як професор Інституту викладав курс генетичної соціології і підготував свою основну соціологічну працю “Початки громадянства (генетична соціологія)”. Критикував марксистську теорію за її претензії на універсальність і однобічне бачення джерела еволюції тільки в зміні економічних відносин. Вважав, що основною рушійною силою еволюції є протиборство індивідуалістичних та колективістських тенденцій. Наполягав, що дію усіх факторів соціального розвитку врахувати неможливо тому, що всі вони є опосередковані впливом свідомої людської волі на суспільний процес.

Богдан Кістяківський за українофільство був вигнаний з чернігівської гімназії, київського та харківського університетів. У 1895 році виїхав за кордон. Вчився у Берлінському університеті під керівництвом відомого соціолога Георга Зіммеля. Вважав, що автоматичне перенесення природничо-наукового мислення в соціологію не дозволяє пізнати особливості соціального світу. Виступав з аналізом моральної оцінки соціальних явищ, заперечуючи класову доктрину марксизму. Велику роль у суспільстві відводив елементам культури, які в стабільній спільноті перетворюють владу в і усі її атрибути в елементи суспільної свідомості. Якщо ж цього не відбувається, то в суспільстві переважає правовий нігілізм, який приводить до соціальних збурень.

Другий етап розвитку української соціології охоплює період від листопада 1918 року до початку 90-х років ХХ століття. В листопаді 1918 року відбулося академічне оформлення української соціології: була створена Всеукраїнська академія наук у структурі якої діяла кафедра соціології (керівник – **Богдан Кістяківський**). Початок 90-х років ХХ століття – час занепаду Радянського Союзу і початок якісно нового етапу у розвитку українського суспільства. В рамках цього періоду вирізняються дві течії в українській соціологічній науці – соціологія в УРСР і українська соціологія в еміграції.

В УРСР у 20-і роки відбувається інституціоналізація соціології, набуття нею статусу соціального інституту. Поряд з уже згаданою кафедрою соціології в рамках ВУАН, **Михайлом Грушевським**, після його повернення в УРСР у 1924 році було відкрито секцію методології і соціології при науково-дослідній кафедрі історії України. Функції соціологічного інституту фактично виконувала утворена наприкінці 1925 року “Асоціація культурно-історичного дослідження”. З кінця 20-х – початку 30-х років в УРСР торжествує тоталітарний режим, марксизм остаточно утверджується як ідеологічна основа суспільства. Це привело до розгрому соціології і її повного занепаду в УРСР. Соціологічні дослідження, що спираються на точні факти, були непотрібні тоталітарному режимові, оскільки вступали в суперечність із пропагандою т. зв. “завоювань соціалізму”. Соціологічні установи ліквідуються. багато українських вчених винищили фізично, були перервані будь-які зв'язки із світовою соціологічною наукою. До 1990 року в Україні не було жодної окремої соціологічної установи, жодного факультету соціології в університетах. У тоталітарній державі соціологія своєю науковою об'єктивністю та здатністю до обґрунтованих прогнозів суперечила ідеології, управлінському волюнтаризму та бюрократичному суб'єктивізму.

Українська соціологія в еміграції диспонувала достатньо значною кількістю відомих вчених та наукових інституцій. У міжвоєнний період головними центрами української соціологічної думки в еміграції виступали Український соціологічний інститут у Відні, заснований Михайлом Грушевським, Український науковий інститут в Берліні. Але головним центром української емігрантської науки у 30-х роках була Чехословаччина. Тут знаходилися такі наукові осередки, як Український вільний університет (на кафедрі соціології працювали **Олександр Ейхельман, Володимир Старосольський, Віктор Доманицький**) та Український інститут громадознавства у Празі (**Микита Шаповал, Володимир Петрів**), Українська господарська академія в Подєбрадах (**Ольгерд Бочковський**).

Після Другої світової війни наукові центри української еміграції перемістилися за океан – у США і Канаду. Соціологічні студії в еміграції у цей час не проводилися планово. Не існує соціологічної інституції, ані спеціального соціологічного видання, які би об'єднували українських соціологів у діаспорі.

Третій етап у розвитку української соціології починається з часу проголошення України самостійною державою. Це час рішучого поступу та визнання соціології важливою фундаментально-прикладною наукою з конструктивним світоглядним потенціалом. У 1993 році Міністерство освіти України надало соціології статус базової навчальної дисципліни, тобто обов'язкової для викладання і сьогодні в Україні немає вищого навчального закладу у якому би студенти не вивчали цю науку. Створено десятки науково-дослідних та комерційних закладів, котрі забезпечують зрослої потребу суспільства в соціологічній інформації (Соціформ, “Українська перспектива”, Соціс-Геллап та ін.).

Контрольні питання та завдання

1. Охарактеризуйте передумови виникнення соціології.
2. Чому О. Конта вважають засновником соціології?
3. Чим відрізняються вчення О.Конта і Г. Спенсера?
4. Розкрийте суть Дюркгеймової концепції соціологізму.
5. У який спосіб, на думку Е. Дюркгейма, соціальна солідарність пов'язана із суспільним розподілом праці?
6. Охарактеризуйте внесок К. Маркса у розвиток соціології.
7. Хто є автором методу розуміння і віднесення до цінностей? У чому суть цього методу?
8. Що таке парадигма в соціології?
10. Порівняйте погляди Т.Парсонса і Р. Мертонна.
11. Чи можуть соціальні конфлікти відігравати позитивну роль у розвитку суспільства?
12. Порівняйте погляди К. Маркса і Р. Дарендорфа.
13. Розкрийте зміст теорії символічного інтеракціонізму.
14. Розкрийте зміст теорії етнометодології.
15. Охарактеризуйте головні етапи розвитку соціологічної думки в Україні.
16. Назвіть головні причини занепаду соціології в Радянській Україні.

Тема 3. КУЛЬТУРА І ЇЇ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ПЛАН

1. Культура як соціальне явище.

2. Компоненти культури.
3. Єдність і різноманітність культур
4. Форми культури.
5. Культурні процеси в сучасній Україні.

КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Сучасний термін „культура” походить від латинського слова *cultura*, що спершу означало „обробляти землю”. Давньоримський мислитель **Марк Туллій Цицерон** (106 – 43 роки до н. е.) в праці „Тускуланські бесіди” поширив значення цього слова на інтелектуальні явища, називаючи філософію, за аналогією з обробітком землі – „обробітком духу”. У XVII столітті це призабуте поняття відродив німецький філософ **Готфрід Лейбніц** (1646 – 1716), а від 60-х років XVIII століття цим терміном став широко послуговуватися у своїх працях ще один німецький мислитель **Йоганн Гердер** (1744 – 1803). Останній трактував культуру як знаряддя, яке служить людині для того, щоб вона могла вижити у жорсткому природньому середовищі, як своєрідний спосіб підпорядкування людиною сил природи. Адже людина як біологічний вид позбавлена потужних зубів, кігтів, великої фізичної сили, має тривалий період дитинства і т. ін. – все це робить її дуже вразливою. Однак людина компенсує ці природні недоліки своїм розумом, високою здатністю пристосування до природного середовища і найголовніше – можливістю передання нагромадженого життєвого досвіду завдяки розвитку мови. Тобто, культура – це те, що створене людиною над власне природою як в матеріальному, так і в духовному плані. В широкому розумінні таке визначення культури побутує і сьогодні.

Культуру вивчають багато наук – філософія, історія, культурологія тощо. Але соціологія має свій ракурс дослідження цього суспільного феномена. Вона вивчає роль культури у формуванні і розвитку соціальних систем – соціальних інститутів, груп, суспільства в цілому. Соціологи цікавляться яким чином культура впливає на розвиток соціальних спільнот. Фактично усі соціологічні школи і напрями визнають особливе ключове значення культури у розвитку суспільства.

Культура – це система вартостей, уявлень про життя і кодів поведінки, спільних для людей, пов’язаних певним способом життя.

Усі ці вартості, уявлення і коди поведінки є для людей „залізними”, тобто непорушними, правилами, котрі диктують як вони мають діяти в тій чи тій ситуації, як спілкуватися з іншими людьми, вступати з ними у різноманітні стосунки і будувати тим самим суспільні структури. Люди позбавлені культури, тобто усіх цих вартостей, уявлення про життя і кодів поведінки, виявились би безпорадними, нездатними до об’єднання для вирішення різних проблем, наш суспільний світ розпався би, а люди загинули.

Культура є складним динамічним утворенням, яке має винятково соціальну природу. Більшість соціологів сходяться на тому, що люди не мають інстинктів. Інстинкт – складна модель поведінки, детермінована генетично. Наприклад, відліт птахів у вирій, або будівництво бджолами складних сот, птахами гнізд чи мурахами мурашників на перший погляд можуть здатися плодом складної соціальної діяльності. Але так зване „соціальне життя” деяких видів тварин і комах ґрунтується не на суспільному навчанні, а на інстинкті. Так, усі мурашники, збудовані одним видом мурах, однакові, в той час як людські житла різноманітні.

Люди також мають багато біологічно заданих потреб: в їжі, питті, продовженні роду тощо. Ці потреби змушують шукати найкращі способи їх задоволення. В процесі задоволення потреб люди творять культуру, яка допомагає їм добиватися виконання своїх бажань і здійснювати спільну діяльність. Людина творить культуру, тому що вона (людина), на відміну від тварин, здатна навчати і навчатися шляхом взаємодії з іншими людьми. Шимпанзе можна навчити досягати банан за допомогою доволі складних дій, але не передавати цю думку іншим особинам свого виду. Тварина живе лише інстинктами і власним досвідом, а людина „стоїть на плечах своїх предків” і вирішує свої проблеми застосовуючи сукупну мудрість багатьох поколінь.

Способи, якими люди задовольняють свої потреби є дуже відмінними у різних суспільствах або навіть в рамках одного з них і визначаються культурою даного суспільства чи соціальної групи. Культурні вартості формуються на підставі відбору певних типів поведінки і досвіду людей. Кожне суспільство зробило власний відбір культурних вартостей (мова, продукти харчування, світоглядні норми, правила дорожнього руху, сексуальні зносини тощо).

Наприклад, кожна культура легалізувала свій традиційний наркотик. У європейців виростав виноград, із якого добували алкалоїди. Індійці Центральної та Південної Америки жували листя коки і кактуси пейот. Народи Півночі вживали мухомори. Азіати курили опій і гашиш. До речі, коли європейці колонізували Північ і заборонили ескімосам, чукчам та іншим місцевим народам вживати їхні власні, звичні наркотики, привчивши їх натомість до алкоголю, вони їх практично погубили. Адже до традиційних наркотиків організми людей покоління за поколінням пристосовувались, тому європейцям алкоголь шкодить набагато менше, ніж тим народам, котрі раніше алкоголю і не нюхали і у яких відсутній необхідний фермент, що розкладає алкоголь, внаслідок чого вони швидко спиваються і вмирають від „вогняної води”.

Зв'язок між культурою і людьми має **взаємний** характер. Хоча люди вигадують культуру, саме культура творить людей, перетворює із тварини в людину.

Зрідка трапляється, що люди виростають поза рамками суспільства, наприклад, широко відомі випадки, коли людських дітей виховували звірі (таких людей називають „феральними людьми”). Всього зареєстровано понад тридцять випадків виховування дітей тваринами. Відомо шістнадцять випадків виховування дітей вовками, п'ять – ведмедами, виховували людських дітей також павіани, леопарди, лами, вівці, собаки.

Коли ж цих “мауглі” знаходили, виявлялося, що вони не вмели ні мислити, ні говорити, ані не змогли засвоїти найелементарніші навички людської поведінки.

Культура формує особистість людини. Вона **одночасно обмежує людську свободу і сприяє людській свободі**.

На репресивності культури (обмеженні людської свободи) наголошував, наприклад, австрійський учений **Зигмунд Фрейд** (1856 - 1939). Право – винахід культури – забороняє людям певні способи поведінки (скажімо, ходити голим по вулиці), а інших способів поведінки від них вимагає (як-от: платити за проїзд у громадському транспорті).

Разом з тим культура визволяє людину:

а) від запрограмованого заздалегідь, інстинктивного стилю поведінки. Людина може вибирати який будинок їй будувати і чи будувати його взагалі, на відміну від синиці чи бджоли;

б) від необхідності заново робити відкриття як жити у цьому світі, наприклад, завдяки культурі людина не мусить вигадувати заново мову, винаходити як потрібно здобувати вогонь, їжу і т. ін.

Функції культури

Культура у суспільстві відіграє багато функцій, найголовнішими з яких є наступні:

По-перше, функція **соціальної пам'яті**. Культура зберігає, передає і вдосконалює людський досвід.

По-друге, **освітньо-виховна функція**. Індивід стає особистістю, членом суспільства в процесі соціалізації, тобто засвоєння знань, мови, символів, вартостей, звичаїв, традицій свого народу, своєї соціальної групи і всього людства.

По-третє, **комунікативна функція**. Культура – засіб спілкування людей, дозволяє їм пізнати і зрозуміти один одного.

По-четверте, **інтегративна і дезінтегративна функція**. Засвоєння культури створює у людей – членів певної соціальної групи відчуття спільноти. Таким чином культура згуртовує людей, інтегрує їх, забезпечує цілісність спільноти. Але згуртовуючи людей на базі якої-небудь однієї субкультури, вона тим самим протиставляє їх іншим,

роз'єднуючи ширші спільноти. Всередині цих ширших культурних спільнот можуть виникати конфлікти на культурному ґрунті.

По-п'яте, **регулююча функція**. У ході процесу соціалізації вартості, ідеали, норми, зразки поведінки стають частиною самосвідомості особистості. Вони формують і регулюють її поведінку. Культура визначає певні рамки в яких може і повинна діяти людина.

КОМПОНЕНТИ КУЛЬТУРИ.

Культура є складним феноменом у якому можна виділити ряд елементів. Насамперед культуру поділяють на “духовну”, або, як її ще називають “нематеріальну” (норми, цінності, зразки поведінки, вірування, мова та ін.) та “матеріальну” (знаряддя праці, архітектура, одяг, зброя тощо).

Соціологія зосереджує свою увагу головним чином на вивченні нематеріальної культури – духовних вартостей суспільства, створених працею багатьох поколінь людей.

Першим і найважливішим елементом нематеріальної культури є понятійно-логічний апарат, тобто знання, сформульовані у вигляді певних понять і уявлень і зафіксовані в мові.

Мова – головний засіб людського спілкування. Саме завдяки їй спільнота згуртовується, нагромаджує і передає культурні надбання, соціалізує своїх членів. Мова – фундамент культури. Адже тільки за її допомогою ми фіксуємо і передаємо знання, норми, моделі поведінки.

Вчені припускають, що 5 тисяч років тому існувало близько 10-15 тисяч мов, сьогодні ж, за даними американської неурядової організації World Watch Institute, їх відомо близько 6800, причому понад половину – мертві мови, або приречені на загибель і до 2100 року, за прогнозами цієї ж організації, їх залишиться не більше 3000. Більш як половину існуючих сьогодні мов використовують лише у восьми країнах: Папуа Новій Гвінеї, Індії, Індонезії, Нігерії, Камеруні, Австралії, Бразилії та Мексиці. Цікавим є й той факт, що 22 мовами сьогодні користується 75% людства, а 7 мовами – 50%.

Характерно, що незважаючи на “вимирання” певних мов, паралельно існує й зворотній процес. Так, наприклад, свого часу було відроджено іврит, яким сьогодні користуються близько 5 мільйонів ізраїльтян. Мексиканці намагаються повернути в широкий ужиток мову майя, а в Новій Зеландії корінні жителі відроджують мову маорі.

Мова є настільки важливим елементом культури, що існує навіть **гіпотеза мовного релятивізму** (від лат. *relativus* – відносний). На думку прихильників цієї гіпотези, мова кожного суспільства скеровує увагу його членів на певні аспекти світу, оминаючи інші. Наприклад, у мові ескімосів існує понад 60 слів для окреслення різних станів снігу, у мові скотарського народу зулусів, головним багатством і основою господарства яких є худоба, існує близько 100 слів для назв різних мастей корів, в арабській мові існує понад 6000 слів для позначення верблюда, частин його тіла, а також спорядження.

Важливим моментом цієї гіпотези є її посиленна увага до граматичної структури мови. Наприклад, у деяких неєвропейських мовах, зокрема, китайській, немає відмінності між підметом і присудком. Діючий дорівнює дії, а дія означає діючого. Іншими словами, діяч є невіддільний від дії. Можливо, саме в цьому відгадка азійського колективізму?

Соціологи, які досліджували типи кар'єри в Англії і США (дуже близьких країнах як за мовою, так і за культурою), з'ясували, що в ті самі мовні коди, котрі описують кар'єру людини в Англії вкладався зміст “викликати довіру, добитися визнання від керівника”, а в США – це подається як результат власних зусиль.

Однак більшість вчених вважає, що мовний релятивізм не є жорстко програмуєчим. Він схиляє до сприйняття світу у певний спосіб, але не може перешкодити в спостереженні і сприйнятті інших аспектів реальності, розвитку інших способів мислення (тобто, спортсмени-лижники, наприклад, якщо їм потрібно, навчаться розрізняти не менше видів снігу, ніж ескімоси)..

Знання і переконання – це погляди людей стосовно того, яким є світ.

Знання і переконання є важливою частиною нашого культурного спадку. Термін “знання” вживається щодо тих понять, які спираються на висновках, котрі походять з емпіричного досвіду (наприклад: Земля – куляста, від нагрівання тіла розширюються, молекула води складається з атома кисню і двох атомів водню і т. ін.).

Переконання – це погляди, які не ґрунтуються на наукових фактах у такій мірі, що вони визнаються усіма як безумовно правдиві (наприклад, існують різні думки стосовно корисності або шкідливості для суспільства смертної кари, щодо того чи можна дозволяти аборти, чи існує життя після смерті тощо).

Вартості

Це предмети і явища, важливі для культури, духовного життя якогось народу, суспільства, це загально визнані переконання щодо цілей до яких соціальна спільнота (і кожен її член) повинні прагнути, якими вони керуються у своєму повсякденному житті. Інакше кажучи, це абстрактні поняття (а не ситуативно-конкретні), які вказують на те, що суспільство вважає добрим, правильним і порядним. Вони не тільки фіксують певні переконання з приводу мети життя, але й визначають шляхи та засоби якими її можна реалізувати.

Можна знати, що не можна обманювати батьків, не можна обманювати друзів, одноплемінників, начальника чи ще кого-небудь – це ситуативно-конкретні поняття. Узагальнюючи, абстрагуючи їх сформулюємо висновок: „Обманювати не можна!”. Така узагальнена норма стає вартістю, яка гарантує, що у випадку її засвоєння, людина буде поводити себе передбачувано не тільки у конкретних, обумовлених випадках, але й у непередбачених ситуаціях. Стає можливим соціальний ризик входження у нові ситуації, виникає простір для соціальної творчості.

У вартостях різних культур виділяються різні домінанти. Наприклад, десять заповідей Божих – для християнської культури; аскетизм, самозречення, медитація – для Буддизму. В рамках європейської культури до основних варостей відносяться ітакі, як індивідуальна свобода самовираження, демократія, раціоналізм, успіх у роботі, сімейне благополуччя тощо.

Коли відомого медіа-магната Теда Тернера запитали у чому, на його думку, полягає сенс життя, той відповів одним словом: “Експансія!”. Навряд чи з такою точкою зору міг би погодитися переконаний буддист або конфуціанець.

Вартості не є статичними: вони змінюються з плином часу. Скажімо, дослідження показують, що в останні десятиліття студентська молодь розглядає свою освіту переважно не як спосіб самовдосконалення, як колись, а прагматичніше, передусім як спосіб опанування шляху до здобуття певного життєвого достатку і благополуччя.

Норми

У перекладі з латинської – **norma** означає правило, взірць. У Стародавньому Римі „нормою” називали тягарець на ниточці, за допомогою якого мулярі вивіряли вертикальність стіни. Фактично, подібне значення це слово зберегло і в сучасній українській мові у більшості контекстів: це ніби своєрідний вимірвальний інструмент, який використовується для оцінювання „правильності” певного явища, його відповідності наперед заданому взірцю. Однією із найважливіших ознак соціальної норми є її імперативність (наказовість), котра виявляється у тому, що поведінка, яка не відповідає нормі, обов’язково викликає негативну реакцію в інших людей.

У соціології під нормами розуміють засоби соціальної регуляції поведінки індивідів і груп. В нормативній структурі виділяють звичаї, моральні норми і закони.

Звичаї – традиційний тип поведінки, закріплений колективними звичками. Якщо звички є повсякденною стороною соціальної дійсності, то звичаї вказують на більш загальний її аспект. **Звичаї – це схвалювані суспільством масові взірці дій, які рекомендується виконувати.** Прокидатись о 7-й ранку – звичка, а святкувати Різдво, вітаючись – подавати руку, або одягатися відповідним чином при різних okazіях – звичаї. Одні звичаї мають стародавню історію, інші виникли і закріпилися порівняно недавно,

але у всіх випадках ми розуміємо під ними усталений, стійкий порядок дій, поведінки людей.

Звичаї часто є справою смаку і якщо хтось не дотримується звичаїв – його вважатимуть ексцентричною особою чи оригіналом, але не злою чи небезпечною людиною (в принципі, можна, скажімо, одружуватися, не обмінюватися обручками і не організувати весілля; можна пофарбувати волосся в ультрафіолетовий колір чи грати футбол в капелюсі). До порушників звичаїв застосовують різної ваги неформальні санкції – несхвалення, ізоляція, заперечення.

Моральні норми – сукупність культурних норм, які отримали ідейне обґрунтування у вигляді ідеалів добра і зла, справедливості і т. ін. **Mores** – в Стародавньому Римі так називалися найбільш шановані, священні звичаї.

Лев Толстой розрізняв три види моральності:

- моральність дикунства (моральним є те, що служить моєму “Я”);
- моральність варварства (моральним є те, що приносить користь моєму оточенню);
- моральність загальнолюдська (моральним є те, що є корисним для всього людства).

Усім відомо, що аморально ображати слабших, бити жінок, знущатися над інвалідами. Але в давньогрецькому місті-державі Спарті вважалося цілком моральним скинути в урвище слабку дитину. Таким чином, що є моральним, а що – ні – вибирає саме суспільство. Цей відбір триває постійно. Наприклад, і сьогодні у багатьох країнах точаться дискусії стосовно того, чи треба заборонити аборти, чи може бути дозволена евтаназія – добровільна смерть як визволення від невиліковної і болісної хвороби.

Що стосується евтаназії, то можемо сказати, що людство в цілому ще не готове до вирішення цієї моральної проблеми. Вперше евтаназію на державному рівні було легалізовано нацистами в Німеччині. У 1939 році Адольф Гітлер підписав таємний указ згідно якому евтаназії належало піддати всі „форми життя, котрі негідні життя”, а саме: божевільних, невиліковних сифілітиків, деформованих немовлят, синильних старих тощо. Було створено шість евтаназійних центрів у котрих протягом двох років нацисти знищили за різними даними від 100 тисяч до 275 тисяч осіб. Хоча, строго кажучи, це не була евтаназія у точному значенні цього поняття, бо евтаназія передбачає добровільний відхід із життя, а нацисти практикували радше „добровільно-примусовий”, тобто, за словами відомого персонажа, „робили пропозицію від якої було неможливо відмовитися”. Тільки рішучий протест католицької церкви змусив нацистів припинити цю злочинну практику.

Однак уже в наш час, у 1993 році, евтаназію дозволили в Нідерландах, у 1997 році її легалізували в американському штаті Орегон, а у 2002 – у Бельгії.

Закони

Закони – це нормативні акти, прийняті вищим органом державної влади в установленому конституцією порядку. Вони є вищим різновидом соціальних і культурних норм і вимагають безумовного підпорядкування.

Розрізняють два види законів: звичаєве право, яке становить сукупність неписаних правил поведінки і переважає у доіндустріальному суспільстві і юридичні закони, закріплені конституцією.

ЄДНІСТЬ І РІЗНОМАНІТНІСТЬ КУЛЬТУР

Форми культури відрізняються у різних суспільствах, але вони також є різними і у рамках одного суспільства.

Різниця культур у різних суспільствах

Різниця у матеріальній культурі очевидна і кидається у вічі: архітектура, одяг, прикраси, транспорт тощо – у кожному суспільстві різні.

Але суспільства відрізняються також своїми вартостями, звичаями, моральними нормами і законами, мовою.

Етноцентризм і культурний релятивізм

Тенденція оцінювати звичаї, норми і цінності інших культур з позиції сприйняття власної культури як центральної називають етноцентризмом (термін введено американським вченим **Вільямом Самнером**. У праці “Народні звичаї”. (1906 р.) він описував цю позицію як таку „при якій власна група розглядається як центр Всесвіту, а всі інші оцінюються як такі, що мають до неї певне відношення”).

З погляду соціології, етноцентризм є *функціонально доцільним*, позаяк він сприяє згуртуванню спільноти. Вияви етноцентризму можна спостерігати у сім'ях, навчальних закладах, фірмах, політичних партіях, релігійних конфесіях та ін. Усвідомлення приналежності до „кращих людей” служить своєрідним „соціальним клеєм”, який скріплює колектив. Жоден народ не зможе розвиватися стійко і стабільно, якщо не буде поважати і підтримувати свої норми, вартості, звичаї. Але етноцентризм може набувати і деструктивних форм, таких як *ксенофобія* (страх і неприйняття чужих звичаїв), *шовінізм* (визнання всіх інших культур і народів нижчими порівняно зі своєю культурою і своїм народом).

Етноцентризм також перешкоджає науковому вивченню культури. Ми не зможемо зрозуміти поведінку інших народів, якщо будемо інтерпретувати її в контексті власних вартостей, переконань і норм поведінки. Як протизвага етноцентристському підходу виступає культурний *релятивізм* (від лат. *relativus* – відносний).

Культурний релятивізм – це переконаність у тому, що оцінка окремого елемента культури (звичаю, норми, вартості) можлива тільки в рамках тієї культури з якої він походить (наприклад, багатоженство не може бути прийняте і оцінене в рамках християнської культури).

Роздуми італійського ученого і письменника Умберто Еко у полемічному есе “Священні війни: пристрасть і розум”, написаному з приводу нападу арабських терористів на США у вересні 2001 року, є якраз зразком аналізу ситуації з позицій **культурного релятивізму**. Він звертає увагу на те, що причиною усіх релігійних воєн протягом віків завжди служили поверхневі протиставлення, на зразок „Ми” і „Вони”, чорне і біле, добрі і злі.

“...Захід давно почав цікавитися іншими цивілізаціями - це було потрібно для успішної економічної експансії. Греки називали своїх сусідів, які не говорили грецькою, варварами - тобто заїками, начебто ті і зовсім не вміли говорити. Однак і серед греків траплялися розсудливі люди - наприклад стоїки, котрі помітили, що, хоча варвари і використовують інші слова, вони виражають з їх допомогою такі самі думки, як і самі греки.

У другій половині XIX століття з'явилася культурна антропологія, що поставила своєю метою заглядати провину Заходу перед іншими культурами, особливо перед тими, котрі Захід вважав варварськими, - перед примітивними народами і суспільствами без писаної історії. Завдання культурної антропології полягала в тому, щоб указати на існування точки зору, відмінної від точки зору західної культури. Антропологи заявляли, що цю іншу точку зору варто приймати всерйоз, не ставитися до неї зневажливо і не придушувати її.

Перш ніж стверджувати, ніби-то одна культура краща за іншу, потрібно установити критерії оцінки цих культур.

Культуру можна об'єктивно описати, сказавши, наприклад, що її представники поводяться певним чином, вірять у духів, або у єдиного всюдисущого Бога; живуть сімейними кланами, як велить їм традиція; вважають красивим носити сережки в носі (це може стосуватися, наприклад, і сучасної молодіжної західної культури); вважають свиню нечистою твариною; роблять собі обрізання; вирощують собак на забій, або, як англійці й американці дотепер думають про французів, - їдять жаб.

Зрозуміло, антропологи розуміють, що їхня об'єктивність завжди обмежена безліччю факторів. Критерії оцінки залежать від наших власних коренів, переваг, звичок, пристрастей, від нашої системи вартостей. От приклад: чи вважаємо ми, що

продовження людського життя з 40 до 80 років має сенс? Особисто я вірю, що має, однак багато містиків можуть заперечити мені, що життя святого Луїджі Гонзага, котрий дожив усього до 23 років, було набагато повнішим, ніж життя якого-небудь безглузлого ненажери, що дотяг до 80.

Чи віримо ми у доцільність технологічного прогресу, глобалізації торгівлі й удосконалювання транспортних засобів? Багато хто вірить, вважаючи нашу технологічну цивілізацію вищою ніж інші. Разом з тим, усередині західної культури є люди, які прагнуть жити в гармонії з природою, готові відмовитися від літаків, машин і холодильників, які бажать плести кошики і подорожувати пішки з одного села в інше заради збереження озонового шару Землі.

Отже, щоб стверджувати, ніби-то одна культура є кращою за іншу, недостатньо просто описати цю культуру (як це роблять антропологи). Стверджувати подібне можна тільки перебуваючи всередині своєї власної системи цінностей, системи, від якої, як нам здається, ми не можемо відмовитися. Тільки з такого погляду ми можемо сказати, що одна культура - наша власна – краща за іншу. Краща для нас.

Наскільки абсолютним можна вважати критерій технологічного прогресу? У Пакистану є атомна бомба, а в Італії її немає. Чи означає це, що італійська цивілізація гірша за пакистанську і краще жити в Ісламабаді, ніж в Аркорі?

Бен Ладен не виявив жодного милосердя до жителів Нью-Йорка, таліби знищили кам'яні статуї Будди, але ж і у Франції свого часу була Варфоломійська ніч. Хоча сьогодні це нікому не дає підстав вважати французів варварами.

Історія - як двосічний меч. Турки любили насаджувати людей на кіл (а це цілком неприйнятно), але візантійці виколювали очі своїм родичам, а католики живцем спалили Джордано Бруно. Бен Ладен і Саддам Хусейн - вороги західної цивілізації, але усередині самої західної цивілізації були такі люди, як Гітлер і Сталін.

Історія не може служити критерієм оцінки цивілізацій. Відповідь треба шукати в сучасності. Один із найбільш гідних поваги аспектів західної культури (вільної і плюралістичної - а це і є цінності, котрі ми вважаємо найголовнішими й найістотнішими) полягає в тому, що вона вже досить давно допускає співіснування різних, нехай навіть і різновекторних, критеріїв оцінки різних проблем”.

А ось приклад одного серйозного конфлікту, який стався на ґрунті різних підходів до оцінки тієї самої ситуації – з позиції етноцентризму і з позиції культурного релятивізму.

У переддень чемпіонату світу з футболу 2002 року, який відбувався у Японії і Південній Кореї, Товариство захисту тварин пригрозило розпочати міжнародну кампанію за бойкот ігор у Кореї, якщо південнокорейська влада не введе заборону на „варварський звичай” вживання у їжу м'яса собак. Керівник ФІФА Йозеф Блаттер навіть вислав до корейського керівництва листа сформульованого у гострому тоні. У листі Блаттер зажадав покласти край знуцанню з „найкращого друга людини”. На що отримав відповідь: „Пес традиційно є ВАШИМ другом, а не НАШИМ. Крім того, ми не обурюємося, що французи їдять жаб і слимаків, китайці – гадюк, а японці – готують свою традиційну страву – сушімі – нарізаючи ще живу рибу. Чому ж нам має бути заборонено вживати нашу традиційну їжу – страви із собачатини?”.

Культурні універсалії

Незважаючи на велику розмаїтість культур, соціологи, культурантропологи, психологи виявили певні елементи, обов'язково присутні у кожній соціальній культурі – культурні універсалії. **Джордж Мердок**, зокрема, виділив приблизно 80 універсальних компонентів культури (елементів властивих усім видам культури): мова, одяг, релігія, спорт, танці, звичай прикрашати тіло, освіта, ритуали похоронів та весіль, звичай дарувати подарунки, соціальне розшарування тощо. Для різних культур властиві різні види спорту чи способи прикрашати тіло, але ці елементи є у ВСІХ культурах. Чи, наприклад, у всіх культурах знаходимо сімейні форми життя, але деякі суспільства

практикують моногамію (один чоловік і одна дружина), інші – полігамію (один чоловік і декілька дружин), а ще інші – поліандрію (одна дружина і декілька чоловіків).

Вважають, що культурні універсалії сформувалися на базі біологічних факторів, таких як наявність двох статей, безпомічність немовлят, фізіологічні потреби та ін. Тобто культура – це сукупність розв'язань проблем, поставлених біологією людини і загальними закономірностями її існування. І хоча різні суспільства знаходять різні способи вирішення цих проблем, та обставина, що усі суспільства стикаються з тими самими проблемами – забезпечують собі засоби існування, вирощують дітей, борються з особами, чия поведінка відхиляється від норми тощо – забезпечує існування своєрідного „спільного знаменника” для усіх культур – культурних універсалій.

ФОРМИ КУЛЬТУРИ

В рамках одного суспільства існують різні форми культури. Залежно від того, хто створює культуру і який її рівень, соціологи розрізняють три форми культури: **елітарну, народну і масову.**

Елітарна культура – створюється привілейованою частиною суспільства або на її замовлення, професійними творцями. До неї можуть бути віднесені серйозна музика (Альфред Шнітке, Софія Губайдуліна) концептуальний живопис (Джеймс Поллок, Пабло Пікассо), скульптура (Олександр Архипенко, Девід Мур) чи театр (Ежен Іюнеско), високоінтелектуальна література (Марсель Пруст, Джеймс Джойс) та інші. Як правило, творіння елітарної культури випереджують рівень запитів середньоосвіченої людини. Коло її споживачів – високоінтелектуальна частина суспільства. Коли рівень освіти суспільства зростає, розширюється коло споживачів елітарної культури

Народна культура (фольклор) – створюється анонімними творцями, які не мають професійної підготовки. Народна культура є аматорською (не за рівнем, а за походженням) і колективною. Вона включає міфи, легенди, пісні, танці, казки і т. ін. Фольклор чітко локалізований, тобто пов'язаний з традиціями певної місцевості.

Масова культура створюється професійними творцями і поширюється з допомогою електронних носіїв (радіо, телебачення, магнітофони, комп'ютери і т. ін.), коли великі маси людей стали отримувати ідентичну інформацію, із порівняно невеликої кількості джерел. Час появи масової культури – приблизно середина ХХ століття. Головною її ознакою є вторинна (на відміну від історично сталої) система культурних цінностей, призначених для масового споживання. Масова культура відрізняється високим рівнем стандартизації музичних, кінематографічних та інших зразків, що культивують типові ціннісні орієнтації.

В сучасній соціології поняття „масова культура” все більше втрачає свою критичну спрямованість. Підкреслюється функціональна значимість масової культури, котра забезпечує соціалізацію величезних мас людей в умовах складного і мінливого середовища сучасного постіндустріального суспільства. Утверджуючи спрощені, стереотипні уявлення, масова культура попри те виконує функцію постійного життєзабезпечення найрізноманітніших соціальних груп. Вона несе в собі фундаментальну суперечність: з одного боку масова культура через майже необмежені можливості репродукування робить доступними для широких мас досягнення світової культури, а з другого боку – ці досягнення подаються у спрощеному, полегшеному, „усередненому” вигляді, що не лише не сприяє підвищенню інтелектуального рівня її споживачів, але й навпаки, знижує рівень аналітичного сприйняття дійсності.

Нова соціальна ситуація викликала до життя новий спосіб творчої діяльності. Сучасна творча практика розрахована на інакше естетичне сприйняття ніж це було колись, до епохи масової культури. Сучасні артисти (в широкому розумінні цього слова) орієнтуються на негайне і миттєве естетичне враження, а не на тривале глибинне переживання.

Належить також відзначити, що останнім часом, із розвитком сучасних інформаційних технологій, з'являються принципово нові явища. Відбувається розподіл „маси” на сегменти і, відповідно, розвиваються процеси „демасифікації” масової

культури. Це призводить до зростання культурної різноманітності, сегментації ринку культурної продукції. Тепер поняття „масова культура” наголошує переважно тільки на одному – ринковому аспекті сучасної культурної ситуації.

Різновидом масової культури є кіч, тобто несмак (від німецького слова *kitschen* – халтурити, створювати низькопробні твори), так зневажливо називають претензійний примітив, сентиментальщину, низькопробність; у літературі – це читиво, у малярстві – мазня.

У кожному суспільстві існує **домінуюча культура – сукупність вартостей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства.**

Позаяк суспільство складається із багатьох груп – національних, демографічних, професійних та інших — поступово у кожній з них формується в рамках домінуючої культури своя система вартостей і правил поведінки. **Частина загальної культури, система вартостей, традицій і звичаїв, притаманних великій соціальній групі називають субкультурою.** Наприклад, молодіжна субкультура, субкультура глухонімих, субкультура національної меншини чи якої-небудь професійної групи (моряків, вчителів). Субкультура відрізняється від домінуючої культури поглядами на життя, манерами поведінки, одягом, звичаями, сленгом (специфічні слова і вирази, притаманні представникам певних суспільних груп).

Елвін Тоффлер відзначав, що постіндустріальне суспільство є епохою „субкультурного вибуху”: „Сентименталісти белькотали про необмежену свободу первісної людини, але дані антропологів і істориків свідчать про зворотне: примітивний клан доіндустріального суспільства звичайно вимагав набагато більшого підпорядкування індивіда групі, ніж будь-яке сучасне суспільство. Примітивне суспільство монолітне і індивід змушений іти разом з усіма, позаяк вибору у нього немає. Як куля, ударившись у вікно, розбиває його на друзки, індустріалізація розколює суспільство на тисячі спеціалізованих установ (школи, фірми і корпорації, урядові установи, церкви і деномінації, армії), кожна з яких ділиться на все дрібніші і спеціалізованіші субоб’єднання. Такий самий поділ відбувається і на неформальному рівні, і виникає величезна кількість субкультур: панки, мотоциклісти, хіпі, бритоголові та багато інших. Чим більше субкультурних груп існує у суспільстві, тим вищою є потенційна свобода особистості.

Якщо субкультура не просто відрізняється від домінуючої культури, але протистоїть їй, принципово не сприймаючи пануючих у суспільстві вартостей, входячи з ними у конфлікт, ми називаємо її контркультурою (наприклад, субкультура панків, наркоманів, алкоголіків, волоцюг). Контркультурними можна вважати деякі субкультури антисоціальних розваг – краще або гірше організованих груп людей, які намагаються внести розлад у функціонування суспільства не заради матеріальних благ, а задля чисто спортивного інтересу. Вони можуть підробляти комп’ютерні урядові програми, створювати комп’ютерні віруси, перехоплювати або надавати теле- і радіопередачі, влаштовувати ретельно продумані містифікації, фальшувати списки виборців та ін.

Ще однією формою культури можна вважати **суперкультуру**. Цю теорію запропонував американський соціолог **Кеннет Боулдінг**. Він вважає, що в останні роки у сучасному світі поширилася **суперкультура** – культура автострад, хмарочосів, новітніх агротехнологій, Інтернету. Вона характеризується глобальним розмахом. У неї є світова мова – англійська і власна ідеологія – наука. Національні культури, на думку вченого, все більше перетворюються на приватну справу окремих соціальних груп.

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.

В СРСР, в тому числі і в Україні, політична ідеологія марксизму-ленінізму була перетворена на універсальну інтерпретаційну схему, за допомогою якої пояснювалися і нормативно регулювалися буквально всі прояви людської активності і всі життєві сенси, що надавало цій ідеології характеру культури. Крах радянської ідеології і її інституційної

основи став занепадом цієї досить специфічної культури, що привело до масової дезорієнтації, глибокого культурного розриву між Сходом України, де радянські цінності засвоїлися глибше і її Заходом, де ці цінності більшою частиною населення сприймалися як щось зовнішнє, накинуте силоміць.

Американська дослідниця **Кейт Ваннер** відзначає „розгубленість і апатію громадян пострадянської України щодо національної реідентифікації”, говорить про „культурну та історичну амнезію, колективно притаманну українцям”. Приклад культурної та історичної амнезії можна проілюструвати реакцією українського суспільства на оприлюднення правди про голодомор 1932-1933 років. „Враження таке, - пише дослідник цієї проблеми англійський історик **Джеймс Мейс**, - що навіть безсумнівні висновки і докази цікавлять лише тих, кому нічого доводити і так не треба, а в загальнонаціональному контексті зацікавленості не спостерігається”.

Українське населення, маючи сьогодні діаметрально протилежні уявлення практично про усі напрямки суспільного життя, перебуває фактично у стані „холодної громадянської війни”, яка не перетворюється у „гарячу” тільки тому, що населення надто втомлене і відчужене. Життєвість і тривкість в Україні советської культури, яка у своїй основі є російською советизованою культурою, суттєво обмежує будь-які зміни в українському суспільстві, гальмуючи реформи практично в усіх напрямках. Хвалену українську стабільність можна вважати радше зворотнім боком не менш відомої української стагнації.

Контрольні питання

1. Що означає термін “культура”? Коли і як він виник?
2. В чому полягає соціальна природа культури?
3. Охарактеризуйте основні складові нематеріальної культури, які вивчає соціологія.
4. Які відмінності існують між поняттями “цінності” і “норми”?
5. В чому полягає суть гіпотези мовного релятивізму?
6. Що таке “етноцентризм” і “культурний релятивізм”? Наведіть приклади.
7. Наведіть приклади культурних універсалій. Які причини їх виникнення?
8. Охарактеризуйте різні форми культури в рамках одного суспільства.
- 10 Наведіть приклади поширення масової культури в сучасній Україні.
- 11 Як співвідносяться домінуюча культура і субкультура? Наведіть приклади.
- 12 Що таке контркультура? Спробуйте описати основні форми контркультури в молодіжному середовищі сучасного українського суспільства.
- 13 Які функції культура виконує в суспільстві?

Тема 4. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ. СОЦІАЛІЗАЦІЯ.

План.

1. Особистість як категорія соціології:
  - а) макросоціологічні концепції;
  - б) мікросоціологічні концепції.
2. Соціалізація – становлення соціального “Я”:
  - а) агенти та інститути соціалізації;
  - б) соціальна комунікація;
  - в) етапи соціалізації.

ОСОБИСТІТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Людина як біологічний вид існує понад три мільйони років. Увесь цей час тривала її біологічна еволюція. Сучасна людина (за класифікацією Карла Ліннея – *homo sapiens* – людина розумна) як окремий вид сформувалася приблизно 200 тисяч років тому: якраз

тоді оформилися ті фундаментальні ознаки, які відрізняють людину від тварин (прямоходіння, великий об'єм мозку, мислення, мова, оволодіння знаряддями праці і вогнем, триваліший період дитинства і т. ін.).

Групи американських біологів під керівництвом генетика Уїлсона, дослідивши ДНК сотень жінок усіх расових типів, вдалося вирахувати різницю в структурі ДНК жителів різних регіонів планети. Вона виявилася мізерною – до 0,6%! У людей єдиний предок. Як було встановлено, предки сучасних людей проживали в районі Центральної Африки і мали усі ознаки негроїдної раси – найдавнішої й кореневої. Монголоїдна раса – молодша, їй близько 100 тисяч років, а наймолодшою за віком є європеїдна раса – їй приблизно 50 тисяч років. Звідси простий висновок: міграція людства відбувалася з Африки в Азію, а звідти – в Європу.

Фундаментальні ознаки, які відрізняють людину від тварин послужили підставою переходу від біологічної до культурної еволюції. Все, що створено homo sapiens, пов'язане не з біологією, а з культурою й суспільством. Можна сказати, що починаючи з цього часу у людини, як біологічної істоти, формується її індивідуальність, яка пізніше виростає в особистість.

“Людина” – родове поняття, яке вказує на приналежність до певного біологічного виду.

“Індивід” (individ лат. – неподільний) – це окрема людина, одиничний представник людського роду.

“Особистість” – стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких людина належить.

Визнаючи за кожною людиною право вважатися особистістю, разом із тим говорять про яскраву, видатну, або пересічну особистість, аморальну чи високоморальну особистість і т. ін.

Індивід є особистістю тоді, коли він, взаємодіючи із суспільством через конкретні соціальні спільноти, групи, інститути, реалізує соціально значимі властивості, соціальні зв'язки. У момент народження дитина ще не є особистістю, вона є всього лиш індивідом. Щоб стати особистістю людина мусить пройти певний шлях розвитку. Необхідною умовою цього розвитку є наявність соціального середовища, світу культури із яким дитина взаємодіє. Дитина, яка виховується у людському суспільстві, включена в соціальні зв'язки і взаємини, які з часом розширюються й поглиблюються. Разом з тим, відомо, що у випадку важкого психічного захворювання може наступити розрив, розпад соціальних зв'язків і тоді індивід втрачає ознаки особистості. Або, наприклад, дитина, вихована серед тварин (т. зв. „феральні діти”), так і не стає особистістю.

У 1920 році в Індії було знайдено двох дівчаток, які були виховані вовками. Одній з них на вигляд було років сім-вісім, іншій – приблизно два. Їх пізніше назвали Камала і Амала. Молодша з дівчаток скоро після повернення до людей померла, а старша – Камала – прожила ще десять років. Спостерігачі відзначали, що, незважаючи на деяку адаптацію до оточуючих її соціальних, людських умов, поведінка дівчинки більше нагадувала поведінку вовка (легкість пересування на чотирьох кінцівках при небажанні прямоходіння, небажання носити одяг, хлебтання, а не пиття води, чудово розвинутий нюх і навіть виття на місяць уповні). Весь словниковий запас, засвоєний Камалою за час перебування серед людей, складав близько сорока слів, хоча вона використовувала звуки подібні на гарчання чи скавуління для позначення якихось своїх потреб. Інакше кажучи, людський розум у цієї дівчини так і не сформувався – не лише на рівні інтелекту, але навіть на рівні елементарного здорового глузду.

Отже, тільки життя у суспільстві дає людям можливість творити і пізнавати культуру. Приклад феральних дітей переконує, що людина позбавлена сім'ї, яка проживає поза державою, нацією, професійними зв'язками, поза суспільством, не здатна розвинути своєї особистості як істота суспільно-моральна.

Біологічне і соціальне.

Однак було би помилкою повністю ігнорувати роль біологічного фактора у розвитку особистості. Адже те, що люди, виховані серед звірів ставали на них подібними свідчить про здатність людей навчатися. Крім того, феральні діти користувалися засобами, властивими тільки людям: вживали різних звуків для позначення певних ситуацій, а це можна вважати за проби творення якоїсь парамови, що притаманне тільки людині. Тобто, можемо припустити, що феральні діти, як і кожен представник їхнього біологічного виду, мали закладену самою природою здатність сприймати культурну спадщину, а відтак – далі її творити і передавати.

Цікавий експеримент був поставлений на початку 30-х років минулого століття американськими вченими, подружжям Келлог, і описаний ними у праці „Мавпа і дитина”. Вони намагалися з’ясувати, чи мавпа – найподібніша до людини тварина – може сприймати і передавати людську культуру. Для цього вони виховували власну дитину разом з малим шимпанзе. Експеримент почався, коли їхньому синові було 10 місяців, а мавпенятку – сім з половиною. Обидва виховувалися абсолютно однаково – те саме їли, разом спали, бавилися. Мавпеня виявилось міцнішим фізично і швидше ніж людська дитина навчилося їсти ложкою, пити зі склянки, відкривати двері тощо. Проте воно так і не змогло навчитися говорити та мислити.

Отже, біологічний фактор також відіграє важливу роль у становленні особистості.

Протягом XIX століття навіть домінувала точка зору про визначальність спадковості, біологічних задатків у розвитку особистості: сім’я, гени визначають чи буде людина геніальною особистістю, чи пересічним індивідом, філантропом чи злочинцем. В XX століття ця точка зору була переглянута. Однак остаточно ця проблема не вирішена й сьогодні. При вивченні людської особистості заведено враховувати наступні рівні її прояву:

1. біологічний – те, що розвивається в людині незалежно від впливу на неї інших людей, те, що притаманне людині, як представникові певного біологічного виду;
2. спадковий – те, що розвивається на базі генного фонду її батьків;
3. соціальний – набуте людиною в ході соціалізації, спілкування і взаємодії з іншими людьми.

Біологічна спадковість не може повністю створити особистість, так само як ні культура, ані соціальний досвід не передаються з генами. Однак біологічний фактор необхідно враховувати, оскільки завдяки йому створюється незліченна різноманітність людських темпераментів, характерів, здібностей, які надають кожній особистості неповторної індивідуальності, створюють її унікальність.

Родичами були Шеллінг, Шіллер, Гегель і Макс Планк – у них був спільний предок Йоган Вант, котрий жив у XV столітті. Німецький революціонер Карл Лібкнехт – нащадок лідера німецької реформації Мартіна Лютера. Спільний предок – адмірал Головнін – був у Олександра Пушкіна і Льва Толстого; Микола Миклухо-Маклай, відомий етнограф, нащадок козацької старшини, був далеким родичем Адама Міцкевича та Йоганна Вольфганга Гьоте.

Макросоціологічні концепції особистості

(Еміль Дюркгейм, Макс Вебер, Толкотт Парсонс, Ральф Дарендорф та ін.)

З погляду макросоціології, яку цікавить насамперед суспільство в цілому, а не його частини, і міжгрупова взаємодія, а не міжособистісна – особистість є продуктом суспільства (культури, історії і т. ін.) і формується вона в процесі соціалізації, тобто засвоєння культури (норм поведінки, вартостей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Образно висловився **Жак Піаже**: “Звірята” (тобто діти) у процесі соціалізації поступово перетворюються в людей”.

Еміль Дюркгейм вважав, що суспільство виникає внаслідок взаємодії індивідів, але, як тільки воно виникло, воно починає жити за власними законами. І з цього моменту уже все життя індивідів визначається соціальною реальністю, впливати на котру вони не можуть або ж впливають дуже незначно, не змінюючи суті соціальних фактів.

Ральф Дарендорф, підкреслюючи, що особистість є продуктом розвитку культури, соціальних ролей, називає людину *homo sociologicus*, виділяючи її типові підвиди:

homo faber – у традиційному суспільстві “людина трудяща” – селянин, ремісник, купець, воїн – людина, котра “несе ярмо” (тобто наділена важливою соціальною функцією);

homo consumer – сучасний споживач, особистість сформована масовим суспільством;

homo universalis – людина, здатна займатися різними видами діяльності;

homo sovieticus – людина, яка залежить від держави.

Девід Пісмен (США) розробляв концепцію так званої **одномірної людини**. Під впливом пропаганди, засвоюючи певні стереотипи, котрі нав’язуються йому засобами масової інформації, людина формує спрощені схеми чорно-білого, одномірного бачення проблем. Суспільство робить людей примітивними особами зі спрощеним соціальним сприйняттям та інтерпретацією соціальних процесів.

Наприклад, можемо говорити про те, що в масовій свідомості жителів України сьогодні сформувалися дві опозиційні тріади: з одного боку – реформатори, проєвропейськи налаштовані українофони; з другого – прихильники старих економічних порядків, проросійськи налаштовані русофони. Реально ж кожна з частин обох тріад може бути піддана сумніву. Так, серед правих далеко не всі є прихильниками економічного лібералізму, багато з них залишаються прихильниками суспільного ідеалу українського націоналізму міжвоєнного періоду, про який професор Ярослав Дашкевич зауважив, що соціально-економічна програма українських націоналістів була по-суті соціалістичною. Разом із тим серед русофонів є велика кількість прихильників економічного лібералізму. Однак суспільною свідомістю усі частини „тріад” сприймаються як взаємопов’язані і взаємообумовлюючі.

На думку Девіда Пісмена якщо у XIX столітті домінуючим типом особистості була особистість „орієнтована зсередини” (*inner-directed*), зміст прагнень якої міг бути найрізноманітнішим, скажімо, прагнення розбагатіти чи релігійний аскетизм. Але у будь-якому випадку така особистість характеризується високою стійкістю життєвих цілей. У сучасному ж суспільстві, вважає Пісмен, переважає інший тип особистості – „орієнтований на інших” (*other-directed*). Особистість цього типу не має стійких життєвих цілей та ідеалів, а прагне насамперед до „гармонії з оточуючими”, намагаючись бути „таким як усі”. Ця Людина-конформіст настільки піддається зовнішньому впливу, що навіть не знає у чому ж полягає його власне „Я”.

В рамках структурного функціоналізму (Толкотт Парсонс, Роберт Мертон) оформляється **рольова концепція особистості**. Щодо особистості соціальні системи виступають узагальнено в різноманітних формах функціональних вимог. Ці функціональні вимоги продиктовані необхідністю пристосування соціальної системи до навколишнього середовища, організації міжособистісного спілкування, забезпечення соціального контролю, управління і зменшення напруження у стосунках між окремими членами соціальних спільнот. Функціональні вимоги оформлені у соціальні норми (закони, інструкції тощо). Порушення соціальних норм розглядається як девіантна поведінка, котра неодмінно призводить до системних дисфункцій, які ведуть до системної дезінтеграції – „аномії”.

Роберт Мертон виділив п’ять моделей соціальної адаптації особистості до вироблених у суспільстві культурних норм, залежно від того чи визнають ці особи панівні вартості і чи слідують вони виробленим у суспільстві правилам досягнення соціальних благ:

Конформізм – особистість поділяє цілі даної культури і намагається досягти їх методами, які приписує дане суспільство;

Інновація – особистість визнає цілі суспільства, але намагається досягти їх незвичайними, невизнаними у суспільстві, а можливо, і несхвалюваними суспільством методами (“Ціль виправдовує засоби”);

Ритуалізм – людина не визнає вартостей і норм суспільства, але все-таки дотримується “правил гри” і поводить себе відповідно до уявлень про допустимі засоби досягнення соціальних благ;

Ескейпізм – відхід від соціальної реальності; особистість заперечує і домінуючі цілі, і приписувані суспільством засоби їх досягнення; це визнання власної чужорідності у цьому суспільстві й неможливості протистояти стереотипам даного суспільства;

Бунт – активне протистояння, боротьба проти норм соціальної організації.

Мікросоціологічні концепції особистості

(Джордж Г. Мід, Маргарет Мід, Чарльз Кулі, Абрагам Маслоу)

Мікросоціологія розглядає проблематику особистості безпосередньо у полі міжособистісної взаємодії, тому процес соціалізації в руслі мікросоціології розглядається через призму набуття людиною різних соціальних ролей.

Коли люди жили в простих суспільствах і діяли все життя в рамках тієї самої групи, їм не здавалося, що вони грають якусь соціальну роль. В сучасному суспільстві, з його високою соціальною мобільністю, людям доводиться кілька разів за день змінювати ролі.

Однією з найвідоміших теорій, котрі можна віднести до мікросоціологічних концепцій особистості є теорія австрійського вченого **Зигмунда Фрейда**, який виділив у структурі особистості три елементи: Воно (*Id*), Я (*Ego*), Над-Я (*Super-Ego*).

Id – це наша підсвідомість, невидима частина айсберга, де панують неусвідомлені інстинкти. За Фрейдом, фундаментальними в людини є дві потреби: лібідозна і агресивна. *Ego* — це свідомість, пов’язана з підсвідомістю, котра час від часу проривається у свідомість. *Ego* намагається реалізувати неусвідомлюване у прийнятній для суспільства формі. *Super-Ego* — моральний «цензор», який становить сукупність моральних норм і принципів, внутрішній контролер. Тому наша свідомість перебуває у постійному конфлікті між проникаючими в неї неусвідомлюваними інстинктами, з одного боку, і моральними заборонами, які нав’язує *Super-Ego* — з іншого.

Для концепції Фрейда і загалом фрейдизму властиво занадто перебільшувати значення у людському житті неусвідомлених імпульсів, інстинктів, тобто сфери *Id* (Воно). Центральним питанням у соціологічній концепції Фрейда є питання про стосунки особистості і суспільства. В загальних рисах ці стосунки можна охарактеризувати як конфлікт, причому причиною цього конфлікту, є з одного боку – „культура” з її заборонами і нормами, спрямованими на обмеження, опанування сексуальної енергії, а з другого — підпорядкування особистісної поведінки „прагненню задоволення”.

Американський соціолог **Чарльз Кулі** (1864-1929) є автором **теорії „дзеркального Я”**. Він був рішучим противником теорії про те, що людська природа визначається біологічними факторами і відстоював ідею, що люди творять себе і свій світ завдяки участі у процесах соціальних взаємодій. На думку Чарльза Кулі, людина творить себе, орієнтуючись на те, як її сприймають оточуючі, приглядаючись до їхніх реакцій так само, як ми вдивляємося в дзеркало. Він виділяв три фази у процесі творення людиною свого „Я”:

По-перше, ми уявляємо собі як ми виглядаємо в очах інших – чи пасує мені ця зачіска?; чи не занадто я товстий?.

По-друге, ми уявляємо собі як інші люди будуть оцінювати нашу зовнішність. Ми знаємо, що товстих чи лисих людей вважають непривабливими.

По-третє, на підставі вищезазначених уявлень, ми виробляємо певний тип внутрішнього самовідчуття – почуття сорому або гордості.

Процес дзеркального відображення власного „Я” є суб’єктивним процесом і не завжди відповідає об’єктивній дійсності. Наприклад, товста чи лиса людина не обов’язково є непривабливою.

Американський вчений **Абрагам Маслоу** (1908-1970) сформулював **ієрархічну теорію потреб** особистості, які пояснюють життєві мотивації людини:

1. фізіологічні потреби (їжа, дихання, одяг, тепло та ін.);
2. екзистенційні (безпека існування, стабільність, впевненість у завтрашньому дні, гарантована праця, медичне обслуговування і т. ін.);
3. соціальні – приналежність до колективу, спілкування, участь у спільній трудовій діяльності турбота й увага до себе;
4. престижні потреби – в увазі до себе з боку “значимих інших”, у підвищенні свого соціального статусу, визнанні і високій оцінці;
5. духовні потреби – потреби у самовираженні через творчість.

Згідно принципу ієрархії, для особи потреби кожного наступного рівня стають актуальними тільки після задоволення потреб попереднього рівня. Дві перших групи потреб – потреби первинного рівня, наступні три – вищого рівня. Нижчі потреби властиві абсолютно всім людям, вищі – не всім і не в однаковій мірі. Там, де починаються вищі потреби – починається особистість.

Швейцарський психолог **Жан Піаже** сформулював концепцію когнітивного (розумового) розвитку особистості як ланцюг послідовних стадій соціалізації особистості:

1. До 2 років – сенсомоторна – річ є доки дитина її бачить і відчуває;
2. 2–7 років – передоперативна – діти опановують мову, їх поведінка відрізняється егоцентризмом: вони тлумачать світ виключно з погляду власної позиції, нездатні підтримувати зв’язну розмову, розмовляють разом, а не один з одним, не мають загального розуміння категорій думки самоочевидних для дорослих: причинність, вага або кількість;
3. 7–11 років – конкретно оперативна – діти засвоюють абстрактні логічні поняття;
4. 11–15 років – формально оперативний період – діти здатні зрозуміти глибоко абстрактні ідеї (добро і зло і т. ін.), зіткнувшись із якоюсь проблемою – здатні переглянути всі можливі способи її розв’язання і проаналізувати їх теоретично, щоб знайти правильний результат.

Піаже вважає, що перші три стадії мають універсальний характер, але не всі люди проходять через формально оперативний етап. Це почасти залежить від рівня і якості шкільної освіти.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО “Я”

Світ, у якому ми живемо, постійно змінюється, вимагаючи постійних змін і від нас. Людина не може один раз в дитинстві остаточно сформуватися так, щоб уже більше ніколи не змінюватися. Життя – це постійне пристосування до безперервних змін: ми весь час переходимо із однієї групи в іншу, пристосовуючись до нових умов (наприклад, з сім’ї у школу, зі школи – на роботу) і змінюється світ у якому ми живемо (скажімо сучасне українське суспільство сильно відрізняється від того, яким воно було наприкінці 80-х років ХХ століття)

Соціалізація – це процес засвоєння культури (норм поведінки, вартостей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Це процес формування соціальних якостей, завдяки яким людина стає дієздатним учасником соціальних зв’язків, інститутів і спільнот.

Самовизначення людини відбувається через усвідомлення себе і свого місця в суспільстві. Відповідаючи на питання „Хто Я?” люди, звичайно, починають з того, що відносять себе до певних формальних чи неформальних соціальних груп, вказуючи стать, вік, національність, професію та ін. і лише потім називають свої індивідуальні здібності, властивості характеру і т. ін.

Кожне суспільство розвиває один чи кілька базисних особистісних типів, що відповідають культурі цього суспільства. Такі особистісні взірці засвоюються, як правило, з дитинства.

Наприклад, у рівнинних індіанців Південної Америки соціально схвалюваним типом особистості для дорослого чоловіка був сильний, войовничо налаштований індивід. Ним захоплювалися, його поведінка винагороджувалася, і хлопчики завжди прагнули бути схожими на таких чоловіків. У бушменів із Південної Африки, навпаки, культура незлобивих і лагідних людей. Вони не воюють і не ворогують. У випадку сварки все плем'я намагається її залагодити. Зброю бушмени використовують лише на полюванні. Такий тип особистості формується культурою даного племені.

На думку російського соціолога **Сергія Фролова**, соціально схвалюваним типом особистості для нашого суспільства є особистість соціабельна, тобто така, що легко йде на соціальні контакти, готова до співробітництва, але яка, при цьому, є носієм деяких агресивних рис (тобто здатна за себе постояти), а також наділена практичною кмітливістю. Однак у складних суспільствах дуже важко знайти загальноприйнятий тип особистості через наявність у них великого числа субкультур. Наше суспільство має багато структурних підрозділів: регіони, національності, рід занять, вікові категорії та ін. Кожен з цих підрозділів має тенденцію до створення власної субкультури з визначеними особистісними зразками. Ці зразки накладаються на особистісні особливості, властиві окремим індивідам, і таким чином створюються змішані особистісні типи. Для вивчення особистісних типів різних субкультур треба вивчати кожен структурну одиницю окремо, а потім враховувати вплив особистісних зразків домінуючої культури. Отже, на формування особистості певний вплив чинять біологічні фактори, а також фактори фізичного оточення і загальні культурні зразки поведінки в окремій соціальній групі. Однак варто пам'ятати, що головними факторами, котрі визначають процес формування особистості, безумовно є груповий досвід і суб'єктивний, унікальний особистісний досвід. Ці фактори повною мірою виявляються в процесі соціалізації особистості.

У процесі соціалізації виділяють три стадії:

- **дотрудова** (раннє дитинство, період навчання);
- **трудова** (активна участь у трудовій діяльності);
- **післятрудова**.

На кожній стадії існують свої особливі соціальні інститути, які “відповідають” за соціалізацію – сім'я, дошкільна установа, школа, трудовий колектив і т. ін.

Відбувається поетапне формування власного “Я” особи. В основі цього процесу – перехід від світу дитинства, коли особа перебуває під опікою, а її поведінка є повністю контрольована ззовні, до здобуття рис ідейно-моральної особистості, котра розвивається на основі особистого переконання, саморегуляції і самоуправління.

Американський дослідник **Леонард Кольберг** виділяє три основних рівні морального самоусвідомлення особистості:

1. доморальний рівень, коли дитина ще не засвоїла понять про “добре” і “погане” і керується у своїх учинках власними егоїстичними бажаннями;

2. рівень конвенційної моралі – орієнтація на задані зовні норми і вимоги, бажання отримати схвалення від “авторитетних інших” і сором, викликаний їх осудом; Установка на дотримання правил і підтримання заведеного порядку;

3. рівень автономної моралі – орієнтація на внутрішньо сприйняту систему принципів, вищою стадією даного рівня є вироблення стійких моральних принципів, дотримання яких забезпечується власною совістю, незалежно від зовнішніх обставин і раціональних міркувань. Цієї стадії досягають одиниці: Христос, Будда, Махатма Ганді, мати Тереза і т. ін.

В сучасному світі соціалізація перетворюється на процес, котрий триває протягом усього життя людини, оскільки протягом усього життя людина здобуває все нові соціальні статуси й ролі, наприклад: студент, працівник, батько, дідусь, пенсіонер і т. ін. Соціалізація у зрілому віці потрібна також тоді, коли відбувається швидка зміна соціальних норм і правил (наприклад перехід від соціалістичного суспільства до вільноринкового). Те, чого ми вчимося в дитинстві часто відрізняється від того, чого ми вчимося у зрілому віці. Більшість нашого дитячого знання про доросле життя

складається із загальних і абстрактних норм, які часто мусять бути модифіковані при застосуванні їх на практиці. Доросла людина знає **ЩО** робити і концентрується на тому **ЯК** це зробити. Вона дуже часто мусить поєднувати різні фрагменти знань здобутих в сім'ї і школі для того, щоб досягти поставленої мети. Тому ідеалізм зазвичай притаманний молоді, а зрілі люди переважно є реалістами, схильними до компромісів. Соціалізація у зрілому віці вимагає переходу від залежності до автономії. Одним із найскладніших аспектів соціалізації у зрілому віці є вміння реалістичного бачення світу і збереження при тому ідеалів.

“Порівняйте змушнілу людину з юнаком: вона напевне здасться вам жорсткішою, менш великодушною, корисливішою. Але хіба від цього вона стає гіршою? Ви говорите, що ні, що вона стала тільки твердішою, або, як ви звичайно кажете, практичнішою. Головне ж у тому, що вона набагато більше вважає себе центром усього, ніж юнак, котрий “мріє” про інше, наприклад, про Бога, вітчизну і т. ін.

Юнак знаходить себе як дух і втрачає себе у загальному дусі, в людстві... Юнак був ідеалістом, його надихали думки, доки він не змушнів, не став егоїстичною зрілою людиною, яка на свій розсуд розпоряджається реальностями і думками і ставить свій особистий інтерес понад усе” (Макс Штірнер „Єдиний і його власність”).

Агенти та інститути соціалізації.

Агенти соціалізації – конкретні люди, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі.

Агенти первинної соціалізації – люди, які складають ближнє оточення особи (батьки, родичі, друзі). Вони виконують багато функцій (батько – вихователь, друг, опікун, учитель ...), їхні функції взаємозамінні (скажімо, батько за певних умов може взяти на себе виконання функцій матері щодо дитини). Разом із тим, кожен агент дає індивіду в процесі соціалізації саме те, що він може дати. Наприклад, батьки можуть дитині замінити друзів, але вони не зможуть навчити її того, що вона вчиться у своїх друзів: битися, хитрувати, порушувати певні соціальні норми, бути лідером у групі, поводити себе з ровесниками.

Агенти вторинної соціалізації – представники адміністрації школи, вузу, армії, підприємства, партій, засобів масової інформації та ін. Контакти з цими агентами є рідшими, коротшими, а їхній вплив, як правило слабший, ніж в агентів первинної соціалізації. Кожен із них виконує не більше однієї-двох функцій. Їхні функції спеціалізовані, а тому не можуть бути взаємозамінними (наприклад, функції міліціонера і священика). Особливістю цих агентів є те, що вони як правило отримують грошову винагороду за виконання своїх функцій.

Інститути соціалізації – установи, котрі впливають на процес соціалізації, спрямовують його. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана і небажана соціальна поведінка.

Інститути первинної соціалізації – сім'я, компанія друзів, може бути колектив однокласників, чи однокласників.

Сім'я формує найперші і найтривкіші суспільні зв'язки. У сім'ї людина оволодіває мовою, засвоює головні елементи культури. Сім'я формує ідентичність людини в категоріях статі, раси, нації, релігії, певної соціальної страти.

Психологи вважають, що 20% майбутнього свого інтелекту людина набуває до кінця першого року життя, 50% - до чотирьох років, 80% - до 8 років, а 92% - до 13 років. Припускають, що уже в цьому віці можна з достатньо високим ступенем ймовірності передбачити як сферу, так і "стелю" майбутніх можливих досягнень індивіда.

Якщо повернутися до нашого прикладу із „дівчинкою-вовчицею”, то очевидно, що перетворення її на людину не вдалася якраз тому, що у ранньому дитинстві відбулася „соціалізація” Камали у зграї вовків. Активно спілкуючись з членами зграї, дівчинка набула достатньо завершеної (а тому стійкої) психіку вовка.

Компанія друзів, на відміну від родини, складається з індивідів однакового віку й однакового суспільного статусу. Якщо суспільний статус у сім'ї особа набуває автоматично, то у групі ровесників його треба заробити. Особливістю соціалізації в компанії друзів є те, що процес соціалізації тут відбувається без будь-якого плану, на відміну від сім'ї і школи, де соціалізація особи відбувається за певним планом. Компанія друзів виконує функцію послаблення зв'язків дитини з сім'єю. Вона пропонує дитині додаткові моделі поведінки норми і вартості, іноді альтернативні щодо тих, які пропонує сім'я

Інститути вторинної соціалізації – армія, суд, церква, засоби масової інформації і т. ін.

Школа це соціальний інститут, який безпосередньо відповідає за надання особі певної інформації. формування вмінь, навичок і прищеплення вартостей, які суспільство вважає за необхідні для життя у цьому суспільстві.

Школа показує дитині цілком інше оточення, ніж те, яке вона пізнала у сім'ї. У школі дитина прилучається до світу “чужих”: учитель трактує всіх дітей однаково, оцінює дітей за те, що вони роблять, а не за те, ким вони є. У школі діти знайомляться з формалізованою системою оцінювання: балами, табелями, відзнаками, грамотами. Це докорінно інша система, ніж практика неформального оцінювання в родині. У школі діти вчать також багатьох інших вмінь, що є неодмінними в міжособистісних стосунках: робити що-небудь почергово, ділитися з іншими, бути порівнюваним з ровесниками.

Засоби масової інформації (радіо, телебачення, кіно, книги, газети і журнали, Інтернет, касети і компакт-диски) впливають на соціалізацію, пропонуючи додаткові, нерідко альтернативні моделі соціальних ролей, суспільних норм і вартостей.

Унікальний індивідуальний досвід.

Чому ж діти, котрі виростили у тій самій сім'ї, так сильно відрізняються один від одного, навіть якщо вони мали подібний груповий досвід, тобто на них впливали ті самі агенти соціалізації? Тому що у них не було повністю ідентичного групового досвіду, їх досвід де у чому був подібний, а чимось і відрізнявся. Діти спілкуються з різними групами і навіть близнюки з однаковою спадковістю не можуть постійно зустрічатися з тими самими людьми, відчувати ті самі емоції. Слід також підкреслити, що картина індивідуального досвіду ускладнюється тим, що особистість не просто нагромаджує досвід, але засвоює його. Кожна людина по-своєму, відповідно до власного досвіду інтерпретує ті події, які відбуваються з нею, її близькими і знайомими, вони (події) як цеглинки з яких кожна людина вибудовує свою власну споруду.

Соціальна комунікація.

Соціалізація людей відбувається у процесі соціальних комунікацій.

Комунікація – це процес за допомогою якого люди передають один одному інформацію, ідеї, думки і душевні стани. Вона допомагає людям координувати складну групову діяльність. Комунікація включає в себе вербальні і невербальні процеси, за допомогою яких людина надсилає і отримує послання.

Вербальна комунікація це спілкування людей за допомогою мови. Мова дозволила людині, єдиному зі всіх біологічних видів, переступити межі біологічної еволюції. Якщо біологічна еволюція здійснюється лише завдяки генам, то культурна, соціальна – завдяки вербальному передаванню інформації.

Невербальна комунікація. Ряд учених, які вивчають проблеми людської комунікації сходяться на думці, що більшість інформації ми отримуємо невербальним шляхом, навіть не задумуючись над тим, як ми це робимо. Наприклад, **Реймонд Бердуїстелл** вважає, що лише 30-35% соціального значення розмови чи взаємодії передається за допомогою слів. Решта – за допомогою „мови тіла”, „парамови”, розміщення, дотиків, одягу, прикрас, макіяжу і т. ін.

„Мова тіла” – жести і пози, які відіграють роль сигналів. На цю тему є написані цілі монографії, мета яких – допомогти зрозуміти сигнали, які ми транслюємо і

сприймаємо неусвідомлено. Наприклад, руки, схрещені на грудях, свідчать про закритість людини, її небажання спілкуватися відверто тощо. Макіяж, одяг також дуже красномовно розповідають про людину.

„Парамова” (*пара* – префікс у давньогрецькій мові, який означає *поряд, повз*) – невербальні звукові сигнали, які оформлюють мову – тональність, звук, темп, паузи, зітхання іт. ін. Навіть мовчанням люди здатні висловити презирство, осуд, схвалення, повагу.

Розміщення. Те, як ми використовуємо соціальний простір, також є своєрідним повідомленням. Лідер, наприклад, завжди перебуває в центрі або на підвищенні і між ним і його оточенням існує незайнятий простір.

Тактильна комунікація – дотики, поплескування і т. ін. Використання тактильних елементів комунікації говорить про взаємини, статус, ступінь дружби комунікантів. Тут існують серйозні між культурні відмінності. Наприклад, китайці і британці вважаються народами, які найменше схильні до такого способу комунікації, тому невміло використаний тактильний комунікативний акт щодо представника цих народів може бути сприйнятий навіть як образа.

Визначення ситуації. Поведінка людей у повсякденному житті – прямий наслідок сприйняття ними того, що відбувається. Якщо ми хочемо досягти порозуміння з іншими людьми, ми всі повинні надавати тим самим ситуаціям однакового значення. Тому культуру можна розглядати також як систему спільних узгоджених інтерпретацій ситуацій. І для соціалізації індивіда дуже важливим є інтерпретувати ситуації так само, як це роблять усі інші члени групи.

Однак, далеко не завжди сприйняття людиною ситуації визначається тільки соціальними приписами, важливу роль у цьому процесі відіграють і особисті чинники. Існує так звана „теорема Томаса”: „Якщо люди визначають ситуації як реальні, ці ситуації будуть реальними за своїми наслідками”. Американський соціолог **Вільям Томас** ілюстрував цю теорему таким прикладом: нью-йоркський параноїк-убивця, переслідував перехожих тільки тому, що сприймав їх розмови між собою, як погрози на свою адресу.

Тобто люди реагують не тільки на об’єктивні характеристики ситуації, але й на значення, яке ці ситуації мають для них, іноді – насамперед на ці значення. І як тільки вони надали ситуації певне значення, їхня дальша поведінка визначається цими значеннями. Наприклад, уявіть собі таку ситуацію: про якийсь банк поширилася чутка, що він на грані банкрутства. І хоча ця чутка не відповідає дійсності, але вкладники, які цього не знають, поспішають зняти гроші з банківських рахунків і банк справді розоряється.

Етапи соціалізації

В дитячому віці рання соціалізація індивіда, як правило, відбувається плавно, без різких змін, але при вступі у доросле життя і в процесі дорослої, або, т. зв. продовженої соціалізації виділяють такі етапи, як:

Десоціалізація – відчуження від старих ролей, вартостей, норм і правил поведінки.

Ресоціалізація – вивчення нових ролей, вартостей, норм і правил поведінки.

Іноді людина потрапляє в такі екстремальні умови (тюрма, спецлікарня), у яких десоціалізація заходить настільки далеко, що доводиться говорити про руйнування основ особистості.

Ірвінг Гоффман, досліджуючи виправні заклади тюремного типу у США, виділив наступні ознаки ресоціалізації в екстремальних умовах:

1. ізоляція від зовнішнього світу (стіни, ґрати, спецперепустки і т. ін.);
2. постійне спілкування з тими самими людьми;
3. втрата попередньої ідентифікації, яка відбувається через ритуал перевдягання у спецформу;

4. перейменування, зміна колишнього імені на “номер” і отримання статусу: солдат, монах, в'язень, хворий;
5. відвикання від старих звичок, вартостей, норм і звання до нових;
6. заміна обстановки на нову, знеособлену;
7. утрата свободи дій.

Однак навіть тоді, коли людина не потрапляє в екстремальні умови, відчуження від старих ролей, вартостей, норм і правил поведінки та засвоєння нових – завжди є складним процесом. У ході продовженої соціалізації виділяють певні кризові точки, коли відбувається своєрідний „перелом” у житті людини. Коли виникає така гостра проблемна ситуація, що старі механізми вирішення проблеми уже не діють, а нові – ще не готові, не освоєні належним чином. Зазвичай люди у такій ситуації відчують розгубленість і тривогу: звичний уклад життя порушено, а яким буде новий – ще невідомо. У кожного можуть бути свої кризові ситуації: одруження, зміна місця роботи, призов в армію. Проте у житті переважної більшості людей в процесі продовженої соціалізації виділяють три основні кризові точки:

- 16-17 років. Закінчення школи і підготовка до вступу у вищий навчальний заклад або пошук роботи. Зробити свій вибір дуже складно, катастрофічно не вистачає знань, життєвого досвіду.
- Криза середини життя (приблизно 45 років). Людина оглядається на пройдений шлях і оцінює його. Людина співставляє ідеальну траєкторію свого життя із реальною. Чим більша розбіжність – тим більше невдоволення власним життям. Ще можна змінити уклад життя, професію, але психологічно зробити це вкрай важко.
- Завершення трудової кар'єри і вихід на пенсію. З виходом на пенсію не тільки різко змінюється стиль життя людини, але й його соціальний статус, становище у суспільстві.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте співвідношення понять “людина”, “індивід”, “особистість”.
2. Яка роль біологічного фактора у формуванні особистості?
3. В чому полягає специфіка макросоціологічного підходу до розкриття проблеми особистості?
4. В чому полягає специфіка мікросоціологічного підходу до розкриття проблеми особистості?
5. Що таке соціальна роль і соціальний статус?
6. Охарактеризуйте концепцію особистості, запропоновану Р. Дарендорфом.
7. Охарактеризуйте концепцію особистості, запропоновану Д. Рісменом.
8. Охарактеризуйте концепцію особистості, запропоновану А. Маслоу.
9. Дайте визначення поняття соціалізація.
10. Охарактеризуйте агентів соціалізації.
11. Охарактеризуйте агентів соціалізації.
12. Охарактеризуйте інститути соціалізації.
13. Яку роль відіграє соціалізація у процесі формування людини як громадянина?
14. Які види соціальних комунікацій Вам відомі?
15. Наведіть приклади різних видів невербальної комунікації.
16. Охарактеризуйте етапи соціалізації.
17. Чим відрізняється соціалізація від ресоціалізації?

Тема 5. ДЕВІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

ПЛАН

1. Девіантна і делінквентна поведінка.
2. Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
3. Соціальний контроль.

ДЕВІАНТНА І ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА.

Більшість людей зазвичай намагаються достосовуватися до суспільних норм. Адже це норми засвоєні і сприйняті ними у процесі соціалізації. В дитинстві (у сім'ї, школі, у спілкуванні з ровесниками та сусідами) людина дізнається як належить і як не личить себе поводити, виробляє регулятор поведінки, внутрішній контроль. Одночасно вона перебуває і під зовнішнім контролем з боку соціальних груп і з боку держави. Однак, все-таки у кожному суспільстві відхилень не уникнути

У суспільстві завжди існують люди, котрі порушують не тільки моральні, але й правові норми. Учені стверджують, що суспільство, яке розвивається нормально, складається приблизно на 10-12% із „героїв” і на ті самі 10-12% із „порушників”.

Але жодне суспільство не може бути поділене просто так на порушників соціальних норм і стовідсотково слухняних громадян. Більшість із нас за певних умов порушує усталені норми поведінки – хто не порушував правил вуличного руху або хоча б раз не проїхав без білета у громадському транспорті?

Така поведінка, що не узгоджується з суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства в цілому, називається девіантною.

Девіацією називають, в основному, відхилення від так званих неписаних соціальних норм (етикету, звичаїв). Є девіантна поведінка, яка засуджується суспільством (неохайний зовнішній вигляд, голосна розмова у громадському транспорті, п'янство, самогубство), а є й така, що схвалюється суспільством (вона визначається надзвичайними здібностями геніїв, видатних спортсменів і громадських діячів, тобто тих людей, здобутки яких перевищують рамки норми).

Відносність девіації. Уявлення про норму і девіацію пов'язані із соціальним контекстом і не збігаються у різних суспільствах і навіть у субкультурах. Дії людей не є добрими чи поганими за своєю природною суттю; норма і девіація визначаються соціально. Кожне суспільство виробляє свої взірці соціально прийнятної поведінки. Тому те, що в одному суспільстві чи групі є нормою, в іншому – може бути розцінене як девіація. Скажімо, відкрите обличчя жінки недопустиме у тих суспільствах, які живуть за законом шаріату. У деяких країнах азартні ігри дозволені, а в інших – заборонені. У багатьох мусульманських країнах (Іран, Саудівська Аравія) суворо заборонене вживання алкогольних напоїв. Так само у різних країнах є різне ставлення до абортів, проституції, азартних ігор, вживання наркотиків.

Уявлення про норму і девіацію змінюються з часом навіть у тому самому суспільстві. Ось деякі приклади: перепродаж дефіцитних товарів за вищою ціною, тобто те, що в Україні за часів Радянського Союзу вважалося спекуляцією, сьогодні вважається бізнесом. Або, скажімо, сьогодні у США вживання алкоголю є цілком легальним, але з 1919 по 1933 рік – у період „сухого закону” – алкоголь у цій країні був заборонений.

У більшості сучасних суспільств девіацією вважається самогубство. Але відомо, що у традиційному суспільстві, там, де умови життя були суворими настільки, що спільнота балансувала на межі голодної смерті, існував звичай позбуватися тих її членів, котрі переставали приносити користь через їхню старість або каліцтво. Зазвичай такі особи ішли з життя добровільно. У датчан, готів цей звичай зберігся аж до

християнської ери, тобто майже до початку XI століття. У вестготів була так звана „Скала предків” із якої кидалися старі, які не бажали обтяжувати собою родичів. Такий самий звичай описаний у іспанських кельтів. А ще порівняно недавно, вже у Новий час у гірських селах провінційної Японії старі, котрі не могли працювати, вимагали, щоб їхні діти відносили їх у гори і залишали там помирати від голоду. Цей звичай, відомий нам з літератури і кінематографу, залишив слід і у географії: назва гори Обасутеяма буквально означає „Гора, де залишають бабусь”.

Тобто, тільки суспільство вирішує для себе вважати чи не вважати якусь поведінку такою, що відхиляється від норми. Норми пов'язані не тільки з суспільством в цілому, але й з окремим класом, професією, національністю, релігійною конфесією та ін. Наприклад, ревні католики не сприймають абортів, незважаючи на те, яким є ставлення до цієї проблеми суспільства в цілому.

Ніхто не порушує усіх норм. Навіть ті, хто ігнорує загальноприйняті в суспільстві моральні та юридичні норми, такі як бандити, дотримуються правил злочинного світу.

Однак у всіх суспільствах і суспільних групах засуджуються такі явища, як посягання на життя, здоров'я чи майно їхніх членів. **Порушення формальних суспільних норм називають делінквентною поведінкою.**

Належить відзначити, що серед учених не існує одностайності стосовно вживання терміну „делінквентна поведінка”. Американський юрист і соціолог Едвін Сазерланд вважає, що для делінквентної поведінки властиво засвоєння, по-перше, технічних прийомів здійснення злочинів і, по-друге, мотивів, спонук, раціональних переконань і установок, які сприяють порушенню закону. Світ делінквентності — це світ тих, хто підкоряється своїм законам, і його соціальні норми становлять силу, спрямовану проти існуючого соціального ладу. Такий підхід до розуміння делінквенції є найпоширенішим.

Делінквентна поведінка — це поведінка, зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну.

Інші дослідники погоджуються, що делінквентна поведінка пов'язана із порушеннями правових норм, але не настільки значними, щоб за них наступала кримінальна відповідальність, а серйозні порушення норм кримінального права, тобто злочини, пропонують називати кримінальною поведінкою.

А в кримінології делінквентна поведінка визначається як суто молодіжне правопорушення, тобто таке, яке здійснюється молодими людьми віком від 12 до 20 років.

При оцінці соціальних відхилень існують дві концепції: відносна і абсолютна. Прихильники першої (релятивісти) вважають, що моральні і навіть деякі правові норми можуть аналізуватися тільки у зв'язку із конкретним суспільством, його соціальною організацією і культурою. Прихильники абсолютної позиції (етноцентристи) стверджують, що мусять бути винайдені і зафіксовані загальнолюдські моральні цінності і норми. (Див.: Розділ 3. Соціологія культури. Етноцентризм і культурний релятивізм).

Функції девіації. Хоча це може видатися дивним, але девіантна поведінка, також сприяє ефективнішому функціонуванню суспільства.

По-перше, вона посилює підпорядкування нормам. Викликаючи вороже ставлення до нонконформістів, соціальна більшість, або владна верхівка зміцнює ідеї про те, що є правильним, згуртовуючи таким чином соціальну групу навколо певної системи цінностей, норм і переконань.

По-друге, засуджуючи певні акти відступу від соціальних норм, члени групи чіткіше окреслюють для себе самих, що є нормою.

По-третє, привертаючи увагу до порушників норм, група визначає ворогів чи опонентів, а боротьба з такими сприяє консолідації групи.

По-четверте, зростання певного виду девіацій привертає загальну увагу до тих проблем, які існують у даному суспільстві чи соціальній групі, так, скажімо, різке

підвищення рівня алкоголізму і наркоманії у суспільстві свідчить, що у ньому щось негаразд.

По-п'яте, девіація ставить під сумнів існуючий порядок, тобто виступає каталізатором соціальних змін. Можна сказати, що девіація є закликом до перегляду старих норм і одночасно новою моделлю. Як приклад можна навести поведінку дисидентів за часів Радянського Союзу, яка тоді вважалася девіантною, а згодом, цінності відстоювані дисидентами, перетворилися на норму життя суспільства.

СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ І ЗЛОЧИННОСТІ.

В давнину девіантну поведінку пояснювали втручанням надприродних сил. Люди порушували заведені правила, бо їх „лихий попутав”. Згодом така концепція перестала відповідати вимогам часу і з'явилися наукові теорії. Проте на рівні соціальних уявлень, „побутових знань” злочинці ще й сьогодні часто трактуються як просто „погані люди”, а відтак – єдиний спосіб ставлення до них полягає у тому, щоб їх суворо карати.

Такий підхід залишався домінуючим протягом багатьох століть, зберігається він і сьогодні. Однак, справа в тому, що він реально ніколи не спрацьовував. У Європі протягом XVII – XVIII століть покарання були дуже жорстокими: людей вішали за крадіжку шматка хліба; випалювали тавро і відправляли в тюрму лише тому, що ті були безробітними (щоб переконатися у цьому достатньо прочитати, скажімо, твори Чарльза Діккенса). Проте жорстокі покарання не давали очікуваного ефекту: рівень злочинності продовжував утримуватися на високому рівні протягом сотень років.

Люди, котрі виступають за те, щоб покарання злочинців були максимально жорстокими, вважають свою позицію раціональною, але ця раціональність ґрунтується на нерациональній основі. Вони не стараються ретельно вивчати дані про те, до яких реальних наслідків приводять жорстокі стримуючі заходи тому, що вже заздалегідь є переконаними у тому, що їхня позиція абсолютно правильна. Таке ірраціональне відчуття власної правоти можна вважати радше ознакою політичного консерватизму, а не наукового підходу до розв'язання проблеми.

Біологічні і психологічні теорії.

Найвідомішою теорією цього типу є вчення італійського лікаря-кримінолога **Чезаре Ломброзо**, який плідно працював над цією проблемою у 70-і роки XIX століття. Ломброзо піддав антропоморфним вимірам багатьох в'язнів і дійшов висновку, що всі вони наділені характерними фізичними ознаками: низьке чоло, важке підборіддя, широке обличчя, великі вуха і густий волосяний покрив усього тіла. Загалом, він дійшов висновку, що злочинці є представниками певного атавістичного людського типу, або дефективними людьми. Роботи Ломброзо містили дуже багато серйозних помилок і на сьогодні не сприймаються поважно у науковому світі, однак його ідея про те, що злочинці є представниками окремого фізичного типу людей ще зберігала певну популярність.

У 1949 році **Вільям Шелдон** опублікував роботу у якій стверджував, що схильність до скоєння злочинів залежить від типу тілесної будови. На його думку, мезоморфи – м'язисті, активні типи – мають більшу схильність до злочинної поведінки, ніж екторморфи (тендітний, високий тип людей) чи ендоморфи (низький, схильний до повноти тип людей).

Останнім часом деякі дослідники схильні вважати, що схильність до скоєння злочинів може задаватися певним набором хромосом, який містить додаткові чоловічі хромосоми (ХУУ), у той час, як стандартний набір – ХУ. Але на сьогодні хромосомними дослідженнями охоплено ще занадто мало людей, щоб можна було із певністю твердити, що якраз серед злочинців є більше осіб із таким чи таким набором хромосом.

Сьогодні біологічні теорії стали досить непопулярними, а домінуючою точкою зору є та, що головним фактором відтворення злочинності у суспільстві є недосконалість суспільних відносин. Проте однозначно негативна оцінка біологічних підходів очевидно також є неправильною. Дослідження, проведені російськими соціологами і кримінологами, зокрема М. Лупандіним і В. Кудрявцевим, доводять, що розумове

відставання, у тому числі й спадково зумовлене, характерне майже для третини осіб, які здійснили різні злочини, особливо ті, які пов'язані з насильством над особою.

Як і біологічні, **психологічні теорії девіації** пов'язують її з певними типами особистості. У цих теоріях головний акцент робиться на особистісних факторах, особливо на неправильній соціалізації особистості у дитинстві.

Психоаналітична концепція **Зигмунда Фрейда** і його послідовників розглядає агресивність як вроджену, притаманну людині властивість, яка не знята у процесі соціалізації і виявляється у вигляді спонук *Id* ("Воно"), тобто, несвідомого, в той час як *Ego* ("Я") – має реалізовувати раціональні прагнення. Своїми висновками психоаналітики підводять ґрунтовну наукову базу під значення процесу соціалізації для зняття природної агресивності людини, позаяк за певних несприятливих умов вроджена агресивність може стати причиною злочинної поведінки.

Деякі вчені трактують психічні розлади не як хворобу, аналогічну фізичній хворобі, а як соціальні відхилення, як форму прориву норми. Як і у випадках із алкоголіками, злодіями чи проститутками, психічні розлади також характеризуються відходом від норми: агресивністю, некоректністю висловлювань, розривом міжособистісних контактів, фобіями, депресивними станами.

Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.

Усі соціологічні теорії наголошують на відсутності чітко визначеної межі між злочинною і респектабельною поведінкою, а також на тому, що у формуванні злочинної поведінки дуже важливу роль відіграє контекст – соціальне навчання та соціальне оточення.

Теорії мікрорівня.

Едвін Сазерланд пояснює девіантність за допомогою теорії, яка отримала назву **теорія диференційної асоціації**.

Ця теорія відштовхується від ідеї про те, що у суспільстві існує багато субкультур. Деякі з субкультур заохочують протизаконні дії. Згідно з Сазерландом, індивіди стають злочинцями, засвоюючи норми і вартості злочинних соціальних груп до яких вони належать. Девіант засвоює не те, що потрібно суспільству, а те, чого навчає його найближче кримінальне оточення; виходячи із культури, індивід входить у субкультуру. Звичайно, стати злочинцем, засвоївши норми злочинних соціальних груп, може кожен, однак стають злочинцями зазвичай ті індивіди, які вступають у контакт із цими групами найчастіше. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням і чим інтенсивнішими вони будуть, тим вищою є ймовірність того, що такий індивід також стане правопорушником. Ось чому діти із так званих „неблагополучних сімей” частіше за інших стають на шлях порушення законів.

Ральф Клоуверд виділяє три різновиди злочинної субкультури:

- кримінальна – крадіжки, грабежі;
- конфліктна – використання насильства для досягнення своєї мети;
- відступаюча – вживання наркотиків.

Теорія контролю.

Уолтер Реклесс, відштовхнувшись від теорії диференційованої асоціації, задався питанням: чому ж у районах із високим рівнем злочинності зустрічаємо молодих людей, які все-таки не ступили на хибний шлях? На його думку це стається завдяки тому, що вони виробили у собі власний позитивний образ, який допомагає їм відрізнитися від кримінального оточення. Справжньою ж причиною злочинної поведінки є брак внутрішнього контролю індивіда, а також пильного соціального контролю.

Дослідження, проведені російським соціологом А. Рубановим показують, що згідно оцінки самих молодих людей, домінуючими факторами девіантної поведінки молоді у сучасних умовах є наступні:

- *заздрість;*
- *агресивність;*
- *прагнення гострих відчуттів;*

- *конфлікти з батьками;*
- *надлишок вільного часу і його погана організація;*
- *насильство у самому підлітковому середовищі.*

Ця ієрархія чинників девіації істотно розбігається з переважаючими нині уявленнями, згідно з якими девіантність поведінки підлітків зумовлена головним чином бідністю, поганими прикладами, конфліктами із учителями і т. ін. і свідчить на користь теорії Уолтера Реклеса – брак внутрішнього контролю індивіда, а також пильного соціального контролю є справжніми причинами девіантної поведінки.

Теорії макрорівня.

Теорія структурної напруги.

Це пояснення девіантної і делінквентної поведінки ґрунтується на теорії Еміля Дюркгейма про аномію. Аномія виникає тоді, коли суспільство є нездатним установити рамки соціальних норм, коли у суспільстві немає згоди стосовно основних цілей і цінностей, що приводить до втрати ефективності їх впливу на індивіда. **Роберт Мертон** використав теорію аномії, щоб побудувати теорію, яка пояснює причини девіантної поведінки. Він пов'язав проблему аномії з невідповідністю між цілями і доступністю інституціалізованих засобів їх досягнення. При обмеженості можливостей для досягнення приписуваних суспільством цілей (наприклад – багатства) за допомогою доступних засобів, індивід використовує інші засоби для досягнення цілі, навіть якщо ці засоби є незаконними. Мертон виділив п'ять можливих варіантів індивідуальної адаптації у суспільстві:

Конформізм – особистість поділяє цілі даної культури і намагається досягти їх методами, які приписує дане суспільство;

Інновація – особистість визнає цілі суспільства, але намагається досягти їх незвичайними, невизнаними у суспільстві, а можливо, і несхвалюваними суспільством методами (“Ціль виправдовує засоби”);

Ритуалізм – людина не визнає вартостей і норм суспільства, але все-таки дотримується “правил гри” і поводить себе відповідно до уявлень про допустимі засоби досягнення соціальних благ;

Ескейпізм – відхід від соціальної реальності; особистість заперечує і домінуючі цілі, і приписувані суспільством засоби їх досягнення; це визнання власної чужорідності у цьому суспільстві й неможливості протистояти стереотипам даного суспільства;

Бунт – активне протистояння, боротьба проти норм соціальної організації.

Теорія ярликів.

Цю теорію розробляли такі вчені, як **Едвін Лімерт, Ерік Еріксон, Говард Бекер**. Її фундаментальним положенням є те, що жоден тип поведінки не є автоматично і внутрішньо девіаційним. Девіація вимагає дефініції. Тобто, треба визначити, що такий чи такий тип поведінки є ненормальним. Адже різні суспільства і різні суспільні групи визначають як девіантні різні типи поведінки. Наприклад, у одних суспільствах (Україна, Польща, США) девіацією є вживання наркотиків, а нормою є вживання алкоголю, а в інших (Іран, Афганістан, Саудівська Аравія) – девіацією є вживання алкоголю, зате допускається вживання деяких наркотиків.

Іншим важливим положенням цієї теорії є твердження, що усі люди на своєму життєвому шляху час від часу припускаються діянь, які окреслюються їхнім суспільством як девіантні, т. зв. „первинна девіація”. Проте не усі ці діяння трактуються суспільством однаково. Іноді первинна девіація залишається суспільством просто не зауважена, але буває й таке, що після проступку на людину „навішують ярлик”, людину ніби „призначають” девіантом. Тоді ми маємо справу із „вторинною девіацією”, коли індивід „приймає ярлик” і усі, включно з ним самим, починають сприймати його як девіанта. Наприклад, діти обірвали яблука у чужому саду; можна потрактувати це як дитячі пустощі, а можна „навісити” на цих дітей „ярлик” неповнолітніх злочинців.

В руслі теорії ярликів американський соціолог **Ервін Гоффман** (1922 – 1982) розробив теорію стигматів (стигма – тавро, штамп). При першому сприйнятті виникає певне уявлення про людину, її оцінка. Це і є стигмат – те, що відрізняє певну людину від нас, і те, що ми у ній не сприймаємо. У ньому відображено різницю між оціночною і реальною ідентичністю, стереотипом і суттю. Є три види стигматів:

- фізичні недоліки;
- недоліки характеру – слабка воля, неприродні захоплення, примітивні переконання, психічні захворювання, алкоголізм та ін.;
- расові, національні, релігійні, які переносяться на усіх членів даних соціальних груп.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Термін "соціальний контроль" був запроваджений в науковий обіг французьким соціологом і соціальним психологом **Габріелем Тардом**. Він розглядав його як важливий засіб виправлення кримінальної поведінки. Згодом Тард розширив розуміння цього терміну і розглядав соціальний контроль як один із найголовніших факторів соціалізації.

Соціальний контроль є особливим механізмом соціального регулювання поведінки і підтримання громадського порядку.

Неформальний і формальний контроль.

Неформальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке висловлюється через звичаї і традиції, або через засоби масової інформації.

У традиційному суспільстві існувало дуже мало писаних норм. Більшість аспектів життя членів традиційних сільських спільнот контролювалися неформально. Суворе дотримання ритуалів і церемоній, пов'язаних із традиційними святами і обрядами, виховувало повагу до соціальних норм, розуміння їх необхідності. Неформальний контроль обмежений невеликою групою, у великій групі він неефективний. Агентами неформального контролю є родичі, друзі, сусіди, знайомі.

Формальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади і адміністрації. У складному суспільстві, яке налічує багато тисяч чи навіть мільйонів людей, підтримувати порядок засобами неформального контролю – неможливо. У сучасному суспільстві контроль за порядком здійснюють спеціальні соціальні інститути, такі як суди, освітні заклади, армія, церква, засоби масової інформації, підприємства та ін. Відповідно, агентами формального контролю виступають працівники цих установ.

Якщо індивід виходить за межі суспільних норм, а його поведінка не відповідає соціальним очікуванням, він неодмінно стикається з санкціями, тобто з емоційною реакцією людей на нормативно урегульовану поведінку.

Санкції - це покарання і винагороди, які застосовуються суспільною групою до індивіда, який не дотримується засад, обов'язкових для членів цієї групи.

Оскільки соціальний контроль буває формальним або неформальним, то виділяють чотири головних типи санкцій: формальні позитивні, формальні негативні, неформальні позитивні і неформальні негативні.

Формальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку офіційних організацій: грамоти, премії, титули і звання, державні нагороди і високі посади. Вони тісно пов'язані із наявністю приписів, які окреслюють, як повинен себе поводити індивід і які передбачені нагороди за дотримання ним нормативних приписів.

Формальні негативні санкції – це покарання, передбачені юридичними законами, урядовими постановами, адміністративними інструкціями і розпорядженнями: позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, звільнення з роботи, штраф, службове стягнення, догана, смертна кара та ін. Вони пов'язані з наявністю приписів, які регулюють поведінку індивіда і вказують яка кара призначена за недотримання цих норм.

Неформальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій: публічна похвала, комплімент, мовчазне схвалення, аплодисменти, слава, посмішка і т. ін.

Неформальні негативні санкції – це покарання, непередбачені офіційними інстанціями, такі як зауваження, насмішка, злий жарт, зневага, недобррозичливий відгук, наклеп і т. ін.

Типологія санкцій залежить від вибраної нами системоутворюючої ознаки.

З огляду на спосіб застосування санкцій виділяють актуальні і перспективні санкції.

Актуальні санкції – це ті, які фактично застосовуються у певній спільноті. Кожен може бути певен, що якщо він вийде за межі існуючих суспільних норм, то буде покараний або нагороджений, відповідно до наявних приписів.

Перспективні санкції пов'язані з обіцянками застосування до індивіда покарання чи нагороди у випадку виходу за межі нормативних приписів. Дуже часто сама тільки погроза карою (обіцянка нагороди) є достатньою для того, щоб утримати індивіда в нормативних рамках.

Ще один критерій поділу санкцій пов'язаний із часом їх застосування.

Репресивні санкції застосовуються після виконання індивідом певної дії. Величина кари чи винагороди визначається суспільним переконанням стосовно шкідливості чи корисності його дії.

Превентивні санкції застосовуються ще перед скоєнням індивідом певної дії. Превентивні санкції застосовуються з метою схилення індивіда до такого типу поведінки, який є потрібний суспільству.

Сьогодні у більшості цивілізованих країн переважає переконання про “кризу покарання”, кризу державного і поліцейного контролю. Все більше поширюється рух за скасування не тільки смертної кари, але й тюремного ув'язнення і за перехід до альтернативних заходів покарання і відновлення прав потерпілих.

Прогресивнішою і перспективнішою у світовій кримінології і соціології девіацій вважається ідея **превентивності**.

Теоретично про можливість попередження злочинності відомо давно. Шарль Монтеск'є у своїй праці “Дух законів” зазначав, що “добрий законодавець не так турбується про покарання за злочин, як про попередження злочину: він постарается не стільки карати, скільки покращувати мораль”. Превентивні санкції покращують соціальні умови, створюють більш людську атмосферу і сприяють зменшенню антигуманних діянь. Вони здатні захистити конкретну людину, потенційну жертву від можливих посягань.

Проте існує й інша точка зору. Погоджуючись із тим, що попередження злочинності (а також інших форм девіантної поведінки) є демократичнішим, ліберальнішим і прогресивнішим, аніж репресії, деякі соціологи (Т. Матіссен, Б. Андерсен та ін.) ставлять під сумнів реалістичність і ефективність превентивних заходів. Ось їхні аргументи:

1. Оскільки девіантність є певним умовним конструктом, продуктом суспільних домовленостей (чому, наприклад, в одному суспільстві алкоголь дозволений, а в іншому – його вживання вважається девіацією?), то вирішує що є правопорушенням – законодавець. Чи не перетвориться профілактика у спосіб зміцнення становища можновладців?

2. Превентивність передбачає вплив на причини девіантної поведінки. А хто з певністю може сказати, що він знає ці причини? Відомо десятки теорій, які пояснюють причини девіацій. Як ж із них можна взяти за основу і застосовувати на практиці?

3. Превентивність це завжди втручання у особисте життя людини. Тому існує небезпека порушення прав людини через впровадження превентивних заходів (наприклад, порушення прав гомосексуалістів у СРСР).

Жорсткість санкцій залежить від:

1. Міри формалізованості ролі. Військові, міліціонери, медики – контролюються вельми жорстко, як формально, так і з боку громадськості, а, скажімо, дружба – реалізується через неформалізовані соціальні ролі, тому санкції тут є досить умовними.
2. Престижності статусу: ролі, пов'язані із престижнішими статусами, піддаються суворішому зовнішньому контролю і самоконтролю.
3. Згуртованості групи, у рамках якої відбувається рольова поведінка, а отже, і сили групового контролю.
4. Авторитетності групи для носія певної суспільної ролі.

Контрольні питання

1. Яку поведінку називають девіантною?
2. У чому полягає відносність девіації?
3. Яку поведінку називають делінквентною?
4. Які причини девіантної і делінквентної поведінки?
5. Чим відрізняється делінквентна і девіантна поведінка?
6. Які функції суспільних девіацій?
7. Охарактеризуйте біологічні і психологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
8. Охарактеризуйте соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
9. Які функції виконує система соціального контролю?
10. Що таке санкції? Які є типи санкцій?
11. Яка різниця існує між формальними і неформальними санкціями?
12. Яка різниця існує між репресивними і превентивними санкціями?
13. Покажіть на прикладах від чого залежить жорсткість санкцій.
14. Яка різниця між способами неформального і формального контролю?
15. Назвіть агентів неформального і формального контролю.

Тема 6. СУСПІЛЬСТВО ЯК СИСТЕМА.

ПЛАН

1. Поняття суспільства
2. Теорії походження суспільства.
3. Соціальна еволюція і соціальний прогрес
4. Руйнування суспільства. Аномія.
5. Типологія суспільств.

ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Людина – це соціальне явище. В тому сенсі, що поведінка людини визначається не біологічно (інстинктом), а під впливом інших людей, визначається певним типом

культури. Люди пов'язані між собою численними ниточками соціальних взаємодій і стосунків, деякі з них є стійкими, а інші – виникають спонтанно.

Суспільство – це сукупність усіх видів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить вияв їх взаємозалежність один від одного і які склалися історично.

Людей у суспільство об'єднують головним чином три речі: спільна культура, спільна територія та спільна ідентичність.

Спільна культура, що передається з покоління в покоління дає їм спільні цінності, норми, „зразки життя”;

Спільна територія, яку вони вважають своєю, дає їм спільний простір, місце, де вони можуть на практиці реалізовувати свої культурні візії;

Спільна ідентичність, тобто усвідомлення своєї приналежності до певної спільноти виникає внаслідок відчуття людиною своєї причетності до носіїв певної культури, що реалізується на певній території.

Суспільство є системою. У спеціалістів із системного підходу найважливішими ознаками системи є наступні: цілісність, наявність двох або більше типів зв'язків (просторових, функціональних, генетичних та ін.), структура, наявність рівнів та ієрархії рівнів, управління, ціль, самоорганізація, функціонування і розвиток. Усі ці системоутворюючі фактори властиві суспільству.

Соціальна система – цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємини та взаємодії, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи, спільноти, норми і цінності.

Суспільство є системою, котра самовідтворюється. Самовідтворення є об'єктивною властивістю соціальної системи – хоча вона відтворюється через взаємодії людей, але її відтворення, тяглість суспільства не визначається бажаннями окремих людей.

Відтворюючи себе, суспільство не тільки зберігає свою цілісність, але й змінюється. Виникають нові структурні елементи, норми і цінності. Тобто, самовідтворення це не самоповторення, а підтримання самоідентифікації суспільства, збереження загальних принципів його організації, якими воно відрізняється від усіх інших соціальних систем.

У філософській та соціологічній думці виділяють **три різновиди системних уявлень про суспільство**: системно-механістичне; системно-органічне; синтетичне (поєднує риси перших двох). Кожне з цих уявлень відрізняється від інших тим, що його представники переконані у тому, що суспільству одні системоутворюючі фактори властиві, а інші – ні.

Системно-механістичне уявлення

Під впливом механіки (і фізики взагалі) представники цього напрямку намагалися звести закономірності функціонування і розвитку суспільства до механістичних закономірностей. Вони намагалися пояснити світ не вдаючись до понять „ціль” або „кінцева причина”. Прихильники системно-механістичних уявлень не вважали, що „ціль” або „кінцева причина” притаманні суспільству і тому не ставили за мету продукування теорій, які би оцінювали розвиток суспільства, виходячи із його цілей. Вони в основному концентрували свою увагу на вивченні причинно-наслідкових явищ: одна подія зумовлена іншою, інша – ще іншою і так далі. Суспільство вони вважали чимось подібним до механічного агрегата.

Відомим представником механіцизму вважають італійського ученого **Вілфредо Парето (1848 – 1923)**. Він вважав, що суспільство є своєрідним механізмом, котрий збудований з атомів – людей. Вони становлять систему, що складається з окремих елементів, які взаємопов'язані і впливають один на одного. Ці елементи неоднорідні. Кращі складають еліту, яка управляє суспільством. Рівновага в системі забезпечується циркуляцією еліти: кращі з представників низів можуть підніматися догори і входити в еліту, а ті члени еліти, які деградуєть – опускаються донизу. Зміна еліт може відбуватися через кооптацію елітою до своїх лав представників нижчих класів, якщо ж ні,

то оновлення еліти відбувається завдяки соціальній революції, увесь сенс якої, згідно Парето, полягає в персональній заміні правлячої еліти.

Існують також “енергетичні”, “термодинамічні” та інші форми механіцизму, які відповідали певним етапам розвитку фізики.

Системно-органічне уявлення

Типовими представниками цього напрямку в соціології є **Огюст Конт, Герберт Спенсер**.

Системно-органічне розуміння суспільства з’явилося під впливом Чарльза Дарвіна та інших відомих біологів-еволюціоністів XIX століття. Поняття організму в той час стали уявляти ключем до наукового пояснення законів природи; мислення, яке ґрунтувалося на атомістичній традиції у XIX столітті стали розглядати як застаріле. Скажімо, на думку Огюста Конта, індивіди тільки думають, що вони діють відповідно до „своїх особистих імпульсів”, насправді ж вони постійно беруть участь у загальному розвитку, як правило, не задумуючись про це. Огюст Конт постійно підкреслював примат суспільства над індивідом, а слова „індивід”, „індивідуальний” у його творах зазвичай мають зневажливий відтінок.

„В політиці системно-органічна точка зору призводила до возвеличення суспільства на противагу індивідові. Це гармоніювало зі зростаючою могутністю держави, а також із націоналізмом, котрий міг звернутися до дарвінівського вчення про виживання найсильніших, застосовуючи його вже не до індивідів, а до націй.” (Бертран Рассел).

Суспільство, вважають прихильники системно-органічного напрямку – це є своєрідний організм, система, котра перебуває у постійному розвитку подібно до живого організму. Наприклад: в ході свого розвитку суспільство “нарощує масу” (зростає кількість населення, матеріальні ресурси); суспільство має свою “нервову систему” (шляхи сполучень та інші засоби комунікацій), “м’язи” (силові структури – армія, поліція), “мозок” (уряд, парламент), “кровоносну систему” тощо. **Петро (Петер) Лілієнфельд (1829–1903)** – німецький соціолог, який жив і працював в Росії, вважав, що торгівля виконує в суспільстві ті самі функції, що і кровообіг в організмі, а функції уряду аналогічні функціям мозку. Австрійський вчений **Альберт Шеффле (1831-1903)** у праці з характерною назвою „Будова і життя соціальних тіл” аналізував економічне життя суспільства як пряму проекцію обміну речовин в організмі. Пов’язані один з одним органи, утворюють систему єдиного організму. Якщо якийсь орган перестав функціонувати, або дає збої, організм не може функціонувати нормально і може взагалі вийти з ладу.

Синтетичне уявлення

Представником синтетичного підходу до розуміння суспільства був, наприклад, **Еміль Дюркгейм**, який вважав, що примітивні суспільства відрізняються “**механічною солідарністю**”, у них колективна свідомість і колективні уявлення діють як репресивна сила, що згуртовує індивідів у суспільство. Із зростаючим розподілом праці, репресивність колективної свідомості послаблюється і зростає сила так званої “**органічної солідарності**” – тобто індивід починає усвідомлювати свою залежність від суспільства, яка раніше підтримувалася лише завдяки репресивним засобам до людей з боку держави.

Німецький соціолог **Фердинанд Тьонніс (1855–1936)** виділяв два типи соціальних спільнот – „гемайншафт” („органічна” община притаманна традиційному суспільству) і „гезельшафт” („механічне” суспільство, яке постало волонтаристським, раціональним шляхом). Основні відмінності між ними полягають у наступному:

- у традиційному суспільстві, в спільноті-“гемайншафт” люди живуть відповідно до своїх обцинних обов’язків, тоді як суспільство типу “гезельшафт” ґрунтується на прагненні до особистої вигоди.

- “гемайншафт” спирається на традиційні звичаї, а “гезельшафт” – на формальні закони;
- для “гемайншафту” властивий розподіл праці за статево-віковими ознаками, для “гезельшафту” – на професійно-кваліфікаційній основі, пов’язаній з освітою і досвідом роботи;
- для “гемайншафту” властива примітивна система управління спільнотою, для “гезельшафту” – складна, із виділенням спеціальних інститутів управління, спеціалізованих органів для різних галузей суспільного життя: економіки, політики, територіального, місцевого самоуправління.

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ СУСПІЛЬСТВА.

“Стихійні соціологи” зазвичай називають три гіпотези походження суспільства: еволюційну (“праця створила людину”, перетворивши стадо в співтовариство виробників); теологічну (“Бог створив людину і заповів їй Закон”); космічну (“Все це справа рук інопланетян”).

Усі ці теорії однаково дискусійні, однак жодна з них не дає відповіді про “технологічні деталі” процесу творення соціального організму.

Як уже зазначалося, суспільство виникає тоді, коли виникає суспільне життя, тобто взаємини людей перестають бути спонтанними і хаотичними, а набувають певної структури. Наука пропонує наступні **теорії походження суспільства**:

Інструментальна. Використовуючи знаряддя праці, люди навчалися трудитися, підвищувався їх добробут. Це привело до функціонального поділу общини, закріплення розподілу праці, до появи майнових відмінностей. Відтак – взаємини людей набувають певної структури, виникає і починає розвиватися соціальна організація.

Сексуальна. Базується на такій особливості людини як позасезонний характер розмноження і задоволення від сексуальних зносин. Це могло приводити до спонтанного, неконтрольованого спалаху народжуваностей, який вибивав життя групи із ритму, ослаблював її, створюючи навантаження непосильні для даної групи. Встановлення контролю за народжуваністю привело до появи сім’ї і норм, які регулювали сексуальні, а поряд з тим і всілякі інші стосунки членів спільноти. Регламент відтворення привів до планування господарського життя, а результатом цього стала поява соціальної організації.

Кратична. Сила і розум розподілені серед людей нерівномірно. Поєднуючись із природною експансивністю (жадібність і цікавість), ці якості перетворюються в фактори, які дозволяють певним групам зайняти лідерську позицію в групі і отримати кращу їжу, кращих сексуальних партнерів і т. ін. Лідери починають формувати і утверджувати систему правил, вшанування вождів, розподілу привілеїв, передавання влади. Норми, які спрямовані на збереження і підтримування нерівності, становлять основу соціальної організації, тобто регламентованої, впорядкованої і підконтрольної у своїй діяльності людської асоціації.

Гендерна. Базується на аналізі розподілу соціальних ролей між статями. Жінка виношує і виховує потомство тому вона „згідно з природою” має більшу значимість і розпорядчу волю (вона навчає, передає традиції). Мужчина ж індивідуально незначний, замінний і функціонально відіграє роль „сервера” для обслуговування процесу відтворення: забезпечує житло, харчування, одяг і т. ін. Невдоволені своєю допоміжною роллю, чоловіки створюють противагу жіночій монополії на відтворення – чоловічу монополію на встановлення порядку. В цьому сенсі політика – породження андрогенної цивілізації

Семантична. Будується на визнанні слабкості людини як біологічної істоти. Через це закон виживання спонукує людей до об’єднання зусиль, створення “колективного організму”, здатного вирішувати найскладніші завдання. Групова взаємодія пов’язана з координацією зусиль, диференціацією функцій. Це можливо тільки із розвитком спілкування, мови. Формується впорядкований світ комунікацій, система впорядкованих колективних взаємодій.

Вченими підраховано, що критична маса людей (а також, як показали дослідни, і приматів), достатня для поширення нових ідей і технологій становить 15 –20% від загалу. Це є та необхідна кількість лідерів, які поведуть країну до нового.

СОЦІАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС.

Соціальну еволюцію часто ототожнюють із соціальним прогресом. Проте існує різниця між цими двома поняттями. Соціальна еволюція означає будь який вид розвитку, а терміном прогрес позначають розвиток тих якостей, котрі люди оцінюють як позитивні з позиції певних вартостей (тобто, те, що один вважає прогресивним, інший може вважати регресивним). Про те чи добрі, а чи погані є зміни, бажані вони чи ні, удосконалюють вони певне явище чи ні – можна судити по-різному, залежно від вибраної точки зору. Наприклад, у часи „реального соціалізму” прогресивним декларувалося все, що служило зміцненню і розширенню соціалістичного ладу.

Таким чином, поняття „прогрес” несе у собі оцінку змін, які відбуваються. Натомість „соціальна еволюція”, „соціальний розвиток” – поняття нейтральні. Тому прогрес не може бути ототожнений із соціальним розвитком. **Прогресом називаємо ті якісні чи структурні зміни певного суспільного явища чи соціальної системи, котрі, з позиції певних визначених оцінкових критеріїв становлять удосконалення цього явища порівняно з його попереднім станом.**

Іван Франко (1856 – 1916) у 1903 році у праці „Що таке поступ?” писав: „...Слово „поступ” (прогрес – І. Т.) і відповідне йому поняття нові не лише у нас, але й у цілм освіченім світі...У давніших часах загально держалася думка, що порядки між людьми все були однакові або майже однакові, що ті порядки – хліборобські, ремісничі, родинні, громадські – вічні, встановлені самим Богом, і так вони лишаться до суду-віку. Що найбільше добачувано таке, що ті порядки не все строго і чисто додержуються, потрохи псуються, не стає між людьми працьовитості, пильності, дбайливості, послуху, покори, побожності. Се походило, по думці тих старих людей, не з чого, як із людської злости, з зіпсуття обичаїв або з чортівської покуси.

...Хто каже „поступ”, той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі змінється і ніщо не стоїть на місці, а друге – друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінється на ліпше, чи на гірше?...Відповідь у таких речах залежить від особистого настрою чоловіка. Старого, немічного та збідованого діда, перед яким видніється створена могила, даремно було би переконувати, що все ще буде ліпше, а молодий, здоровий та відважний, звичайно, також не хоче вірити, щоб усе йшло до гіршого. Ну, але поза тим тісним обсягом людського настрою та вподобання дуже сильно до ліпшого, що поступ веде до добра. ...Але коли захочемо придивитися тій справі ближче, слідити крок за кроком, то переконаємося, що ся відповідь не така дуже певна.

...Видно деякі цікаві речі, які слід зятямити собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані, коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якомсь хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знов підіймається, знов по якімось часі опадає. І так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде, мов буря, з одного краю до другого, лишаяючи по часах оживленого руху пустоту та занепад”.

Прогрес буває і глобальний (досягнення людства протягом усієї історії), і локальний (здобутки якоїсь людської спільноти), а регрес (рух назад, зворотній розвиток від вищих форм до нижчих) – буває тільки локальний, такий, що охоплює окремі суспільства протягом нетривалого (в історичному вимірі) часу.

Льюїс Кербо, узагальнюючи теорії соціальної еволюції, поділяє їх на дві групи:

I. Оптимістичні еволюційні теорії – суспільство послідовно проходить певні стадії розвитку, стаючи все досконалішим. Так, **Огюст Конт** виділяв теологічну (до 1300 року), метафізичну (до середини ХІХ століття) і позитивну стадії (період від середини

XIX століття по даний час). На кожній з них, на думку Огюста Конта, суспільство ставало все раціональнішим, багатшим і менш агресивним.

Герберт Спенсер вважав, що в основі еволюції лежить природній відбір. Повинні вижити “кращі” суспільства, а “неприспособлені” – приречені на загибель. Г. Спенсер вважав, що фінальною стадією розвитку людства є розвинуті індустріальні суспільства.

Карл Маркс пов'язував прогрес із розвитком продуктивних сил і класовою боротьбою. Розвиток техніки виводить на арену історії нові суспільні класи, відповідно, рабовласників і рабів – феодалів і залежних селян – буржуазію і робітничий клас і т. ін.

Серед сучасних учених, які є прихильниками еволюційної теорії розвитку суспільства є поширеною думка про те, що еволюція не обов'язково є скерованою в один бік, а розвивається у багатьох напрямках. Вони визнають, що зміни не обов'язково передбачають прогрес і можуть здійснюватися різними шляхами. Разом з тим вони погоджуються, що попри те, що не існує єдиного процесу еволюції для всіх народів, людство в цілому справді розвивається, причому деякі народи здійснюють еволюційні прориви, які забезпечують усьому людству легшу адаптація до умов навколишнього середовища, а також відкривають досконаліші форми соціальної організації.

II. Песимістичні циклічні теорії.

Прихильники такого підходу вважають, що прогресу як лінійного процесу не існує, а натомість є цикли, у межах яких повторюється історія на щораз вищому рівні. Однак підсумок завжди той самий – через певний проміжок часу цивілізація гине.

Протягом усієї історії людства існує певна кількість цивілізацій (**Освальд Шпенглер** у книзі “Занепад Європи” виділяє їх вісім: „єгипетська”, „індійська”, „вавілонська”, „китайська”, „аполлонівська” (греко-римська), „магічна” (візантійсько-арабська), „фаустівська” (західноєвропейська) і культура майя. Вчений вважав вірогідним появу ще однієї, дев'ятої – російсько-сибірської культури. **Арнольд Тойнбі** в праці “Осягнення історії” виділяє 37 цивілізацій, які поділяє на три групи: „розквітлі цивілізації” (їх 27 – китайська, єгипетська, західна та ін.), „нерозвинуті цивілізації” (їх всього 5 – несторіанська християнська, монофізитська християнська – обидві нерозвинулись через те, що були поглинуті ісламською та ін.) і „застиглі цивілізації” – ескімоська, спартанська та ін.).

Прихильники циклічних теорій переконані, що цивілізації, як люди, народжуються, розквітають, старіють і занепадають. **Освальд Шпенглер** вважав, що кожна цивілізація існує приблизно 1000 років. А оскільки, на його думку, західна культура зародилася близько 900 року нашої ери то її занепад вже не за горами. Звідси заголовок його книги та викликаний нею на початку XX століття загальний суспільний інтерес.

Англійський учений **Арнольд Тойнбі** висловлював ідею, що цивілізація виникає як відповідь на певний “виклик”. Таким може стати дія природніх сил (наприклад, суворий клімат) або людський фактор (війовничі сусіди). Цікаво, що “виклик”, на думку Тойнбі, не відразу породжує адекватну “відповідь”. Спочатку відбувається свого роду “замикання-в-собі”, період видимої бездіяльності, і тільки згодом виникає „зворотня реакція”, нерідко вибухова за своїм характером. Якщо еліта суспільства не здатна згуртувати його і дати відсіч – суспільство загине. У протилежному випадку воно буде розвиватися. Однак у процесі розвитку суперечності у суспільстві нагромаджуються і врешті-решт воно починає занепадати. Загибель, або, за термінологією Тойнбі, „надлом” цивілізації зумовлюються двома причинами. Перша — втрата ініціативи у лідерів, „творчої меншини”. Друга причина — „відмова від мімесису”, тобто механізму уподібнення лідерам, „творчим особистостям”. Ця відмова призводить до неконтрольованості потоку життя, революцій, анархії.

На думку російського вченого **Льва Гумільова** кожна нація становить своєрідний живий організм із циклом життя від народження до смерті приблизно 1200 років.

Прихильники циклічних теорій не вбачають значного прогресу одних цивілізацій порівняно з іншими, вважаючи, що прогрес відбувається в основному у технологічній сфері, але сутнісні показники залишаються ті самі.

Розрізняють поступовий (реформістський) і стрибкоподібний (революційний) види соціального прогресу.

Реформа – часткове вдосконалення у якійсь сфері життя, ряд поступових перетворень, які не зачіпають основ існуючого ладу.

Революція – комплексна зміна багатьох або всіх сторін суспільного життя, яка зачіпає основи існуючого ладу.

Розрізняють різні реформи, залежно від того, яку сферу життя суспільства вони заторкують, наприклад: **соціальні** реформи – ті, які безпосередньо пов'язані з людьми, наслідки котрих відображаються на рівні або способі життя людей, їх здоров'ї, участі в суспільному житті, доступі до соціальних благ. Скажімо, такі, як введення загальної середньої освіти, медичного страхування, допомоги по безробіттю.

економічні – реформи в економічній сфері

політичні – реформи в політичній сфері.

Революції заторкують різні сфери життя суспільства і відповідно виділяють революції релігійні, технічні, політичні, наукові тощо. За своєю тривалістю вони також можуть бути різними – вважається, що революцію не завершено доти, доки не буде досягнута її ціль. Неолітична революція, скажімо, тривала близько 3 тисяч років. Вона вважається найбільшою в історії людства. Суть неолітичної революції – приручення тварин і окультурювання рослин. Внаслідок неолітичної революції виникло класове суспільство.

За соціальною значимістю неолітичну революцію звичайно порівнюють з промисловою революцією XVIII – XIX століть, яка привела до заміни феодальних порядків капіталістичними (тривала понад 100 років).

РУЙНУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА. АНОМІЯ.

Якщо суспільство розвивається, то воно неминуче повинно і занепадати, руйнуватися. Руйнування суспільства – це втрата ним здатності до самовідтворення, втрата своєї якісної визначеності, ідентичності. Якщо, скажімо, проаналізувати розпад Австро-Угорщини у 1918 році чи СРСР у 1991 році, то помітно, що в обох випадках була утрачена здатність відтворення структурної єдності соціальних відносин на певній території. Руйнування суспільства супроводжується різноманітними видами порушень у ціннісно-нормативній системі суспільства (розмивання ідеалів, переорієнтація маїсової свідомості). Цей процес в соціології носить назву аномія.

Аномія (з давньогрецької - беззаконня, "відсутність норм") — такий стан суспільства, за якого значна частина його членів, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже.

Дане поняття було введено в соціологічну науку **Емілем Дюркгеймом**, який пов'язував аномію із відсутністю або слабкістю нормативного регулювання людських бажань, котрі за природою своєю є безмежними. Вчений вважав, що обмеженість можливостей для задоволення бажань і відсутність ефективних норм, котрі би регулювали їх, роблять індивідів нещасними і навіть підштовхують до самогубства.

Американський учений **Роберт Мертон** вважав, що аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягнути приписуваних суспільством цілей тими засобами, які встановлює суспільство. При аномії, навіть якщо існує розуміння спільних цілей, відсутнє спільне визнання правових і моральних способів дій, які ведуть до цих спільних цілей. Люди пристосовуються до аномії в різний спосіб. Роберт Мертон виділив п'ять моделей соціальної адаптації особистості до вироблених у суспільстві культурних норм, залежно від того чи визнають ці особи панівні вартості і чи слідуєть вони виробленим у суспільстві правилам досягнення соціальних благ:

Конформізм – особистість поділяє цілі даної культури і намагається досягти їх методами, які приписує дане суспільство;

Інновація – особистість визнає цілі суспільства, але намагається досягти їх незвичайними, невизнаними у суспільстві, а можливо, і несхвалюваними суспільством методами (“Ціль виправдовує засоби”);

Ритуалізм – людина не визнає вартостей і норм суспільства, але все-таки дотримується “правил гри” і поводить себе відповідно до уявлень про допустимі засоби досягнення соціальних благ;

Ескейпізм – відхід від соціальної реальності; особистість заперечує і домінуючі цілі, і приписувані суспільством засоби їх досягнення; це визнання власної чужорідності у цьому суспільстві і неможливості протистояти стереотипам даного суспільства;

Бунт – активне протистояння, боротьба проти норм соціальної організації.

Стан аномії можливий як внаслідок погіршення життя, кризи, так і за умов матеріального добробуту у суспільстві.

При аномії:

- індивід випадає з ритму, втрачає здатність пристосовуватися до нового стану і нових вимог суспільства;
- зникають чіткі норми і правила поведінки;
- руйнуються суспільні вартості;
- маргіналізуються деякі суспільні групи.

Аномія є способом пристосування суспільства до певної ситуації. Ступінь свободи особистості зростає, відсутні тверді життєві цілі, норми і взірці поведінки. Це ставить багатьох в непевне соціальне становище, позбавляє колективної солідарності, відчуття пов’язаності з конкретною групою і суспільством. Звідси – зростання злочинності, порушень правил поведінки і норм моралі. Особливої концентрації аномія досягає в економічній сфері.

Одна з головних причин аномії - втрата звичних функцій інститутами і групами, які є проміжними ланками між індивідом і державою. Виникає своєрідний психологічний парадокс: людина відчуває себе захищенішою і вільнішою в жорсткій закритій системі з малим вибором занять і обмеженими можливостями, аніж в умовах непевності у відкритій системі з універсальними нормами, які є формально рівними для всіх.

При традиційних суспільних порядках людські здібності і потреби забезпечувались відносно просто, позаяк колективна свідомість утримувала їх на низькому рівні, не дозволяючи розвинути індивідуалізму і встановлюючи строгі кордони для становища індивіда в суспільстві, подолати які він не міг. Ієрархічне традиційне суспільство (феодалізм) було стійким, оскільки ставило різні цілі для різних соціальних верств, дозволяючи кожному відчувати своє життя осмисленим всередині вузької замкнутої соціальної верстви.

ТИПОЛОГІЯ СУСПІЛЬСТВ.

Типологія – виділення певних типів суспільств за певними подібними ознаками або критеріями. Не слід, однак, забувати, що будь-яка типологія суспільства є нічим іншими, як створенням “ідеальних типів”, конструкцій, складених соціологами на підставі аналізу різноманітних змін у суспільстві, котрі (зміни), зведені воедино, стають більш або менш пов’язаними між собою і можуть бути протиставленими іншим конструкціям. Кожен тип суспільства є аналітичною конструкцією, а не картиною конкретного суспільства.

За таким критерієм, як писемність, наприклад, можна виділити дописьменні (доцивілізовані) і письменні суспільства.

За способом добування засобів існування:

1. мисливці і збирачі;
2. скотарі і городники;

3. землероби (традиційне суспільство);
4. індустріальне суспільство;

За способом виробництва і формою власності (типологія запропонована **Карлом Марксом**) – первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична. При цьому підході процес виробництва матеріальних благ розглядається як основа суспільного життя. Виробляючи, люди впливають один на одного, і ця система взаємодій (безпосередніх і опосередкованих, свідомих і неусвідомлених) людей, котрі зайняті виробництвом, обміном, розподілом матеріальних благ, утворює виробничі відносини. Характер виробничих відносин і їх основа — форма власності — відрізняють один тип суспільства, чи, як ще називають, суспільний лад, від іншого.

Первіснообщинний лад характерний для суспільства з примітивно-привласнювальним способом виробництва, розподіл праці тут відбувається за статево-віковою ознакою;

за рабовласницького ладу домінуючими є відносини між рабовласниками і рабами, які (відносини) відзначаються тим, що одним людям належать усі засоби виробництва, а інші – не лише не володіють жодною власністю, але й самі є власністю рабовласників, „знаряддями, які вміють розмовляти”;

за феодального ладу селяни вже не є знаряддям праці, проте, позаяк головне знаряддя праці – земля – є власністю феодалів, то селяни змушені платити оброк і відробляти панщину за право використовувати землю;

при капіталістичному ладі, домінуючими є відносини між капіталістами і найманими робітниками. Останні є особисто вільними, але позбавлені знарядь праці і змушені продавати свою робочу силу;

і врешті-решт, при комунізмі, початковою стадією якого є соціалізм, на думку Маркса, робітники мали би стати власниками засобів виробництва, а, відтак – працювати на себе і, таким чином, мала би зникнути експлуатація людини людиною.

Теоретичну альтернативу марксизмові запропонував американський учений **Уолт Уїтмен Ростоу (нар. 1916 р.)**, який спробував типологізувати суспільства **за стадіями економічного росту**. В 1960 році у США вийшла його книга „Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест”. У ній Уолт Ростоу замість п’яти суспільно-економічних формацій, запропонованих Карлом Марксом, виділяє в історії п’ять стадій економічного росту. І якщо марксизм кладе в основу суспільно-економічних формацій спосіб матеріального виробництва, то Ростоу, хоча й оперує економічними категоріями, пояснює історичний прогрес по суті діяльністю видатних особистостей, передусім учених, бізнесменів, винахідників.

Згідно теорії Уолта Ростоу, суспільство у своєму розвитку проходить п’ять стадій.

Перша стадія — традиційне або доіндустріальне суспільство. Для цього типу суспільства характерне аграрне господарство, примітивне ручне виробництво, а найголовніше — «доньютонівський» рівень мислення. Традиційне суспільство характеризується відсталістю, застоєм, відтворенням своєї власної структури у відносно незмінному масштабі (просте відтворення).

Друга стадія — перехідне суспільство, або період підготовки так званого „зрушення”. На цій стадії з’являються люди, здатні здолати відсталість і застій консервативного традиційного суспільства. Головною рушійною силою виступають підприємливі люди. Ще однією рушійною силою є „націоналізм”, тобто прагнення народу створити політичну і економічну систему, котра би забезпечувала захист від іноземного втручання і завоювань. Цей період припадає приблизно на XVIII — поч. XIX століття.

Третя стадія — стадія „зрушення”. Вона ознаменована промисловою революцією, підвищенням частини капіталу у національному доході, розвитком техніки тощо. Цей період припадає на XIX — поч. XX століття.

Четверта стадія — стадія „зрілості”. На цій стадії значно зростає національний дохід, бурхливо розвивається промисловість і наука. Деякі країни, як Англія, досягли цієї

стадії раніше. Такі ж, як Японія, — пізніше (Уолт Ростоу вважав, що Японія досягла цієї стадії у 1940 році).

П'ята стадія — ”ера масового споживання”. На цій стадії в центрі суспільної уваги опиняються уже не виробничі проблеми, а проблеми споживання. Основними галузями в економіці виступають сфера послуг і виробництво товарів масового споживання. На базі технічного прогресу виникає суспільство ”загального благоденства”. Першими цієї стадії досягли США, потому – Західна Європа і Японія..

Вступ країн в ”еру масового споживання” робить комунізм непотрібним. Комунізм, робить висновок Уолт Ростоу, просто зачакне.

Вихід у світ в 1945 році книги британського філософа і соціолога **Карла Поппера** (1902—1994) „Відкрите суспільство і його вороги” ввів у науковий обіг ще один спосіб типологізації суспільств – на „**відкриті**” і „**закриті**” суспільства. Саме поняття „закритого” і „відкритого” суспільства було запропоноване французьким ученим **Анрі Бергсоном**. Под першим він розумів примітивні спільноти, яким притаманна замкнутість, згуртованість, жорстка ієрархія стосунків, примусова дисципліна і які є орієнтованими передусім на самовиживання. Друге є відкритим для вияву індивідуальних здібностей і бажань, „творчої інтуїції”, котрі і служать рушійною силою соціального прогресу.

Грунтуючись на цих положеннях, Поппер характеризує перехід від закритого суспільства до відкритого, який, на його думку почався ще за часів античності, як найбільшу революцію в історії людства, незважаючи на те, що цей історичний рух має цілком непередбачуваний і некерований характер. Західна демократія, на думку Поппера, в основному завершила перехід до відкритого суспільства – для неї характерна раціональність, можливість свідомо управляти соціальним розвитком, поступово формувати державні інститути відповідно до потреб людей. В той час як соціалізм, вважає вчений, організований як примітивне суспільство: йому властива незмінність законів функціонування, тоталітаризм, перевага суспільства над індивідом, особиста безвідповідальність та ідейний догматизм, а відтак – соціалізм залишився закритим суспільством.

У сучасній соціології найчастіше використовують так звану **синтетичну модель** типологізації суспільства. Її автором вважають американського соціолога **Деніелла Белла**. Він запропонував поділити усю історію людства на три стадії: доіндустріальну (традиційне суспільство), індустріальну і постіндустріальну.

Коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технології, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура.

Традиційне суспільство (доіндустріальне) – це найтриваліша із трьох стадій, її історія нараховує тисячі років. Більшість своєї історії людство провело саме у традиційному суспільстві. Це суспільство з аграрним укладом, малодинамічними соціальними структурами та із заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. У традиційному суспільстві головним виробником є не людина, а природа. Переважає натуральне господарство – абсолютна більшість населення (понад 90%) зайнята у сільському господарстві; застосовуються прості технології, а відтак – поділ праці є нескладним. Цьому суспільству властива інерційність, низьке сприйняття нововведень. Якщо користуватися марксистською термінологією, традиційне суспільство – це первіснообщинне, рабовласницьке, феодальне суспільство.

Індустріальному суспільству властиве машинне виробництво, національна система господарювання, вільний ринок. Цей тип суспільства виник порівняно недавно – починаючи з XVIII ст., внаслідок промислової революції, що охопила спершу Англію і Голландію, а згодом і решту країн світу. В Україні промислова революція почалася приблизно у середині XIX ст. Суть промислової революції полягає у переході від ручного способу виробництва до машинного, від мануфактури до фабрики. Освоюються нові джерела енергії: якщо раніше людство використовувало в основному енергію м’язів,

рідше – води і вітру, то з початком промислової революції починають використовувати енергію пари, а пізніше – дизельні, двигуни, двигуни внутрішнього згорання, електроенергію. В індустріальному суспільстві на задній план відійшло завдання, яке було головним для суспільства традиційного – нагодувати людей і забезпечити їх найнеобхіднішими для життя речами. Тепер всього-на-всього 5-10% людей, зайнятих у сільському господарстві, виробляють продуктів достатньо для усього суспільства.

Індустріалізація приводить до посиленого зростання міст, зміцнюється національна ліберально-демократична держава, розвивається промисловість, освіта, сфера обслуговування. З'являються нові спеціалізовані суспільні статуси („робітник”, „інженер”, „залізничник” та ін.), зникають станові перегородки – уже не благородне походження чи сімейні зв'язки є підставою для визначення місця людини в суспільній ієрархії, а її особисті дії. У традиційному суспільстві дворянин, який розорився, залишався дворянином, а багатий купець все-одно був особою „неблагородною”, в індустріальному ж суспільстві кожен завойовує свій статус особистими заслугами – капіталіст, який збанкрутів, капіталістом уже не є, а вчорашній чистильник черевиків може стати власником великої фірми і зайняти високе становище в суспільстві. Зростає соціальна мобільність, відбувається вирівнювання людських можливостей, внаслідок загальної доступності освіти.

В індустріальному суспільстві ускладнення системи соціальних зв'язків приводить до формалізації людських стосунків, які в більшості випадків стають деперсоналізованими. Сучасний городянин за тиждень спілкується з більшою кількістю людей, ніж його далекий сільський предок за все своє життя. Тому люди спілкуються через свої ролеві і статусні “маски”: не як конкретний індивід з конкретним індивідом кожен з яких наділений певними індивідуальними людськими якостями, а як Викладач і Студент чи Міліціонер і Пішохід, або Директор і Працівник. („Кажу вам як спеціаліст...”, „у нас так не заведено...”, „професор сказав...”).

Постіндустріальне суспільство (термін запропонований Деніеллом Беллом у 1962 році). Свого часу він очолював „Комісію 2000 року”, створену рішенням Конгресу США. Завданням цієї комісії було напрацювання прогнозів соціально-економічного розвитку США у третьому тисячолітті. На основі проведених комісією досліджень Деніелл Белл разом з іншими авторами написав книгу „Америка в 2000 році”. В цій книзі, зокрема, доказувалось, що за індустріальним суспільством настає новий етап людської історії, який базуватиметься на досягненнях науково-технічного прогресу. Цей етап Деніелл Белл і назвав „постіндустріальним”.

У другій половині ХХ століття у найрозвинутіших країнах світу, таких, як США, країни Західної Європи, Японія різко зростає значення знання та інформації. Динаміка оновлення інформації стала такою високою, що вже у 70-х роках ХХ століття вчені-соціологи зробили висновок (як показав час – правильний), що у двадцять першому столітті неписьменними вважатимуться не ті, хто не вміє читати і писати, а ті, котрі не вмітимуть учитися, забувати непотрібне, і учитися заново.

У зв'язку зі зростанням ваги знань та інформації, наука перетворюється на безпосередню виробничу силу суспільства – все зростаючу частину доходів передові країни отримують не від продажу промислової продукції, а від торгівлі новими технологіями і наукоємкою та інформаційною продукцією (як-от, кіно, телепрограми, комп'ютерні програми і т. ін.). В постіндустріальному суспільстві вся духовна надбудова інтегрується в систему виробництва і тим самим долається дуалізм матеріального та ідеального. Якщо індустріальне суспільство було економікоцентричним, то постіндустріальне суспільство характеризується культуроцентричністю: зростає роль „людського фактору” і всієї спрямованої на нього системи соціо-гуманітарного знання. Це, звичайно, не означає, що постіндустріальне суспільство заперечує базові компоненти індустріального (високорозвинута промисловість, трудова дисципліна, висококваліфіковані кадри). Як зауважив Деніелл Белл, „постіндустріальне суспільство не заміщує індустріальне, так само як індустріальне суспільство не ліквідує аграрний сектор економіки”. Але людина у постіндустріальному суспільстві уже перестає бути

„людиною економічною”. Домінантними для неї стають нові, „постматеріалістичні” вартості.

Першим „виходом на суспільну арену” людини, для якої пріоритетними є „постматеріалістичні вартості”, вважають (Г. Маркузе, С. Айерман) молодіжний бунт наприкінці 60-х років минулого століття: він задекларував смерть протестантської трудової етики як морального підґрунтя західної індустріальної цивілізації (Про молодіжний бунт 60-х див. у розділі „Вік і суспільство. Соціологія молоді”).

Порівняння індустріального та постіндустріального суспільства

	індустріальне суспільство	постіндустріальне суспільство
Технічний базис	Індустріальний	Інформаційний
Основа суспільного добробуту	Товари	Знання
Масовий клас	Робітники	Службовці, менеджери
Принцип управління	Керівництво	Узгодження
Форма власності	Приватна	Акціонерна
Політичний режим	Авторитаризм, представницька демократія	Безпосередня демократія, самоуправління

Над розробкою концепції постіндустріального суспільства плідно працювали такі вчені, такі як **Збігнев Бжезінський, Елвін Тоффлер, Реймон Арон, Кеннет Боулдінг, Уолт Ростоу** та інші. Щоправда, декотрі з них вживали власні терміни для назви нового типу суспільства, який приходить на зміну індустріальному. Кеннет Боулдінг називає його „постцивілізація”. Збігнев Бжезінський віддає перевагу терміну „технотронне суспільство”, підкреслюючи тим самим вирішальне значення у новому суспільстві електроніки і засобів комунікації. Елвін Тоффлер називає його „суперіндустріальним суспільством”, позначаючи ним складне мобільне суспільство, яке базується на високопередовій технології і постматеріалістичній системі цінностей.

Елвін Тоффлер у 1970 році писав: „Жителі Землі розділені не тільки за расовою, ідеологічною чи релігійною ознаками, але також, у певному сенсі, і у часі. Вивчаючи сучасне населення планети, ми виявляємо незначну групу людей, котрі все ще живуть мисливством і рибальством. Інші, їх більшість, покладаються на сільське господарство. Вони живуть приблизно так само, як жили їхні предки сотні років тому. Ці дві групи разом становлять близько 70% населення Землі. Це люди минулого.

Понад 25% населення земної кулі живуть у промислово розвинутих країнах. Вони живуть сучасним життям. Вони продукт першої половини ХХ століття, сформовані механізацією і масовою освітою, виховані на спогадах про аграрно-промислове минуле своєї країни. Вони – люди сучасного.

Решту 2-3% населення планети не можна назвати ні людьми минулого, ні людьми сучасного. Бо у головних центрах технологічних і культурних змін, в Нью-Йорку, Лондоні, Токіо про мільйони людей можна сказати, що вони живуть у майбутньому. Ці першопрохідці самі того не усвідомлюючи, живуть так, як інші будуть жити завтра. Вони розвідники людства, перші громадяни суперіндустріального суспільства.”

Можемо доповнити Тоффлера тільки в одному: сьогодні, більш ніж через чверть століття, у суспільстві, яке він називав суперіндустріальним, проживає уже майже 30% людства.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства визначається наступними чинниками:

- **зміною у сфері економіки:** перехід від економіки, орієнтованої на товаровиробництво до економіки, що орієнтується на сферу послуг та інформації. Причому, йдеться насамперед про висококваліфіковані послуги, такі як розвиток і загальна доступність банківських послуг, розвиток засобів масової комунікації і загальна доступність інформації, охорона здоров'я, освіта, соціальна опіка і тільки у другу чергу – послуги, що надаються окремим клієнтам. На середину 90-х років ХХ століття в сфері виробництва і у сфері обслуговування та надання інформаційних послуг було відповідно зайнято: в США – 25% і 70% працюючого населення; в Німеччині – 40% і 55%; в Японії – 35% і 60%); що більше – навіть у виробничій сфері у країнах з постіндустріальною економікою представники інтелектуальної праці, організатори виробництва, технічна інтелігенція і адміністративні кадри складають близько 60 процентів усіх зайнятих;

- **зміною в соціальній структурі суспільства** (поділ за професійною ознакою приходить на зміну класовому поділу) Наприклад, Деніелл Белл вважає, що в постіндустріальному суспільстві зникає клас капіталістів, а його місце займає нова правляча еліта, котра володіє високим рівнем освіти і знань;

- **центральним місцем теоретичного знання у визначенні основних векторів розвитку суспільства.** Основний конфлікт, таким чином, у цьому суспільстві пролягає не між працею і капіталом, а між знанням і некомпетентністю. Зростає значення вищих навчальних закладів: університет заступив промислове підприємство, чільну інституцію індустріальної епохи. Вища школа має за нових умов щонайменше два головних завдання: творити теорії, знання, які стають головним чинником соціальних змін, а також виховувати радників та експертів;

- **створенням нових інтелектуальних технологій** (серед іншого, наприклад, гена інженерія, клонування, нові агротехнології і т. ін.).

Контрольні питання

1. Дайте визначення терміна суспільство та охарактеризуйте його основні ознаки.
2. Чому суспільство вважають самовідтворювальною системою?
3. Чим системно-механічний підхід до розуміння суспільства відрізняється від системно-органічного?
4. Охарактеризуйте суть синтетичного підходу до розуміння суспільства.
5. Чим відрізняється традиційна спільнота (Гемайншафт) і сучасне суспільство (Гезельшафт) (терміни Ф.Тьонніса)?
6. Охарактеризуйте основні теорії походження суспільства.
7. Що таке аномія? Охарактеризуйте основні ознаки цього стану суспільства.
8. Чим теорія аномії Р. Мертона відрізняється від теорія аномії Е. Дюркгейма?
9. Поясніть різницю між поняттями “соціальний прогрес” і “соціальна еволюція”.
10. Поясніть різницю між соціальною реформою і революцією. Які види соціальних революцій вам відомі?
11. Які критерії типологізації суспільств Вам відомі?
12. Охарактеризуйте марксистську концепцію типологізації суспільств..
13. Порівняйте традиційне та індустріальне суспільства.
14. Охарактеризуйте постіндустріальне суспільство.
15. Порівняйте постіндустріальне та індустріальне суспільства.
16. Чи можна українське суспільство вважати постіндустріальним?

Тема 7. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

1. Сутність і основні елементи соціальної структури.
2. Соціальні статуси і ролі.
3. Соціальні групи і організації.
4. Соціальні інститути.

СУТНІСТЬ І ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ.

Суспільство організоване таким чином, що кожна особа має визначене місце стосовно інших людей і, як посідач цього місця, вона розуміє чого від неї очікують інші особи і чого очікувати від інших людей. Якби так не було, то при кожній зустрічі з іншими особами ми не знали б як себе поводити. Соціальний світ без структури був би хаосом.

Взагалі слово *structura* в перекладі з латинської – означає „будова”, „розміщення”, „порядок”. Під „структурою” розуміють сукупність функціонально пов’язаних між собою елементів, зв’язків і залежностей, що складають внутрішню будову об’єкта. Структуру об’єкта визначають кількість складових, порядок їх розміщення і характер залежності між ними.

Соціальна структура – є тривалим укладом соціальних взаємодій між елементами суспільства: статусами, ролями, групами, організаціями, соціальними інститутами.

Кількість цих суспільних елементів, порядок їх розміщення і характер взаємозалежності визначають зміст конкретної структури конкретного суспільства. Це можна проілюструвати простим прикладом, який ми знаходимо у відомого соціолога **Джорджа С. Коулмена**. Держава інків, нагадує він, в результаті європейського завоювання загинула за дуже короткий історичний час, її не стало буквально за лічені роки. Але що ж відбулося? Адже люди, каже Коулмен, залишилися ті самі. Однак щезла тонка соціальна структура як основа складної соціальної системи. „Змінилися не люди, а соціальна структура, в якій вони жили. Але результатом зміни став цілком інакший стиль життя, інші ресурси і можливості, якими вони володіли”. Індійці, які ще вчора жили у великій і культурній державі, сьогодні стали провадити жалюгідне існування у своїх поселеннях.

Хоча структура описує стійкий, нерухомий момент будови суспільства (соціальну структуру можна порівняти з кістяком суспільства), усе-таки вона змінюється в процесі історичного розвитку. Структура є рухомою. Вона виконує свою роль підтримання стабільності суспільства тільки за умови легітимності, тобто якщо більшість населення визнаватиме структури доцільними. Різкі зрушення в масовій свідомості можуть серйозно підірвати довіру людей до існуючих соціальних структур. Тоді починається нестабільність. Наприклад, 80-і роки ХХ століття в СРСР розмивання комуністичних ідеалів, переорієнтація масової свідомості на інші вартості підірвали довіру людей до старих структур і ці структури більше не могли виконувати свою стабілізуючу роль, що в підсумку й призвело до розпаду Радянського Союзу.

Зміна структури суспільства пов’язана із зміною суті основних її елементів.

Охарактеризуємо основні елементи соціальної структури детальніше.

Соціальний статус.

Фундаментальним елементом соціальної структури є соціальний статус, який визначає місце особи в групі і суспільстві. Саме з допомогою статусів ми ідентифікуємо один одного в різних соціальних структурах. Мама, дитина, священник, президент, машиніст – все це є статуси. Знаючи статус особи, розуміємо хто перед нами і чого від нього очікувати.

Соціальний статус – це певна позиція особи в соціальній структурі групи і суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків. (Статус “викладач” має сенс тільки стосовно статусу “студент”, але не щодо статусу “міліціонер” чи “перехожий”).

Слово „статус” прийшло в соціологію з латинської мови. Цим словом у Стародавньому Римі позначали правовий стан особи. У наш час під поняттям „статус” розуміють соціальне становище людини у суспільстві. Соціальне становище – поняття набагато ширше, ніж правове становище. Адже цим поняттям охоплюється і економічне становище людини (заможний рантьє, низькооплачуваний працівник), і його професійне становище (лікар, шофер), і політичне становище (член демократичної партії, безпартійний), і демографічні особливості людини (вік, стать).

Виділяють чотири головних параметри для описання поняття „статус”:

- Назва статусу (звичайно складається з одного слова: дівчина, офіцер, сестра та ін.);
- Визначення статусу (описує суть статусу і його місце у суспільстві чи у конкретній групі. Наприклад: сантехнік – працівник, який виконує роботу, пов'язану із обслуговуванням водопровідних і каналізаційних мереж);
- Зміст статусу – сукупність прав і обов'язків носія статусу;
- Ранг статусу – місце певного статусу в соціальній ієрархії (високе, середнє, низьке; вище за одні статуси і нижче за інші).

Статус – це позиція людини у соціальному просторі.

Ці позиції є незмінними і досить стійкими у рамках інституціалізованої взаємодії і вони, висловлюючись метафорично, мають властивість „безсмертя” (конкретний викладач може звільнитися з академії, але статус викладача зберігається), незалежно від конкретної людини. Але належить пам'ятати, що взаємодіють все-таки не статуси, а тільки їх носії, тобто конкретні люди.

Кожна людина має багато статусів, позаяк є членом багатьох груп (син, студент, юнак, читач бібліотеки, споживач і т. ін.). Але в статусному наборі обов'язково виділяється **головний**. Для чоловіків він найчастіше (але не обов'язково!) є пов'язаний із місцем роботи (директор, президент, шофер), а для жінок – із сім'єю (мама, дружина). Часто домінуючим статусом є вік, котрий визначає очікувану поведінку його носіїв і ймовірну реакцію інших (уявіть собі, наприклад, що дідусь починає себе поводити як підліток і якою буде реакція оточуючих на такий стиль поведінки).

Статуси є **природжені** (чоловік, негр, українець) і **ті, що досягаються** (студент, шофер, батько).

Іноді можливе **незбігання статусів**. Це трапляється за наступних умов:

1. Коли індивід має високий статус в одній соціальній групі і низький – в іншій. Наприклад, високооплачуваний банкір вірогідно, але не обов'язково, матиме високий статус у власній родині або в групі футболістів-аматорів;
2. Коли права і обов'язки одного статусу суперечать виконанню обов'язків іншого (статус хорошої матері та дружини і ефективного працівника).

Незбігання статусів часто призводить до серйозної особистої драми. Люди по-різному виходять із цієї життєвої ситуації, але вона завжди є драматичною.

Існує також **приписуваний статус**. Це статус у якому людина народжена (природжений статус), але за яким, крім того, суспільством визнані певні соціальні ознаки. Це статуси, пов'язані зі статтю, расою, національністю, віком. Наприклад, циган – вроджений статус, у тому сенсі, що змінити національну приналежність, колір шкіри, антропологічні риси є неможливо. Але суспільство, крім того, має певне ставлення до всіх циган, як до носіїв певного роду соціальної поведінки. Приписуваними статусами, наприклад, є також статус “член королівської родини” чи “старша пані” і т. ін.

У примітивних, традиційних суспільствах мало статусів: вождь, шаман, мужчина, жінка, чоловік, дружина, син, донька, мисливець, збирач, дитина, дорослий, старий та ще деякі інші. Загалом, їх неважко перерахувати. У таких суспільствах статуси найчастіше бувають приписуваними і набуття кимось певного соціального становища залежить від

народження. Чоловік, наприклад, від народження готувався бути мисливцем, рибалкою чи воїном.

У сучасних індустріальних суспільствах тільки професійних статусів нараховується більше 40 тисяч, а є ще і сімейні, і політичні, і релігійні, і демографічні тощо. В індустріальному суспільстві маємо значно більшу свободу щодо набуття особистістю якогось соціального статусу. Це пояснюється насамперед тим, що для успішного функціонування сучасного суспільства необхідна значна мобільність трудових ресурсів і тому відбувається орієнтація в основному на особистісні якості індивідів, на зміну їх соціальних статусів відповідно докладеним ними зусиллям.

Соціальна роль

Цей термін активно використовується як соціологією, так і соціальною психологією. Він зосереджує увагу на універсальних, загальних вимогах, що їх ставить суспільство до поведінки людини, яка займає певну соціальну позицію.

Соціальна роль — модель поведінки, орієнтована на даний статус. Її ще називають динамічною стороною статусу. Якщо статус вказує на позицію індивіда всередині групи, то роль – на поведінку властиву даному статусові.

Люди не можуть поводити себе як їм заманеться. Вони діють так, як, на думку оточуючих, повинен діяти носій даної ролі. Соціальна роль неможлива без **очікувань** членів групи поведінки, властивої для носія певного статусу. Наприклад, учитель повинен себе поводити як учитель, а не як клоун чи міліціонер.

Уявіть собі, що в аудиторію до студентів зайшов якийсь чоловік, „стрельнув” у них цигарку, а потому запропонував купити в нього джінси, і при тому він запевняє, що він є викладачем соціології. Навряд чи йому повірять. Викладачам соціології зазвичай не властива поведінка такого роду. У всякому випадку такої поведінки ні студенти, ні колеги від них не очікують.

Однак необхідність відповідності рольової поведінки носіїв певних статусів тим очікуванням, які до них пред'являє суспільна група зовсім не означає, що всі носії даного статусу будуть виконувати свою роль ідентично. Жоден вчитель не подібний на іншого, всі матері по-різному виконують свою соціальну роль і т. ін. Тобто у рамках кожного статусу для особистості існує вибір свого варіанту рольової поведінки. Проте, чим вищою є престижність статусу, тим жорсткіше суспільство контролює його носіїв і тим вужчий для них є варіант вибору рольової поведінки. Наприклад, суспільство значно терпиміше поставиться до підпитого сантехніка, ніж до військового чи викладача у такому самому стані.

Рольовий набір. Кожен статус включає в собі не одну роль, а цілий комплекс ролей. Наприклад, статус викладача передбачає не лише те, що він читає лекції і проводить семінарські заняття, він є ще й наставником молоді — автором наукових статей – фахівцем у своїй галузі – колегою для інших викладачів – адміністратором і т. ін. Хоча кожен статус має певний рольовий набір, жодна із ролей у цьому наборі не закріплена за ним жорстко. Тобто, статус може втрачати якусь із ролей, набуваючи, натомість, іншу. Скажімо, викладач може більше зосередитися на написанні наукових статей і читанні лекцій, відійшовши, натомість, від проведення семінарських занять і активної виховної роботи зі студентами. Чи інший приклад. Статус дружини передбачає такий рольовий набір, як роль соціального партнера, сексуального партнера, вихователя дітей, домогосподині і годувальниці. Якщо дружина приділятиме значно більше уваги зароблянню грошей, тобто якщо у неї значно переважатиме статус годувальниці сім'ї, то вірогідно вона перестане бути жінкою-домогосподинею, а іноді і жінкою-матір'ю.

Статуси і ролі – це своєрідні „цеглинки” для ширших і складніших соціальних структур, передусім соціальних груп.

Соціальна група

Соціальна група – це сукупність людей, виділена за соціально значимими критеріями (стать, вік, раса, національність, професія, місце проживання, дохід, влада,

освіта та ін.). Соціальна група є своєрідним посередником між окремою людиною і людством.

За визначенням Роберта Мертона, група – це сукупність двох і більше людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до цієї групи і вважаються членами цієї групи з погляду інших.

Класифікація соціальних груп.

На підставі того, як взаємодіють індивіди у рамках соціальних груп до яких вони належать – безпосередньо чи опосередковано – розрізняють малі і великі соціальні групи. Чим менша група, тим більше можливостей індивід отримує для того, щоб пізнати інших людей і встановити з ними тісні стосунки.

Відтак, **малі групи** – це добре знайомі між собою люди, які об'єднані спільними цілями, інтересами і постійно взаємодіють між собою (сім'я, студентська група, виробнича бригада, компанія друзів). **Великі групи** – це багатотисячні групи людей, що розсіяні на великих просторах і для яких властиві опосередковані соціальні взаємодії (класові, територіальні, етнічні спільноти).

Малі групи.

Постійні тісні контакти індивідів можливі тільки в порівняно невеликих групах, а тому часті міжособистісні стосунки в групах по 17—20, або й 30 осіб здаються малоюмовірними. Так, дослідження соціологів, показали, що неформальні молодіжні групи найчастіше нараховують від 2—3 до 8 осіб (приблизно 70 % груп) і від 8 до 12 осіб (близько 30 % груп).

Щоправда, до малих соціальних груп можуть відноситися і високо формалізовані цільові об'єднання, наприклад бригада на виробництві або студентська академічна група. Однак навіть у такому випадку групові контакти втрачають деякі властивості малої групи. Зокрема, постійність зв'язків між членами групи і взаємовплив членів групи один на одного. Зазвичай у групах, котрі нараховують більше семи осіб відбувається „поділ” на підгрупи, тобто виділяються й об'єднуються особи, які мають власні інтереси і цілі, відмінні від тих, які властиві іншим членам групи. Це може привести до розпаду групи.

Отже, очевидно правильно буде вважати верхньою межею малої групи все-таки об'єднання 5—7 осіб. Така група є досить великою, щоб її члени відчували, що можуть вільно висловлювати свої емоції і навіть вступати у суперечки один з одним, але вона є достатньо малою, щоб її члени могли не звертати один на одного уваги.

Серед малих груп вирізняють первинні і вторинні.

Первинні групи – це малі групи, що ґрунтується на таких чинниках як шлюбно-сімейна близькість, симпатія, емоційна прив'язаність. Американський соціолог **Едвард Шіллз** (нар. 1911 р.) виділяє три типи малих первинних груп. „Початкові групи”, котрі мають міцні, багаторічні зв'язки і традиції. До цих груп індивід може належати незалежно від його бажань. Прикладом такої групи є сім'я. „Особисті групи” – групи друзів. Підставою для формування таких груп є взаємна симпатія. І третя – „ідеологічні групи”, які об'єднують людей зі спільними цінностями. Стосунки в первинних групах є емоційно забарвленими і, зазвичай, не мають для їх учасників утилітарної цінності (ми дружимо з кимось не тому, що це принесе нам якусь вигоду, а тому, що ця людина нам симпатична, близька по духу). Первинні групи формують особистість, її моральні принципи, смаки. Не випадково кажуть „З ким поведешся, від того й наберешся”.

Вторинні групи містять у собі деяку кількість первинних груп. Скажімо, академічна студентська група чи спортивна команда чи відділення солдатів завжди внутрішньо розділені на менші групи осіб, контакти між якими є частішими, носять емоційніший характер. В первинних групах відносини між людьми індивідуально адресні (одним людям ми сипатизуємо більше – іншим менше; ніхто не змусить нас полюбити людину, яка нам несимпатична), а вторинні групи об'єднують людей пов'язаних між собою у зв'язку з виконанням ними певних функцій, статусів, ролей, а не через симпатію. У вторинних групах соціальні контакти знеособлені і мають утилітарний характер. Наприклад, стосунки бригадира і підлеглих йому робітників знеособлені і функції як

першого, так і других повинні виконуватися незалежно від дружніх чи ворожих стосунків між ними.

Чим міцніші первинні групові зв'язки, тим ефективніше функціонує і вторинна група. Американські соціологи дослідили, що під час Другої світової війни успіх німецьких бойових підрозділів у першу чергу досягався тим, що командування зуміло налагодити у військових частинах ті близькі товариські стосунки, які властиві для первинних груп у цивільному житті. Німецькі солдати, які разом проходили військову підготовку – разом і воювали тим самим складом. Більше того, якщо війська союзників поповнювалися в міру того, як окремі бійці вибували із ладу, то німецькі підрозділи воювали доти, доки зберігалася така можливість і аж потому підрозділ виводився в тил для переформування і утворення нової бойової одиниці.

Великі групи.

Великі групи поділяють на **номінальні** (їх виділяють тільки для потреб статистики, наприклад: споживачі прального порошку „Аріель”, пасажери приміських поїздів, ті, що стоять на обліку в лікарні і т. ін.) і **реальні** (критерієм їх виділення є реально існуючі істотні ознаки – стать, дохід, раса, національність, місце проживання, освіта, професія та ін.).

Виділяють три головних типи реальних груп:

- стратифікаційні групи – рабство, касти, стани, класи;
- етнічні групи – раси, нації, народи, племена, клани;
- територіальні групи – вихідці із однієї місцевості (земляки), городяни, селяни.

Реальні групи – реальні проблеми для суспільства, номінальні ж – не створюють подібного за масштабом і характером спектру соціальних проблем. Ми легко можемо пригадати собі якісь расові чи класові, чи селянські бунти, але годі шукати в історії прикладів заворушень покупців прального порошку чи пасажирів приміських автобусів.

Великі групи є носіями основних рис культури. Саме велика група (етнічна, професійна, міська та ін.) здійснює відбір і утверджує основні звичаї, традиції, цінності і за посередництвом малої групи „доносить” цей відбір до кожного індивіда.

Референтні групи.

Поведінка людини, її вартості і переконання формуються під впливом тієї групи з котрою людина себе ототожнює. У своєму повсякденному житті людина постійно порівнює себе з іншими, щоб окреслити свою поведінку (хто я?). Це порівняння у повсякденному житті відбувається найчастіше автоматично, без довгих роздумів, проте якщо індивід приймає якесь важливе для нього рішення, скажімо, яке стосується вибору чи зміни професії, школи, місця проживання тощо, то таке порівняння є усвідомлене.

Позаяк усі люди належать до багатьох різних груп, кожна з яких становить собою унікальну субкультуру (наприклад, сім'я, компанія друзів, професійна, конфесійна, етнічна група тощо), то зразки поведінки тієї самої людини у різних групах також відрізняються. Це не означає, що люди є якимись поведінковими хамелеонами, які постійно змінюють взірці своєї поведінки, свої вартості, мотивації і переконання залежно від того з якою групою вони себе ототожнюють у конкретний момент. Люди обов'язково виділяють важливіші для себе групи через призму вартостей котрих будують свою поведінку.

Соціальні групи на котрі індивід орієнтується при оцінюванні і формуванні своїх поглядів, почуттів і дій називають референтними групами.

Референтна група може бути, а може й не бути групою до якої індивід належить реально. Досить часто референтна група виступає тільки джерелом психологічної ідентифікації. Люди можуть орієнтуватися у своїй поведінці на соціальну групу до якої вони не належать. Це допомагає пояснити деякі суперечності у поведінці певних індивідів, наприклад, революціонер – виходець із привілейованих верств.

Референтні групи виконують не тільки нормативні, але й порівняльні функції. Індивід старається жити відповідно до стандартів групи, яка є для нього референтною. Він культивує у собі відповідні життєві принципи, смаки, політичні та інші погляди тощо.

Якщо ж група до якої індивід реально належить є далекою від групи, яка є для нього референтною, в індивіда виникає відчуття *відносної депривації* (*квивди*) – тобто невдоволення, зумовлене розривом між тим, що у людини є насправді й тим, що вона хотіла би мати.

Із цієї залежності між референтною групою і почуттям депривації випливають певні соціотехнічні висновки щодо того, як оптимально організовувати вплив на індивідів з метою їх виховання, стимулювання соціальної активності тощо. Якщо намагатися нав'язати індивідам чи групам вартості і норми поведінки тих груп, які розташовані дуже високо у соціальній ієрархії і соціальна дистанція до яких є дуже далека, це не викличе в індивідів і груп нічого іншого, крім почуття депривації. Тому завжди необхідно задавати цілі таким чином, щоб люди могли повірити у можливість їх досягнення. Наприклад, від найгіршого учня у класі недоречно вимагати, щоб той рівнявся на найкращого, оскільки відстаючий відчуває надто велику дистанцію, яка лежить поміж ними, брак здібностей і можливостей для подолання цієї дистанції. Доречніше орієнтувати об'єкти впливу на індивідів чи групи з такими самими вихідними даними чи з подібним станом депривації, які все-таки зуміли поліпшити своє соціальне становище.

Соціальні організації.

Організації – це великі групи людей, створені для того, аби щось робити – заробляти гроші чи виховувати дітей, вести війну, або виробляти товари. Соціальними організаціями є підприємство, школа, ресторан, банк, контора та їм подібні (соціальні організації ще називають формальними групами). Організація створюється саме для організації роботи певної групи людей, спрямованої на виконання певного комплексу суспільно значимих завдань. Термін „організація” походить від латинського слова *organiso* – надаю певного вигляду, влаштовую.

Соціальні організації – це штучно сконструйовані спільноти людей для виконання певної легітимної цілі, наприклад, виробництва товарів чи надання послуг.

Ось основні ознаки організації:

- вона утворюється в певний час відповідно до чіткої постанови чи домовленості між людьми (дата прийняття статуту; загальні збори членів кооперативу і т. ін.);
- у ній виробляються формально структуровані *взаємини* між людьми (генеральний директор – комерційний директор – директор з реклами і маркетингу – головний бухгалтер – начальник відділу і т. ін. – співробітник, менеджер);
- організація має визначені *цілі* і завдання (статут підприємства; виробництво товарів, отримання прибутку, навчання тощо);
- розподіл праці між членами і групами членів (виробництво – керівництво – продаж – інновація);
- діяльність членів організації координується в рамках загальних зусиль (плановий відділ; відділ ПР);
- в організації відбувається управління матеріальними і людськими *ресурсами* (завгосп, відділ кадрів, перепідготовка кадрів, відділ ПР);

Відповідно до виконуваних завдань та шляхів їх досягнення, розрізняють такі типи соціальних організацій: бюрократичні, добровільні асоціації і тоталітарні.

Бюрократичні організації.

На побутовому рівні у суспільній свідомості за терміном “бюрократизм” закріпилося негативне значення. Він міцно асоціюється з чиновницькою рутиною і тяганиною, формалізмом і канцелярщиною. Зовсім інакше розуміння бюрократизму запропонував німецький соціолог **Макс Вебер**. Він розглядає бюрократизм як раціональну форму управління сучасною ієрархічною організацією і трактує його як суто наукове поняття. Макс Вебер сконструював „ідеальний тип” раціональної бюрократії. Вчений виходив з того, що влада окремої людини завжди несе в собі небезпеку свавілля. Тому бюрократія, збудована на принципах універсальності і знеособленості, є, на думку

Макса Вебера, своєрідною „машиною” для прийняття раціональних рішень. Вона деперсоніфікує людські стосунки, і людина виявляється у підпорядкуванні не іншої особи, а знеособленої системи єдиних норм і правил.

Бюрократичним організаціям (за Максом Вебером) властиві наступні ознаки:

1. Кожна посада має чітко визначені обов'язки і відповідальність, внаслідок чого постійна діяльність організації будується на принципах чіткого розподілу праці і обов'язків;

2. Ієрархічна структура влади. Керівники відповідають перед вищестоящими посадовими особами не лише за свої дії, але й за дії своїх підлеглих.

3. Вся діяльність організації ґрунтується на системі норм і правил, котрі визначають відповідальність посадових осіб, принципи взаємин між ними, забезпечують координованість основних видів діяльності і якість їх виконання незалежно від зміни персоналу.

4. Всі посадові посади передбачають фахову формалізовану підготовку тих осіб, які їх будуть посідати. Працівники приймаються на роботу тільки на підставі їх технічної компетенції, а не особистісних якостей (як кажуть, „добра людина” – не професія!).

5. Робота в організації трактується як кар'єра. Мотивами для просування службовою драбиною можуть бути вислуга років або заслуги перед організацією або і перше і друге. Посадові особи не можуть бути звільнені без серйозних на те причин.

6. Адміністративні накази, правила, процедури і повноваження оформлюються у письмовій формі і постійно зберігаються.

На практиці, однак, бюрократія далеко не завжди функціонує так формально і знеособлено, як це описав у „ідеальному типі бюрократії” Макс Вебер. Між членами організації виникають особисті зв'язки, що призводить до використання інших каналів влади, ніж ті, що приписані формально, до порушення і ламання приписів. Бюрократичний стиль управління має і ряд інших недоліків, таких як:

- *Неефективність*. Бюрократичні приписи і процедури є пристосовані до справ типових. Тому у новій чи нетиповій ситуації бюрократична організація нездатна функціонувати ефективно.

- *Зміна цілей*. З часом працівники бюрократичної організації забувають про її цілі, концентруючись на виконанні своєї операції і переживаючи про свою зарплатню, меншу завантаженість, та ін., не задумуючись про кінцевий результат роботи організації. Коли союзники під час Другої світової війни увійшли до Берліну, вони виявили, що ряд бюрократичних установ, що мали здійснювати керівництво промисловістю Німеччини, продовжували інтенсивно виробляти розпорядження, попри те, що усі ті території, на яких були розміщені промислові об'єкти, котрими вони керували, уже давно були зайняті противниками.

- *Розростання бюрократії*. Бюрократичний апарат має тенденцію до включення у сферу своєї компетенції щораз більшої кількості справ і збільшення кількості працівників.

- *Олігархія*. Німецький соціолог **Роберт Міхельс** (1876-1936) перший зауважив, що бюрократія може перетворюватися в олігархію – політичний режим, влада у якому належить невеликій групі офіційних осіб. Він вважав, що уникнути цього неможливо і тому назвав це явище „залізним законом олігархії”. „Хто говорить про організацію – той говорить про олігархію”, - наголошував він і навіть ряд аргументів на користь своєї теорії:

- по-перше, організація ефективна тоді, коли влада, в тому числі і над процесом прийняття рішень, концентрується в руках небагатьох;

- по-друге, керівники мають дуже багато переваг перед співробітниками. У них є інформація, вони розпоряджаються ресурсами організації, мають кращий досвід, здійснюють підбір і розстановку кадрів. Лідери мають підвищену мотивацію для збереження свого панівного становища;

по-третє, пересічні члени організації не зацікавлені у прийнятті на себе відповідальності, яка є прерогативою керівних посад і тому з певним елементом байдужості ставляться до проблем організації.

Добровільні асоціації

Це організації до яких можна вільно вступати і так само вільно покидати їх. Як-от: Соціологічна асоціація України чи яке-небудь товариство філателістів, або ветеранів-танкістів, чи різного роду громадські організації.

Добровільним асоціаціям притаманні наступні ознаки:

- вони створюються для захисту інтересів їх членів;
- членство в них є добровільним, його не присвоюють від народження, як, наприклад, громадянство, і воно не передбачає жорстких вимог, правил (як, наприклад, в армії чи в лікарні);
- вони не пов'язані з місцевими чи державними органами влади

Добровільні асоціації є найважливішою складовою громадянського суспільства позаяк вони організують громадян для вирішення різного роду соціальних і політичних проблем, є формою вияву їхньої громадянської активності. У США понад 75% дорослих громадян входить хоча б до однієї добровільної асоціації.

Тоталітарні організації виникають для забезпечення специфічних потреб суспільства, захисту інтересів суспільства від деструктивних дій деяких його членів, а також для блага тих окремих членів суспільства, які потребують постійного і пильного нагляду. До тоталітарних організацій відносять:

1. карні заклади (тюрми, табори);
2. військові частини і закриті навчальні заклади;
3. монастирі;
4. установи для людей, яким потрібна постійна допомога: інваліди, хворі, особи похилого віку.

Необхідно зауважити, що поділ соціальних організацій на бюрократичні організації, добровільні асоціації і тоталітарні організації є досить умовним тому, що на практиці кожна з названих організацій не зустрічається у чистому вигляді, а містить в собі елементи інших двох. Наприклад, загальноосвітня школа є обов'язковою для відвідування, у ній здійснюється пильний нагляд за школярами, але разом з тим вона є і добровільною, створюються для захисту інтересів її членів і є також бюрократичною – діючою відповідно до чітких приписів, організованою ієрархічно, із чітким розподілом праці і т. ін.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

Елементи соціальної структури є пов'язані між собою. Великі групи складаються з менших груп, групи складаються зі статусів. Ці елементи соціальної структури вибудовуються завдяки соціальним інститутам.

Кожне суспільство мусить дбати про задоволення різноманітних потреб своїх членів, про передачу своєї культурної спадщини наступним поколінням. Тобто суспільство зацікавлене, щоб стосунки його членів відбувалися не хаотично, а організовано, прогнозовано і стійко. Безпека людини, її освіта, здоров'я, господарська діяльність, родинні стосунки та ін. – усі ці явища нашого повсякденного життя гарантовані від стихійності, спорадичності і відбуваються згідно з певними установками (установка – приблизно так можна перекласти з латинської мови слово „інститут”).

Соціальні інститути – це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, самовідтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей.

Еміль Дюркгейм називав соціальні інститути „фабриками відтворення суспільних відносин”. Соціальні інститути організують людську діяльність у певну систему ролей і статусів, установлюючи взірці поведінки людей у різних сферах суспільного життя.

Поняття „соціальний інститут” запровадив **Герберт Спенсер**, який виділив основні соціальні інститути, котрі і сьогодні, в основних рисах, визнаються головними:

- сімейний – відповідає за опіку і виховання дітей, їх соціалізацію, впорядкування сімейного життя;

- обрядовий – установлює звичаї, обряди, регулює повсякденну поведінку людей;

- політичний – відповідає за організацію й розподіл влади в суспільстві (держава, армія, суд, партії, вибори тощо);

- релігійний – згуртовує суспільство, установлює моральні норми і принципи людського співжиття;

- економічний – регламентує соціальні відносини в сфері виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ та послуг (власність, гроші, ринок, трудова діяльність тощо).

Інституціоналізація - це заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, котра очікується, моделюється, регулюється.

Люди в соціальних групах намагаються реалізувати свої потреби спільно і шукають для цього різноманітні способи. У процесі суспільної взаємодії вони знаходять загальноприйнятні взірці, шаблони поведінки, які поступово через повторення й оцінку перетворюють у стандартизовані звичаї і звички. Через деякий час ці шаблони і взірці поведінки підтримуються громадською думкою, сприймаються й узаконюються.

Скажімо, кожне суспільство мусить виробляти і розподіляти матеріальні цінності і послуги. Соціальним інститутом “відповідальним” за цю сторону життя суспільства є економіка. Її форма може змінюватися в різних суспільствах: може бути вільноринкова економіка, соціалістична, феодальна чи державно капіталістична економіка, але не існує такого суспільства, котре би не виробило відносно тривалого способу взаємодій у процесі виробництва їжі, одягу, житла і розподілу цих благ серед своїх членів. Для виконання цих функцій кожне суспільство виробляє власні норми і вартості, різні соціальні групи й організації, статуси і ролі.

Можна виділити такі **характерні особливості соціальних інститутів**:

по-перше, в інститутах існують способи дії від імені членів групи, як цілого. Ці способи дії повинні виконуватися незалежно від особистих інтересів осіб, включених у даний інститут (Скажімо, суддя мусить винести законний вирок злочинцю навіть якщо той є йому особисто симпатичним);

по-друге, кожен соціальний інститут має певні функції. Серед них: ті, які регулюють поведінку членів суспільства і соціальних груп; забезпечують стійкість суспільного життя; здійснюють інтеграцію суспільства.

По-третє, в рамках соціальних інститутів виділяється система соціальних ролей.

Інституалізація робить поведінку кожного окремого члена суспільства передбачуваною за орієнтацією і за формою вияву. Зрозуміло, що завжди є окремі винятки, існує, наприклад, секс поза сім’єю, корупція, проституція чи наркоманія, але такий, позаінституційний, тип поведінки є достатньо утруднений.

Кожен соціальний інститут виникає і функціонує, виконуючи певну соціальну потребу. Якщо інститут не здатний ефективно справлятися із цією потребою, ми говоримо про падіння його авторитету, кризу даного інституту. Наслідком такої кризи є перерозподіл функцій. Скажімо, з середини 80-х років минулого століття в Україні намітилась криза загальноосвітньої школи, яка, зокрема, виявлялася і у тому, що школа перестала справлятися з такою важливою функцією, як підготовка випускників до вступу у вищі навчальні заклади. Суспільство миттєво відреагувало на нову потребу: з’явилися репетитори – інститут посередників.

Якщо ж якась суспільна потреба стає незначною або зовсім зникає, то зникає і потреба в існуванні даного інституту. Щоправда, він за інерцією ще може продовжувати деякий час функціонувати як данина традиції, але врешті-решт припиняє своє існування. Найважливішими чинниками змін є політика, економіка і культура.

Зародження і загибель соціального інституту можна розглянути на прикладі інституту дворянських дуелей. Дуелі були інституціоналізованим методом з'ясування стосунків поміж дворянами в період з XVI до XVIII століття. Цей інститут виник у зв'язку з потребою захисту честі дворянина і впорядкування стосунків між представниками даного соціального прошарку. Поступово система процедур і норм розвивалася і спонтанні сварки та скандали перетворювалися у високоформалізовані поєдинки зі спеціалізованими ролями (секунданти, медики, обслуговуючий персонал). Цей інститут підтримував ідеологію незаплямованої дворянської честі, що панувала в привілейованих верствах суспільства. Він передбачав достатньо жорсткі норми захисту кодексу честі: дворянин, який отримав виклик на дуель, повинен був або прийняти його, або з ганьбою покинути світське життя. Але з розвитком капіталістичних відносин змінювалися етичні норми в суспільстві, що виявилось, зокрема, у непотрібності захисту дворянської честі зі зброєю в руках.

Стан соціальних інститутів є чітким індикатором соціальної стабільності усєї соціальної системи: суспільство стабільне тоді, коли функції соціальних інститутів зрозумілі, очевидні і стабільні. У нестабільному суспільстві функції соціальних інститутів амбівалентні (неоднозначні, суперечливі) і нестабільні. Наприклад, ще недавно, на початковому етапі перехідного періоду від соціалізму до капіталізму, досить непросто було провести межу між кооператором, провідником нових форм господарювання, і економічним злочинцем.

В міру ускладнення соціальної організації певної спільноти, те саме відбувається і з її основними інститутами. У примітивних суспільствах існувало лише декілька головних соціальних інститутів – господарство, родина, релігія. Але зі збільшенням розмірів спільноти і ускладненням її структури, з'являються додаткові інститути – уряд, право, армія, освіта, медицина, наука тощо. Сучасному суспільству притаманне розростання та ускладнення системи соціальних інститутів. Адже постійно з'являються нові проблеми, які породжують нові потреби і вимагають нових розв'язань. Виникають нові галузі науки і господарства, ускладнюється система управління суспільством. Наприклад, в українському суспільстві сьогодні активно розвиваються інститути багатопартійності та місцевого самоврядування, провадяться дискусії стосовно запровадження такого політичного інституту, як верхня палата парламенту і. т. ін.

Контрольні питання

1. Що таке соціальна структура?
2. Назвіть соціальні статуси, носіями яких є Ви?
3. Наведіть приклади незбігання статусів.
4. Наведіть приклади вроджених і набутих статусів?
5. Охарактеризуйте головні політичні та економічні статуси у нашій країні до 1991 року і тепер.
6. Що таке соціальна роль?
7. Охарактеризуйте рольовий набір у сім'ї.
8. Охарактеризуйте види соціальних груп.
9. Чи будь-яка група є одночасно організацією?
10. Бюрократія – позитивне чи негативне соціальне явище?
11. Порівняйте різні типи соціальних організацій.
12. Які умови виникнення і становлення соціальних інститутів?

Тема 8. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ.

План.

1. Соціальна диференціація і соціальна нерівність
2. Соціальна мобільність та її види.
3. Тенденції розвитку соціальної структури в сучасній Україні

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ

Нерівність властива для всіх типів людського суспільства. Навіть у примітивних суспільствах, де не існує майнової різниці, є нерівність між різними індивідами, між чоловіками і жінками, між молодими і старими, тощо. Нерівності призводять до суспільних розшарувань, поділів. Ті, хто перебуває у привілейованому становищі, стараються зберегти свої переваги, а ті, хто займає упосліджене становище, хочуть змінити його на краще. Нерівності, отже, породжують суспільне напруження, призводять до масових суспільних збурень, зіткнень, революцій. Разом з тим, нерівність є стимулом для того, щоб старатися зайняти краще місце в суспільстві, працювати над собою, щоб отримати доступ до більшої кількості матеріальних та інших благ. Нерівності, відтак, є потужним джерелом суспільної енергії, яке підживлює, стимулює позитивні суспільні процеси, але й можуть привести до неконтрольованого вибуху і суспільної катастрофи.

Теорії соціальної нерівності поділяються на два принципових напрямки: функціоналістський і конфліктологічний (марксистський).

Функціоналісти, у традиціях Еміля Дюркгейма, виводять соціальну нерівність із розподілу праці: механічного (природного, статево-вікового) і органічного (який виникає внаслідок навчання і професійної спеціалізації). Для нормального функціонування суспільства необхідне оптимальне поєднання всіх видів діяльності, але деякі з них, з точки зору суспільства є важливішими, ніж інші, тому в суспільстві завжди мають бути спеціальні механізми, які заохочують тих людей, котрі виконують важливіші функції, наприклад, через нерівномірність в оплаті праці, надання певних привілеїв тощо.

Конфліктологи підкреслюють домінуючу роль у системі соціального відтворення диференціюючих (таких, які розподіляють суспільство на прошарки) відносин власності і влади. Від того, кому дістається контроль над значимими суспільними ресурсами, а також на яких умовах – залежить характер формування еліт і характер розподілу соціального капіталу.

Послідовники Карла Маркса, наприклад, головним джерелом соціальної нерівності вважають приватну власність на засоби виробництва, яка породжує соціальне розшарування суспільства, його поділ на антагоністичні класи. Перебільшення ролі цього фактора привело Маркса та його послідовників до ідеї, що із ліквідацією приватної власності на засоби виробництва вдасться позбутися соціальної нерівності.

З давніх давен багато мислителів намагалися з'ясувати чи може існувати суспільство без соціальної нерівності. У всіх народів можна знайти легенди про те, що у давнину існував „золотий вік” – час, коли всі люди були рівними і жили у достатку і злагоді. Однак на практиці ідеї соціальної рівності жодному суспільству не вдалося втілити на практиці. Це, зокрема, пояснюється тим, що соціальна нерівність не зумовлена якимось одним фактором, а є багатовимірною і виявляється у найрізноманітніших ланках суспільства та сферах суспільного життя: нерівність батьків і дітей, керівників і підлеглих, лідерів і послідовників – все це є способи організації суспільства, моделі впорядкування суспільних стосунків.

Відомі чотири головні **історичні типи організації соціальної нерівності** – рабство, каста, стани і класи.

Рабство – форма при якій одна людина виступає власністю іншої, раби становлять найнижчий прошарок суспільства, який позбавлений усіх прав і свобод.

Каста – соціальна страта, членством у якій людина зобов'язана винятково своїм народженням. Між кастами існують практично нездоланні бар'єри: людина не може змінити касту у якій вона народилася, не дозволяються і шлюби представників різних

каст. Класичним прикладом кастової організації суспільства є Індія. Хоча з 1949 року в Індії проголошено політичну боротьбу з кастовістю, у цій країні ще й сьогодні існує 4 основні касты і 5000 неосновних; особливо стійким кастовий лад є на півдні, у бідніших регіонах, а також у селах. Однак індустріалізація і урбанізація руйнують кастову систему тому, що важко дотримуватися кастових розмежувань у переповненому незнайомими людьми місті. Пережитки кастового ладу існують також в Індонезії, Японії, інших країнах. Своєрідною кастовістю відзначався режим апартеїду в Південно-Африканській Республіці: у цій країні білі, чорні і „кольорові” (азіати) не мали права разом жити, вчитися, працювати, відпочивати. Місце у суспільстві визначалося приналежністю до певної расової групи. В 1994 році апартеїд було ліквідовано, але пережитки його будуть існувати ще не одне покоління.

Стан – соціальна група, яка володіє певними правами і обов'язками, закріпленими звичаєм або законом і які передаються в спадок. За часів феодалізму у Європі існували, наприклад, такі привілейовані стани, як дворянство та духовенство і непривілейований – так званий „третій стан”, який складався із ремісників та купців, а також залежні селяни. Перехід із одного стану до другого був дуже утруднений, практично неможливий, хоча окремі винятки вкрай рідко, але траплялися. Скажімо, простий козак Олексій Розум, волею долі ставши фаворитом російської імператриці Єлизавети, перетворився на російського вельможу, графа, а його брат Кирило став гетьманом України.

Класи (у широкому сенсі) – соціальні страти в сучасному суспільстві. Це відкрита система, бо, на відміну від попередніх історичних типів соціального розшарування, вирішальну роль тут відіграють особисті зусилля індивіда, а не його соціальне походження. Хоча для того, щоб перейти з однієї страти в іншу також доводиться долати певні соціальні бар'єри. Тобто синові мільйонера завжди легше досягнути вершин суспільної ієрархії. Скажімо, у числі 700 найбагатших людей світу, за підрахунками журналу “Форбс”, 12 Рокфеллерів і 9 Меллоунів, хоча найбагатша на сьогодні людина у світі – Білл Гейтс – аж ніяк не був сином мільйонера, він навіть університету не закінчив.

Крім того, соціальні прошарки сучасного суспільства не володіють закріпленими у законах привілеями і мають однакові політичні права.

Такі суспільства у яких перехід із однієї страти до іншої є утрудненим називається **закритим суспільством**. Відповідно, суспільства для яких властиві вільні переходи людей вгору і вниз соціальною драбиною, називають **відкритим суспільством**.

Належить розрізняти поняття „закрите суспільство” і „відкрите суспільство” в соціологічному і в політологічному плані. В політологічному сенсі закрите суспільство – це таке суспільство де ускладнене переміщення людей та інформації з однієї країни до іншої, а в соціологічному сенсі закрите суспільство – це таке суспільство де ускладнене переміщення людей з однієї страти до іншої. Наприклад, СРСР в політологічному сенсі слова був закритим суспільством, а в соціологічному – до певної міри відкритим. За рівнем вертикальної мобільності з радянським суспільством могло зрівнятися хіба що американське.

Щоб описати соціальну нерівність, соціологи застосовують термін **соціальна стратифікація**.

Соціальна стратифікація – це сукупність розміщених у вертикальному порядку соціальних прошарків (з лат. *stratum* – прошарок і *fatio* – роблю).

Автором терміну є американський учений російського походження **Пітірім Сорокін**. Поняття „стратифікація” він запозичив з геології. У цій науці стратифікацією називають горизонтальне залягання різних шарів геологічних порід.

Пітірім Олександрович Сорокін (1889-1968) народився в на Вологодщині, у сім'ї росіянина, ювеліра і селянки комі. Закінчив Петербурзький університет, магістр права. Був активістом партії правих есерів. У 1919 році заснував соціологічний факультет і став його першим деканом. У 1922 році разом з групою учених і політичних діячів був висланий Леніним із Росії. З 1923 року працює у США в університеті Міннесоти, а в 1930 році засновує соціологічний факультет у Гарвардському університеті, запросивши на

роботу Роберта Мертон і Толкотта Парсонса. Саме на 30-50 роки випадає пік наукової творчості вченого. Всесвітню відомість йому приносить чотиритомна монографія “Соціальна і культурна динаміка” (1937-1941).

Якщо соціальна структура виникає з приводу суспільного розподілу праці, те соціальна стратифікація, тобто ієрархія соціальних груп – з приводу суспільного розподілу результатів праці (соціальних благ).

Вимірювання стратифікації

Усі соціологи погоджуються, що в основі стратифікаційної будови суспільства закладено соціальну нерівність, але якими є базові критерії соціальної стратифікації? Стосовно цього існують різні точки зору, адже подібно до сузір'їв, планет чи невідомих островів, котрі починають існувати для нас лише тоді, коли вони є відкритими і позначеними на картах, соціальні групи стають реальними як для тих, хто до них входить, так і для усіх інших людей, тільки тоді, коли їх, керуючись тими чи тими принципами, сприймають і визнають дійсними.

Карл Маркс вважав, що стратифікація у суспільстві відбувається за такою головною ознакою, як володіння власністю. Тому його стратифікаційна структура зводилася до двох рівнів: клас власників і клас, позбавлених власності на засоби виробництва. (рабовласники – раби; феодалі – залежні селяни; капіталісти – пролетарі).

Макс Вебер, крім економічного, вводить ще додаткові критерії соціальної стратифікації, такі як приналежність до статусних груп і певних політичних кіл (партій).

Найпопулярнішим є підхід, запропонований **Пігірімом Сорокіном**, який виділяє чотири базових критерії соціальної нерівності: дохід; влада; освіта; престиж.

Дохід – вимірюється в грошових одиницях, які отримує індивід чи сім'я за одиницю часу.

Освіта – вимірюється кількістю років навчання і його якістю.

Відтоді як основою підготовки людини до ефективної діяльності в сучасному суспільстві став процес оволодіння знаннями, намітилася чітка тенденція до замикання нової вищої соціальної страти в собі самій. З 1970 по 1990 рік середня вартість навчання у приватних університетах у США зросла на 474 проценти при тому, що середній ріст цін на споживчі товари не перевищив 248 процентів. У зв'язку зі зростанням вартості освіти вища страта замикається сьогодні так само як колись страта підприємців. Подібно до того, як на початку ХХ століття дві третини вищих керівників компаній були вихідцями із заможних сімей, у 1991 році близько половини студентів провідних університетів США були дітьми батьків, чий дохід перевищував 100 тисяч доларів (Иноземцев В. Источники социальной напряженности в современных обществах.).

Влада – вимірюється кількістю людей, на яких поширюється рішення певної особи. Термін „влада” не слід плутати з терміном „управління”. Влада як соціальний феномен багатоманітна. В широкому розумінні влада – це здатність соціального суб'єкта в своїх інтересах визначати цілі і спрямованість діяльності інших соціальних суб'єктів (не зважаючи на їхні інтереси); розпоряджатися матеріальними, інформаційними і статусними ресурсами суспільства; формувати і нав'язувати правила і норми поведінки. Владні стосунки означають, що між соціальними суб'єктами існують такі взаємини, при яких один суб'єкт виступає як об'єкт дії іншого суб'єкта. Тобто, влада – це можливість диктувати свою волю іншим людям, незалежно від їхнього бажання.

Отже, зазначені три критерії стратифікації мають цілком об'єктивні одиниці виміру – гроші, роки, люди. Інакше з престижем.

Престиж – це повага до статусу, яка склалася в суспільстві. Вчені складають спеціальні рейтинги соціального престижу різних статусів на підставі опитувань (наприклад, колись дуже престижними вважалися професії вчителя, лікаря і т. ін.).

Престиж є дуже важливим критерієм соціальної стратифікації і люди приділяють чималі турботи, щоб підвищити його в очах оточуючих. Феномен так

званого „демонстративного споживання” описав американський соціолог **Торстейн Веблен** (1857 – 1929). Було би повною наївністю вважати, – казав він – буцім-то люди їдять чорну ікру, щоби вгамувати голод, або купують розкішний "кадиллак", бо хочуть придбати добрий автомобіль. Очевидно, що подібні речі купують не заради задоволення явних потреб: виробництво предметів споживання виконує ще й приховану, латентну функцію – воно задовільняє прагнення людей до підвищення власного престижу.

Є ще також багато небазових критеріїв соціальної стратифікації, наприклад, культурно-мовний, віковий та інші.

Культурно-мовна стратифікація.

У різних соціальних верств і груп (робітники, селяни, міліціонери, учителі, політики) мова відрізняється, бо різним є їхній освітній і культурний рівень, середовище спілкування. Російський вчений В. Бондалетов виділяє наступні основні форми мови:

1. Літературна мова – головна форма існування національної мови, яка втілила в собі всі духовні досягнення народу і переважає усі інші мовні форми за багатством, виробленістю, строгістю і чіткістю. Нею володіє високоосвічена частина суспільства.

2. Народно-розмовна мова – стилістично зниженіша, менш нормована мовна форма. У неї найширший мовний колектив, вона доступна індивідам з будь-яким рівнем освіти.

3. Просторіччя – нелітературний стиль повсякденної побутової мови. Це мова неосвічених або малоосвічених верств населення, переважно людей старшого віку.

4. Територіальні діалекти – неписемна форма мови, обмежена побутовою сферою спілкування в певному географічному районі.

5. Соціодіалекти – умовні мови і жаргони. Жаргони розрізняють станові, професійні, вікові та ін. Умовні мови (“арго”) – це лексичні системи, які виконують функції таємної мови, незрозумілої для невластивих, наприклад т. зв. “феня” – мова злочинного світу (“бабки” - гроші, “бан” - вокзал, “кут” – валіза, “кліфт” – піджак).

Приналежність до певної страти вимірюється не тільки об’єктивними показниками (дохід, влада, освіта, престиж), але й суб’єктивними. Скажімо, можна досягти великої влади, багатства, але не увійти у аристократичні кола, почувати себе незатишно у цьому соціальному середовищі і, найголовніше – не добитися визнання „своїм” від представників цієї соціальної страти. Кожна страта складається з однорідних елементів.

Відповідно до обраних вченим критеріїв соціальної стратифікації, **виділяють також інші теорії соціальної стратифікації.**

Наприклад, німецький соціолог **Ральф Дарендорф** вважає, що вертикальну структуру соціальних груп найточніше визначають відносини влади і боротьби між соціальними групами за владу. Вчений поділяє все сучасне суспільство на дві підгрупи: ті, хто править і ті, ким правлять. У свою чергу тих, хто править він поділяє на управляючих власників і управляючих менеджерів. У групі тих, ким правлять також можна виділити дві підгрупи: вищу – “робітничу аристократію” і нижчу – низькокваліфікованих працівників. Між цими двома соціальними групами знаходиться проміжний “новий середній клас” – продукт асиміляції робітничої аристократії і бюрократів-менеджерів.

Близькою за критеріями до Дарендорфа є теорія соціальної стратифікації запропонована американським соціологом **Ллойдом Уорнером**. Він, досліджуючи самооцінку американців за чотирма параметрами: **дохід, професійний престиж, освіта, етнічна приналежність** – виділив у суспільстві наступні страти: вищу, середньо-вищу, проміжну, середньо-проміжну, середню, нижчу середню верхньо-нижчу, середньо-нижчу, нижчу-нижчу. Варіантів може бути ще більше, але в основу такої класифікації покладено усвідомлення того, що основних класи є всього три: багаті, заможні і бідні; а неосновні класи виникають за рахунок додавання страт і прошарків в межах кожного з основних класів.

Американський соціолог **Бруно Барбер** провів стратифікацію за шістьма показниками: 1) престиж, професія і влада; 2) дохід; 3) освіта; 4) релігійна приналежність; 5) становище родичів; 6) етнічна приналежність.

Французький соціолог **Ален Турен** вважав, що в сучасному суспільстві соціальна диференціація відбувається не за доступом до власності, влади і т. ін., а за доступом до інформації. Панівне становище займають ті люди, які мають доступ до найбільшої кількості інформації.

У сучасному суспільстві приналежність індивіда до тієї або іншої страти, зазвичай, не визначається якимось одним параметром. Багата людина звичайно прагне отримати високу освіту, аби гідно виглядати серед представників вищих страт суспільства. Добрий професіонал отримує високу заробітну платню. Політична кар'єра дозволяє розраховувати на збільшення заробітної платні. В результаті, кожна страта у сучасному суспільстві включає у себе людей, які мають приблизно рівні доходи, належать до приблизно однакових за престижністю статусних груп і провадять подібний стиль життя.

Середній клас.

Це поняття використовується як описове для позначення становища у системі ієрархічних відмінностей. Щодо теоретичного визначення середнього класу, то тут загальна позиція не вироблена і використовуються різні критерії його виділення і визначення. Найчастіше вдаються до економічного критерію – представником середнього класу є той, хто має середній для даного суспільства рівень поточних доходів, а також нагромадженого багатства.

Розміри середнього класу залежать від двох чинників:

- Рівня економічного розвитку країни. Частка середнього класу в суспільстві зростає в міру переходу суспільства від аграрного до індустріального, а потому до постіндустріального.
- Способу вимірювання класової позиції. Різні методи приводять до різних результатів. Скажімо, суб'єктивний метод (опитування респондентів до якого класу вони себе зараховують) зазвичай показує вищі результати, ніж об'єктивний (вимірювання приналежності до середнього класу по тому, який є дохід на душу населення).

Серед головних ознак, які визначають приналежність людини до середнього класу, називають рівень його доходів, освіти, професіоналізм (досвід роботи) і престижність професії. Тому до середнього класу сьогодні відносять як традиційні прошарки приватних власників – представників середнього і малого бізнесу, так і добре оплачуваних найманих працівників – менеджерів приватних компаній, державних службовців, учених, лікарів, інженерів, адвокатів та ін. Середній клас неоднорідний. Але усім його представникам притаманні наступні спільні риси:

- висока матеріальна забезпеченість, стабільний рівень доходів, достатній для задоволення матеріальних і культурних потреб сім'ї;
- висока освіченість і/або кваліфікація, яка дозволяє займатися престижними і добре винагороджуваними видами діяльності, мати певний культурний світогляд;
- політичний консерватизм, що ґрунтується на задоволенні своїм соціальним становищем і бажанні зберегти існуючий у суспільстві ціннісно-нормативний порядок.

За даними соціологів, які брали за основу об'єктивні показники приналежності до середнього класу, у розвинутих західних країнах ця верства суспільства сьогодні складає понад 60% (У США середній клас становить 70% населення, у Німеччині – 65%, в Англії – 63%, у Франції – 62%, у Японії – 62%, в Італії – 59%). Висока питома вага середнього класу у суспільстві допомагає зберігати розвинутим країнам соціальну стійкість навіть незважаючи на періодичне наростання напруженості. Ця напруженість гаситься не так силою репресивного апарату, як нейтральною позицією більшості, яка, у цілому, задоволена своєю позицією і відчуває свою силу й авторитет у суспільстві.

Дуже плідною в соціологічній і політологічній науці виявилася теорія **Георга Зіммеля** про те, що стабільність ієрархічної структури суспільства залежить від питомої

ваги і ролі в ньому середнього класу. Займаючи проміжне становище, середній клас відіграє своєрідну зв'язуючу роль між крайніми полюсами соціальної структури, пом'якшуючи їх протистояння. Чим більшу частину суспільства становить середній клас, тим більше в нього шансів впливати на політику держави, процес формування фундаментальних вартостей суспільства, уникаючи крайнощів, притаманних протилежним силам.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ.

У рамках соціальної структури відбувається постійне переміщення як індивідів, так і груп як з однієї страти в іншу, так і в рамках тої самої страти. Соціальна мобільність виявляється в рухові індивідів та груп від одного соціального статусу до іншого. В соціології розрізняють:

вертикальну соціальну мобільність – переміщення з однієї страти в іншу. Розрізняють висхідну соціальну мобільність (наприклад, доцент став професором чи завідувачем кафедри) і низхідну (доцент став таксистом чи сміттярем).

горизонтальну соціальну мобільність – перехід із однієї соціальної групи в іншу в рамках однієї страти (наприклад, перехід з однієї сім'ї в іншу, таку саму за своїм соціальним статусом, або переїзд з одного місця проживання в інше без зміни свого соціального статусу, як-от: доцент Львівського університету стає доцентом Дніпропетровського університету).

Також розрізняють **індивідуальну соціальну мобільність і групову** (остання як правило, є наслідком серйозних соціальних зрушень, таких як революції чи економічні перетворення, іноземні інтервенції або зміни політичних режимів і т. ін.). Прикладом групової соціальної мобільності, наприклад, може служити падіння соціального статусу професійної групи вчителів, котрі свого часу посідали дуже високі позиції в нашому суспільстві, або зниження статусу політичної партії, яка через поразку на виборах чи внаслідок революції втратила реальну владу. Згідно з образним висловлюванням Сорокіна, випадок низхідної індивідуальної соціальної мобільності нагадує падіння людини з корабля; а групової - корабель, що затонув із усіма людьми, котрі перебували на борту.

У суспільстві, яке розвивається стабільно, без потрясінь, переважають не групові, а індивідуальні переміщення по вертикалі, тобто піднімаються і опускаються сходами соціальної ієрархії не політичні, професійні, станові чи етнічні групи, а окремі індивіди. У сучасному суспільстві індивідуальна мобільність є дуже високою. Процеси індустріалізації, відтак – скорочення частки некваліфікованих робітників, зростання потреби у службовцях менеджерах, бізнесменах, спонукували людей змінювати свій соціальний статус.

Однак навіть у найбільш закостенілому традиційному суспільстві не існувало непереборних бар'єрів між стратами

Пітірім Сорокін описав своєрідні **канали вертикальної мобільності**, які функціонують у кожному суспільстві, яким би закритим воно не було. Він вважав, що між стратами завжди існують своєрідні „ліфти” якими індивіди переміщуються нагору – вниз, такі, наприклад, як:

Армія. Пітірім Сорокін дослідив, що із 92 римських імператорів 36 досягли цього, починаючи із нижчих чинів, із 65 візантійських імператорів – 12. Кромвель, Вашингтон, Будьонний – приклади видатного соціального авансу завдяки військовій кар'єрі).

Церква. Пітірім Сорокін вивчивши біографії 144 римських пап, виявив, що 28 із них вийшли з низів, а 27 – із середніх прошарків. Папа Григорій VII був сином столяра, а Геббон, архієпископ Реймський, в минулому був рабом. Разом з тим, церква була серйозним каналом низхідної мобільності: еретики, язичники, вороги церкви, серед яких були і володарі та знать – були розорені і знищені.

Школа, освіта. Прикладом тут можуть служити добре відомі біографії Тараса Шевченка, Івана Франка чи Михайла Ломоносова.

Власність. Сорокін установив, що не всі, а тільки деякі професії сприяють нагромадженню багатств. У 29% випадків це дозволяє зробити заняття фабриканта, у 21% -- банкіра і біржовика, у 12% -- торговця. Щоправда, у часи Сорокіна ще не існувало багатьох нових професій і видів діяльності, характерних для сучасного постіндустріального суспільства.

Сім'я і шлюб. Завдяки міжгруповим шлюбом. (Згадаймо повість Марка Вовчка „Козачка” у якій описано пониження місця в соціальній ієрархії козачки, яка, вийшовши заміж за кріпака, перетворилася на кріпачку. Історія знає і протилежні приклади, наприклад, відомий соціаліст-утопіст Роберт Оуен значну частину коштів для своїх соціальних експериментів отримав саме завдяки вдалому одруженню, яке перетворило його з управителя фабрики у її співвласника).

Разом з тим слід пам'ятати, наголошував Пітірім Сорокін, що в історії ніколи не існувало суспільства у якому вертикальна мобільність була би абсолютно вільною. Завжди у рамках кожної страти існує своєрідне „сито”, яке „просіює” індивідів, дозволяючи одним із них закріпитися у рамках певної страти і не дозволяючи цього іншим. Роль такого „сита” відіграє певна субкультура, спосіб життя кожного прошарку, який мусить засвоїти особа, що претендує на входження у зазначену страту. Щоб закріпитися у новій страті, ця особа мусить прийняти спосіб життя цієї суспільної групи, її культуру, співвідносити свою поведінку із заведеними у ній нормами і правилами, мусить добитися визнання з боку значимих представників даної соціальної страти. Нерідко це вимагає надто високого психологічного напруження і виявляється непосильним для деяких людей. Згадайте, хоча б п'єси Жана-Батіста Мольєра „Міщанин – шляхтич” чи Івана Карпенка-Карого „Мартин Боруля”. Увесь гумор як однієї, так і другої, побудований на тому самому прийомі: виходець із нижчого соціального стану виявляється нездатним засвоїти спосіб життя і субкультуру вищої соціальної страти.

У соціології для описання такої ситуації, коли людина виявляється нездатною адаптуватися до чужої для неї субкультури, існує поняття „маргінальність”.

Маргінальність. Цей термін, який походить від латинського *margines* – край, межа – був введений у науковий обіг наприкінці 1920-х років американським соціологом **Робертом Парком**. Цей учений досліджував переселенців із міста у село – „жителів околиць” (звідси й термін – „маргінал”). Роберт Парк виявив, що ці переселенці становлять особливу соціальну групу, котра відрізняється як від городян, так і від селян. Вони були уже не сільськими жителями, але ще не городянами. Втративши уже традиційну селянську мораль і ще не засвоївши етику поліса, вони ніби „випали” з однієї культури і не вписалися в іншу. Роберт Парк розглядав їх як жертви урбанізації, які не розуміли і не любили міста і мстилися йому за своє приниження і самотність.

Сьогодні у соціології цей термін застосовується не тільки щодо переселенців, а трактується ширше. **Маргінальність – це пограничний стан індивіда або соціальної групи щодо суспільства чи якоїсь суспільної верстви. Маргінали – це люди, які не зуміли пристосуватися до домінуючої культури чи субкультури і виявилися витісненими на узбіччя соціального життя.**

Маргінал – це індивід, який втратив свій попередній соціальний статус і виявився нездатним адаптуватися до того соціокультурного середовища, у рамках якого він змушений функціонувати. Наприклад, інженер, який втратив роботу за спеціальністю і змушений торгувати на базарі, але не адаптувався на новому місті, відчуває приниження від свого нового соціального стану. Від старих культурних вартостей і звичок він відмовлятися не може і не хоче, а нові сприймати не бажає. Так само у маргінальній ситуації опинилися і представники нижчого класу, котрі поповнили ряди „нових українців”: у них є проблеми з тим, як пристойно себе поводити, розмовляти, одягатися відповідно до вимог нового соціального статусу.

Численні маргінальні групи виникають тоді, коли відбувається масова міграція чи „виштовхування” зі звичних соціальних умов певної частини населення (втрата роботи, позбавлення громадянських чи політичних прав та ін.). Маргіналізація охоплює широкі верстви суспільства в умовах його переструктуризації, політичної та економічної

нестабільності. Деякі вчені (**Володимир Добреньков, Альберт Кравченко**) вважають, що маргінальність це тимчасовий феномен. Так, селяни, котрі переселилися до міста – маргінальні, але їхні діти уже лише частково успадковують деякі елементи маргінальної субкультури, а вже через два-три покоління маргінальність зникає.

Якщо маргінальні групи починають становити у суспільстві помітну частину, то вони можуть стати для суспільства джерелом небезпеки, позаяк дуже часто маргінали не просто не сприймають основних цінностей спільноти у якій проживають, але й вважають їх ворожими.

МІГРАЦІЯ

Із поняттями горизонтальної і вертикальної соціальної мобільності також тісно пов'язане поняття міграції.

Міграція це процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну. Міграцією є також переїзд на проживання із села в місто і назад.

Міграційний процес є тісно пов'язаним як з горизонтальною, так і з вертикальною мобільністю тому, що кожен мігруючий індивід, крім переходу в іншу соціальну групу, прагне знайти на новому місці кращі економічні, політичні чи соціальні умови існування. Російський соціолог **Сергій Фролов** розглядаючи необхідні умови, які змушують людей покинути рідні місця і переселитися в інші міста, регіони чи країни, поділяє їх на три основні групи: **виштовхування, притягання і шлях міграції.**

Виштовхування пов'язане з незадовільними чи важкими умовами існування індивіда в його рідних місцях. Виштовхування великих мас людей буває зумовлене насамперед серйозними соціальними потрясіннями (міжнаціональними і релігійними конфліктами, диктатурами, війнами), економічними кризами, стихійними лихами (землетрусами, повенями і т. ін.). При індивідуальній міграції силою, що виштовхує, може служити невдача в кар'єрі, смерть родичів, самотність і т. ін.

Притягання - це сукупність привабливих умов для проживання в інших місцях, наприклад у регіонах, де існує вища оплата праці, де можна здобути вищий соціальний статус, де існує політична стабільність, яка вселяє почуття впевненості в завтрашньому дні. Чим більшою є різниця соціальних, економічних чи політичних умов існування у двох регіонах, тим імовірнішою є міграція під впливом сил притягання в райони з кращими умовами. Різниця в умовах життя може бути створена і штучно, для керування потоками мігрантів і для притягнення робочої сили й інтелектуального потенціалу у ті райони, де їх не вистачає.

Шлях міграції - це характеристика безпосереднього пересування мігранта з одного географічного місця в інше. Шлях міграції включає в себе доступність переміщення мігранта, його багажу і родини в інший регіон, а також наявність або відсутність бар'єрів на шляху. Дуже часто саме недоступність переміщення зводить нанівець дію сил виштовхування і притягання. Наприклад, дорожнеча квитків не дозволяє виїхати певному індивіду і його родині в іншу країну. Те ж саме можна сказати про мовні бар'єри, отримання дозволу на виїзд і в'їзд, відсутність інформації про умови життя на новому місці і багато інших труднощів, що зустрічаються на шляху мігрантів.

Зазвичай розрізняють міграцію міжнародну (тобто переїзд з однієї держави в іншу) і внутрішню (переїзд у межах однієї країни). Обидва види міграції вважаються природними і нормальними до певних меж. У тому випадку, якщо число мігрантів перевищує певний рівень (він є різним для різних країн і регіонів), міграція стає надлишковою, і розглядають її уже як негативне явище. Надлишкова міграція може привести до зміни демографічного складу регіону (наприклад, виїзд молоді і „старіння” населення, перевага чоловіків або жінок у регіоні), до нестачі, або навпаки, до надлишку робочої сили, до неконтрольованого зростання міст, негативних змін у культурі регіону і багатьох інших наслідків.

Таким чином, процес мобільності в цілому набуває найрізноманітніших форм - від простого переходу з родини в родину до хитромудрих і складних дій, спрямованих на

досягнення вищого статусу. Мобільність значною мірою залежить від мотивації індивідів і їхніх стартових можливостей. Причому можливості для вертикальної мобільності різні в кожному суспільстві і можуть змінюватися.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Більшість західних соціологів вважає, що радянське суспільство носило закритий характер, йому була властива станово-статусна структура. Хоча, як уже зазначалося вище, закритим воно було радше у сенсі політологічному, а за рівнем вертикальної мобільності у певні періоди (особливо у період модернізації, коли дуже гострою була потреба управлінських кадрів) радянське суспільство розвивалося настільки динамічно, що з ним могло зрівнятися хіба що американське: у 30-50-і роки у соціальну мобільність СРСР і США було залучено більше двох третин населення, а у 60-і роки ХХ століття до 40 відсотків службовців в обох країнах були вихідцями із робітничого і селянського середовища. В обох країнах на соціальну мобільність найбільший вплив виявляли не походження та освіта батьків, а власні досягнення молодих людей: добре освічена дитина робітника чи селянина мала такі самі шанси для соціального авансу, як і погано освічений нащадок службовця, котрому допомагали батьки. Багато людей в радянські часи отримали освіту, підвищили своє місце у соціальній ієрархії.

Разом з тим, важко не погодитися, що радянському суспільству була властива жорстко фіксована ієрархія: соціальна структура радянського суспільства, її склад, строго контролювалася партійними органами. Особливо пильно здійснювався контроль компартією за каналами вертикальної мобільності. Існували певні квоти на прийом до лав правлячої партії і посідання керівних посад вихідців із певних соціальних та національних груп. Допускаючи певну свободу на початкових стадіях кар'єри, система ставала тим жорсткішою, чим ближче особа просувалася до високостатусних позицій. У радянській системі соціальної мобільності виключалися роль випадку, удачі, ринкової стихії. Просування визначалося рішеннями вищестоячих інстанцій. Соціальний організм поступово ставав малорухливим і закритим для переміщень.

Різкі зрушення в масовій свідомості в 80-і роки, зумовлені горбачовською політикою "перестройки", серйозно підірвали довіру населення до існуючих у Радянському Союзі принципів формування і функціонування соціальної структури. Останні перестали виконувати свою стабілізуючу роль, що і привело до розпаду СРСР.

Як показала практика, відсутність авторитетної еліти і сильного середнього класу є одними із найголовніших проблем українського суспільства. В стабільних суспільствах (США, Англія, Франція тощо) вищий клас давно став спадковим. Україна ж тільки за період новітньої історії пережила декілька значних хвиль соціальних пертурбацій і маргіналізації вищого класу. У період революції 1917-1920 років (у Західній Україні в 1939 і 1944 роках) із соціальної структури були вибиті дворянство і буржуазія, які становили еліту суспільства. Нова еліта формувалася із нижчих верств, які, оминувши частину соціальних сходинок – через середній клас – потрапили в еліту суспільства, туди, куди за нормальних умов вони ніколи б не дісталися. Це ж саме можна сказати і про винищення сталінським режимом у 30-х роках ХХ століття української інтелігенції. Ті, що прийшли їм на зміну за новим сталінським призовом, втратили багато базових якостей притаманних цій соціальній групі. Як і нова політична та бізнес еліта, нова інтелігенція відірвалася від того класу з якого вийшла, але не стала повноцінним представником нового класу.

Ще одна хвиля маргіналізації настала на початку 90-х років ХХ століття. Внаслідок переходу українського суспільства від соціалізму до комунізму сталися серйозні зміни в соціальній структурі. У середині 80-х років різниця між бідними і багатими в нашій країні була приблизно 5 – 7 кратною. За останні роки ця диференціація стала набагато вищою. Протягом порівняно короткого часу сформувався вищий клас власників (близько 3%), а також низи суспільства (приблизно 70% населення).

Те, що одні заробляють більше за інших – не є чимось обурливим. Ба, більше – країні, яка намагається позбутися соціалістичної зрівнялівки потрібне сильне потрясіння, щоб вирвати людей із летаргійного сну під гаслом „краще за гривню лежати, ніж за десять – бігти”. І велика різниця в доходах може відіграти стимулюючу роль. Однак це стається лише у тому випадку, коли держава встановлює чіткі закони, котрі диктують однакові для усіх умови соціального зростання. Наприклад, у проведених у 1979 і 1988 роках соціологічними службами на замовлення Конгресу США дослідженнях платників податків, що мають власний бізнес, серед іншого вивчалось наступне питання: що сталося у 1988 році з тими платниками, котрі у 1979 році опинилися у групі 20% із найнижчими доходами. З'ясувалося, що за неповних дев'ять років 85% із них піднялися до груп із середніми і вищими доходами, а 15% виявилися серед тих, хто має найвищі доходи! Ось які можливості для соціальної динаміки створює ліберальна економіка.

В Україні ж вирішальну роль у становленні і розвитку приватного сектору економіки відіграють тіньові фактори, найголовніший з яких – використання владою свого службового становища.

„Нова еліта” сформувалася зі старої еліти, а також найрізноманітніших вихідців із нижчих прошарків суспільства: дисидентів, нових бізнесменів, криміналітету тощо. На думку сучасних російських соціологів **Володимира Добренькова** і **Альберта Кравченко**, в Росії новий вищий клас склався із таких груп населення: радянської номенклатури – 70%, тінювих комерсантів, котрі почали свою бізнесову діяльність ще за часів СРСР, а також із різного роду кримінальних елементів – 15%; і ще 15% становлять різного роду спритники, котрі виявилися корисними або номенклатурі, або криміналітету. Мабуть, не буде великою помилкою судження, що структура українського вищого класу загалом така сама, як і в російського.

Більшість же людей, які становили середній клас за радянських часів, здійснила низхідну мобільність і перетворилася на бідноту. За дослідженнями Київського міжнародного інституту соціології, в 1998 році близько 90% населення України перебувало в дуже скрутному матеріальному становищі: їм було складно купувати одяг і взуття, оплачувати комунальні послуги, а приблизно половині громадян України ледве вистачає грошей на їжу. Причому, на відміну від старої бідноти (алкоголіків та різного роду декласованих елементів), нові бідняки є досить специфічним соціальним класом. Вони мають доволі високий рівень освіченості, володіють доволі престижними професіями – вчителі, інженери. Ці люди опинилися серед бідноти тільки за економічним критерієм. Саме ця верства і поставляє за межі України величезну кількість економічних емігрантів, яких, за різними даними на 2003 рік нараховується від 3 до 7 млн. осіб.

Серйозною проблемою для України є відсутність у ній сильного середнього класу. Наявність сильного середнього класу в соціальній ієрархії розвинутих країн дозволяє їм зберігати стійкість і стабільність. Адже тоді соціальне напруження гаситься не стільки силою репресивного апарату, скільки нейтральною позицією більшості. Середній клас демонструє нижчому класові взірці діяльності і життєвого укладу, які цілком досяжні для них за певних умов. Якщо у США середній клас становить 70% населення, у Німеччині – 65%, у Чехії – 37%, у Польщі – 33%, то в Україні – менше 10%.

Очевидно правильніше буде сказати, що в сучасній Україні середній клас у традиційному для Заходу розумінні ще не склався взагалі. Адже на Заході один із найголовніших критеріїв при виділенні середнього класу – дохід – є тісно пов'язаний з іншими характеристиками: рівнем освіти, професійної підготовки, місцем праці. В Україні сьогодні рівень доходів і стиль життя дуже мало пов'язані з вищепойменованими факторами. Єдиним критерієм, який можна використовувати для виділення категорії населення України, котра претендує на приналежність до середнього класу, сьогодні є тільки рівень доходів.

Контрольні питання

1. Які Ви знаєте історичні типи стратифікації?
2. Які Ви знаєте критерії соціальної стратифікації?

3. Які Ви знаєте теорії соціальної стратифікації?
4. Чому в наш вік зростає роль освіти, знань для підвищення соціального статусу?
5. Назвіть основні показники соціального розшарування. За якими ознаками конкретну людину можна віднести до певної соціальної страти?
6. Чим відрізняються функціоналістський і конфліктологічний підходи до розуміння соціальної нерівності?
7. Які види соціальної мобільності Вам відомі?
8. Чим зумовлюється індивідуальна соціальна мобільність, а чим – групова? Наведіть приклади.
9. Які основні відмінності між закритим і відкритим суспільствами? Як у них здійснюється соціальна мобільність?
10. Які існують шляхи для вертикального переміщення індивідів у суспільстві? Що заважає їм долати межі між соціальними прошарками у ході соціальної мобільності?
11. У яких творах художньої літератури описано маргіналів?
12. Що таке процес міграції?
13. Яким чином виштовхування, притягання і шлях міграції впливають на формування міграційних потоків?
14. Що таке канали вертикальної соціальної мобільності?
15. Що таке середній клас?
16. Чи існує в Україні середній клас?
17. У чому, на Вашу думку, полягають проблеми щодо визначення критеріїв соціальної стратифікації в Україні?

Тема 9. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ І МОДЕРНІЗАЦІЯ.

План

1. Причини соціальних змін.
2. Теорії соціальних змін.
3. Модернізація і розвиток.
4. Соціальні зміни в Україні

ПРИЧИНИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Соціальне життя – це безперервний процес, який постійно самооновлюється, перебудовується і змінюється. **Фундаментальні зміни, які відбуваються з плином часу із базовими елементами культури, структури і соціальної поведінки соціологи називають соціальними змінами.** Тобто соціальні зміни не є простою ротацією поколінь, а процесом зміни структури суспільства, внаслідок якої суспільство стає дещо іншим, зберігаючи, проте, свою тяглість і залишаючись, у певному сенсі, тим самим суспільством (наприклад, українське суспільство, яким воно було в XVII столітті, XIX столітті і сучасне).

Протягом більшої частини історії людства – близько 200 тисяч років – соціальні зміни відбувалися дуже повільно. Приблизно 190 тисяч років людство займалося збиранням і мисливством, не змінюючи чогось практично у своєму трибі життя впродовж тисячоліть. Лише із розвитком землеробства почалися зміни трохи інтенсивніші, хоча й

усе ще досить повільні. Однак, починаючи від часу промислової революції – соціальні зміни відбуваються безперервно і стають все інтенсивнішими. Власне, процес переходу від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики тому і називається промисловою *революцією*, бо він революціонізував організацію людського суспільства і усі сторони його життя. Відтоді майже кожне нове покоління живе у зовсім іншому світі, порівняно з тим, у якому жило попереднє. І сьогодні ми переживаємо черговий етап динамічних змін – інформаційну революцію. Нинішній час диктує необхідність постійного навчання і багатократного оновлення протягом життя своїх професійних умінь для того, щоб устигнути за інтенсивними соціальними змінами.

Щоб продемонструвати динаміку прискорення соціальних змін американський соціолог Елвін Тоффлер у 1970 році навів такий красномовний приклад: „Якщо останні 50 тисяч років людської історії розділити на відрізки часу приблизно по 62 роки, то отримаємо близько 800 таких відрізків. З них 650 минули у печерах. Лише за останніх 70 таких відрізків історії людства стало можливим ефективно передавати інформацію від покоління до покоління завдяки писемності. Тільки в останні 6 відрізків люди отримали друковане слово. Лише в останні два дехто і подекуди використовував електричний двигун. А абсолютна більшість тих матеріальних благ, які використовуємо сьогодні ми з вами, були придумані протягом останнього, 800 відрізка людської історії.

Чинники соціальних змін.

Серед найбільш вагомих чинників, які викликають зміни у поведінці людей, а також у культурі і структурі суспільства, виділяють наступні:

Фізичне середовище. Людина взаємодіє з оточуючим середовищем, виробляючи при цьому певну технологію і соціальну організацію (наприклад, суспільство землеробів чи скотарів). Зі зміною оточуючого середовища, люди змушені виробляти нові типи адаптації, реагувати новими технічними винаходами і формами соціальної організації. Так, скажімо, предки нинішніх угорців були кочовим народом і основним їхнім заняттям було скотарство. Переселившись наприкінці IX століття на територію сучасної Угорщини де не було місця для ведення кочового способу життя і опинившись в оточенні землеробських народів, угорці також змінили свій спосіб життя на осідлай.

Населення. Різде збільшення кількості населення чи навпаки, „старіння” суспільства, або різке зростання кількості міського населення чи міграції до інших країн також призводить до змін у культурі і соціальній структурі суспільства.

Конфлікти навколо ресурсів і цінностей. Для досягнення своїх цілей різні групи мобілізують свої ресурси і можливості, відмовляючись від звичного способу життя („*Все для фронту, все для перемоги*”). Перемога однієї із сторін, як, втім, і досягнення компромісу, передбачають появу нових інституційних структур, диктують необхідність пристосування до нових умов.

Інновації. Термін „інновація” включає в себе два поняття: відкриття і винахід. Відкриття – це сприйняття багатьма людьми нових, раніше невідомих аспектів реальності. Людина відкриває теорію відносності чи періодичну систему Менделєєва. Відкриття примножує знання, воно завжди додає до культури щось нове.

Винахід – це нова комбінація вже відомих елементів, наприклад, комбінація парового двигуна і візка привела до винаходу паротяга.

Відкриття і винаходи призводять до появи нових *технічних нововведень* (радіо, телебачення, двигун внутрішнього згорання і т. ін.), або *нематеріальних ідей* (виборче право для жінок, право націй на самовизначення і т. ін.), котрі викликають зміни у поведінці людей, а також у культурі і структурі суспільства.

Дифузія. Це процес у ході якого культурні характеристики поширюються від однієї соціальної системи до іншої (поширення абетки, християнства чи інших світових релігій. У сьогоднішньому світі – поширення так званого „американського способу життя”). Дифузія можлива тільки у тих суспільствах, котрі контактують між собою. Часто групи навмисне збільшують кількість контактів, щоб посилити дифузію (наприклад, посилають спеціалістів навчатися за кордон). А буває й так, що суспільство намагається

уникнути дифузії і зменшує кількість контактів, як, наприклад, СРСР, який відгородившись від Заходу, намагався уникнути впливів небажаної ідеології.

Конкретні умови існування суспільства визначають які фактори є прийнятними, які можна сприйняти у дещо змінених формах, а які є абсолютно неприпустимими. Наприклад, іслам у багатьох регіонах Африки приймався охочіше, ніж християнство переважно через те, що він не сприймався як релігія білих людей – експлуататорів і чужинців, а також через те, що дозволяв полігамію, яку переважно практикували африканці.

Зрозуміло, що усі перераховані фактори найчастіше виступають не поодиночі, а разом узяті, проте соціологічний аналіз допомагає виявити основний чинник змін, котрий детермінує усі наступні процеси.

Рівні і характер соціальних змін

Зміни можуть відбуватися на різних рівнях і мати різний характер і масштаб. Їх можна показати у вигляді дихотомних типів:

- еволюційні – революційні;
- реактивні (як реакція на якісь події) – проєктивні (заплановані заздалегідь);
- стихійні – свідомі;
- прогресивні – регресивні;
- добровільні – нав'язані;
- тривалі – короткотермінові;
- якісні – кількісні та ін.

Чим більшими є масштаби соціальних змін, чим більше соціальних структур охоплено змінами, тим довше вони триватимуть. Однак, виявити на якому рівні відбуваються ті, або інші соціальні зміни є досить складно, для цього необхідно охопити всі аспекти проблеми.

У соціальних змінах беруть участь як сили, котрі націлені на зміну існуючого порядку, так і ті, які опираються змінам.

Які ж причини спонукають людей опиратися змінам? Серед головніших вирізняють такі:

1. Приватні інтереси. Як правило, це основна стримуюча зміни причина. Вона ґрунтується на властивості людей ставити приватні інтереси вище за суспільні. Така поведінка може мати як прихований, так і яскраво виражений характер незгоди і доходить до того, що люди можуть створювати „групи тиску”, щоб не допустити змін, влаштовують мітинги, страйки і навіть диверсії.

2. Нерозуміння необхідності змін. Воно пов'язане насамперед із нездатністю людей об'єктивно оцінювати ситуацію, аналізувати усі задіяні в ній чинники. Причиною цього може бути, наприклад, низький рівень довіри до якихось соціальних структур (уряду чи парламенту, дирекції і т. ін.), або просто відсутність інформації.

Російському історику Василю Ключевському (1841-1911) належить влучне спостереження про своєрідність мислення росіян (не меншою мірою воно стосується і українців – І. Т.): „Російська мисляча людина мислить, як російський цар править; останній при кожному зіткненні з неприємним законом говорить: „Я вище ніж закон”, і відкидає старий закон, не залагоджуючи зіткнення. Російська мисляча людина при зустрічі із питанням, яке не піддається його звичним поглядам, але є інспіроване логікою, здоровим глуздом, говорить: „Я вище ніж логіка”, і відкидає саме питання, не вирішуючи його. Свавільлю влади відповідає свавілья думки”.

3. Різниця в оцінюванні проблемної ситуації. Різні її сприйняття може бути пов'язане із різним менталітетом, різною аргументацією тих чи тих суджень.

4. Нетерпимість до будь-яких змін. У кожному суспільстві є досить значна група осіб, яка відзначається нетерпимим ставленням до змін. Зазвичай, це особи похилого віку, а також ті, хто має невисокий освітній та культурний рівень. Соціальні зміни вимагають від них освоєння нових ділових, соціокультурних якостей, що часто-густо становить для даних соціальних груп нездоланий бар'єр.

Отже, плануючи соціальні зміни у рамках певної організації чи у масштабах всієї країни (наприклад, проведення ефективних соціально-економічних реформ), керівні структури повинні враховувати усі фактори, виробляючи оптимальну стратегію і тактику.

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН.

Еволюційна модель.

Більшість соціологічних теорій XIX століття виходили з ідеї, що соціальна еволюція аналогічна еволюції біологічній. Так, **Герберт Спенсер**, наполягав на тому, що держава не повинна втручатися у суспільне життя, щоб не порушити вільного природного суспільного поступу. Він вважав „боротьбу за існування” і „виживання найбільш пристосованих” основними законами природи і прирівнював цю боротьбу до „вільної конкуренції”: найбільш пристосовані індивіди і соціальні інститути виживуть, а непристосовані – з часом відімруть.

Найбільш яскравим послідовником Спенсера в розробці теорії соціальних змін був американський соціолог **Лестер Уорд**. Він наповнив концепцію еволюціонізму гуманістичним змістом, вважаючи, що в основу теорії мають бути покладені принципи не "біології", а "психології", позаяк люди є не об'єктами, а суб'єктами соціальних змін. Тобто суспільне життя відрізняється від природних процесів тим, що воно регулюється волею людини. Таким чином, природний розвиток залежить від людської волі і розуму. Якщо для природи характерна стихійна (сліпа) еволюція – „генезис”, то для суспільства – "телезис" (запланована, керована).

Більшість сучасних науковців дотримуються концепції, що еволюція не є односторонньо спрямованою, а відбувається одночасно у багатьох напрямках. Вони також визнають, що зміни не обов'язково передбачають прогрес. Сучасні американські соціологи **Герхард і Джін Ленські** вважають, що зміни в соціальній організації суспільства не завжди приносять людству більше щастя чи задоволення. На їхню думку, еволюція суспільства залежить насамперед від рівня розвитку технології і способу економічного виробництва, а не від загадкових законів природи і тому кожному суспільству властиві власні шляхи розвитку.

Циклічна модель

Прихильники такого підходу вважають, що лінійного прогресу не існує, а натомість є цивілізаційні цикли, у межах яких повторюється історія. Протягом усієї історії людства існує певна кількість цивілізацій (**Освальд Шпенглер** у книзі “Занепад Європи” виділяє вісім цивілізацій, а **Арнольд Тойнбі** в праці “Осягнення історії” – двадцять одну) (Див.: *Тема „Суспільство як система”*).

Функціоналістська модель

Її найвідомішим представником є **Толкотт Парсонс**. Для цієї моделі центральним є поняття суспільства як системи взаємопов'язаних і взаємозалежних компонентів. Ця система прагне до рівноваги. Зміни відбуваються тоді, коли рівновага порушується: система змушена відновлювати рівновагу. Суспільства є консервативними і противляться змінам, які виводять їх із стану рівноваги.

Поштовх до соціальних змін виходить від матеріальної культури, нематеріальна культура змушена на них реагувати. Наприклад, винахід автомобіля призвів до ряду соціальних змін: появилися нові галузі виробництва, автомобільні шляхи, нові форми архітектури, новий стиль життя, нові проблеми, одна з яких – забруднення навколишнього середовища.

Конфліктологічна модель

Ортодоксальні **марксист** вважають джерелом розвитку суспільства класову боротьбу експлуатованих проти експлуататорів. Результатом зіткнення антагоністичних класів є не компроміс, а цілком новий, народжений у боротьбі, суспільний лад.

Однак навіть деякі прихильники Марксової теорії вважають точку зору свого учителя про те, що уся історія людства є історією класової боротьби, надмірно спрощеною. Такі конфліктологи, як **Льюїс Козер**, **Ральф Дарендорф** переконані, що й інші типи конфліктів у суспільстві є не менш важливими, а іноді і важливішими за

класові. Мова йде про конфлікти між націями, релігійними групами, різними культурними спільнотами. (Див.: Тема „Сучасні соціологічні теорії”).

Оригінальну концепцію, у рамках конфліктологічної моделі, запропонував американський учений **Семюел Хантінгтон**. Вона отримала назву **концепція „зіткнення цивілізацій”**. Хантінгтон вважає, що на даному етапі історичного розвитку головні конфлікти виникатимуть не між соціальними класами чи економічними або політичними угрупованнями, а між народами, які належать до різних цивілізацій. Головних цивілізацій, на думку Хантінгтона є сім або вісім: західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуська, слов'янсько-православна, латиноамериканська і, можливо, африканська.

Процеси економічного розвитку і, пов'язаних з ним, соціальних змін, відривають людей від прадавніх джерел їхньої самотності, а також послаблюють національну державність, як одну із її джерел. Тому відбувається процес десекуляризації – повернення до релігії, як головної ідеології, яка створює базис для збереження або відродження самотності.

Культурні, в тому числі й релігійні, незгоди і розбіжності є найменш мінливими і тому вони не так легко піддаються компромісам і примиренню, як політичні чи економічні. Комуністи можуть стати демократами, багаті – бідними чи навпаки, але азербайджанці не можуть стати вірменами, а серби – хорватами.

Якщо в класових та ідеологічних конфліктах ключовим було питання „На чиєму ти боці?”, і люди могли й справді обирали ту чи іншу сторону, то в конфліктах між цивілізаціями воно звучить „Хто ти такий?”. І, як ми знаємо, від Боснії до Кавказу та Судану „неправильна” відповідь на це питання може означати кулю в чоло. Ще більше, ніж етнічність і культура, здатна загострити стосунки між людьми релігія. За словами Хантінгтона, людина може бути наполовину французом, наполовину арабом і навіть одночасно громадянином двох держав, але неможливо бути наполовину католиком, наполовину мусульманином.

Для України концепція американського ученого має особливий інтерес ще й тому, що згідно з нею, межа між західною і православною цивілізаціями проходить приблизно по ріці Збруч. Це не означає, що Україну неодмінно очікує внутрішній конфлікт, і навіть розпад. Учений не пророкує, а лише висуває наукові гіпотези про те, яким може бути наше майбутнє. Однак якщо ці гіпотези виглядають правдоподібно, то потрібно взяти їх до уваги і діяти так, щоб не тільки не допустити негативних для себе наслідків, але й, наскільки це можливо, отримати якісь переваги шляхом найкращого пристосування до нових реалій.

МОДЕРНІЗАЦІЯ І РОЗВИТОК

В соціології під терміном **модернізація** розуміють **перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, урбанізованого, індустріального; перехід від стабільного суспільства, до суспільства, яке безперервно змінюється.**

Існує також дещо ширше розуміння цього терміну, суть якого полягає у тому, що в певний історичний період ті країни, які раніше були менш економічно розвинуті можуть почати інтенсивний розвиток своєї економіки, форсуючи зміну технологічного укладу.

Сучасне, розвинуте суспільство, згідно з теорією модернізації, творить таку економічну структуру, яка сприяє розвитку і використовує досягнення науки і техніки для підвищення продуктивності праці і заможності суспільства. З'являється сітка банків, доріг, комунікацій. Послаблюється роль релігійних і родових інститутів, на зміну традиціоналізму суспільного життя приходить раціоналізм.

Модернізація змінює також психологію поведінки індивідів. У розвинутих країнах індивіди виявляють більшу підприємливість і наполегливість на шляху досягнення індивідуальних цілей і є зазвичай ставлять перед собою далекосяжні цілі. Вони мають сильніше відчуття контролю над власним життям і більш розвинуту професійну етику. Мешканці традиційних суспільств – здебільша фаталісти, які не вірять у можливість

самостійно розпоряджатися власною долею, вони менше націлені на майбутнє і живуть нинішнім днем.

Розрізняють „первинну” і „вторинну” модернізацію.

„Первинна модернізація” це модернізація епохи промислової революції, зміни соціальної структури у зв'язку із руйнуванням традиційних, станових спадкових привілеїв і проголошення рівних громадянських прав, демократизації суспільства.

„Вторинна модернізація” (її ще називають „навздогінна модернізація”) пов'язана із індустріалізацією країн, що розвиваються. Ці країни ще називають країнами Третього світу, оскільки на відміну від капіталістичних і соціалістичних країн (Перший і Другий світ), вони ще тільки визначалися із обранням соціально-економічних і культурних взірців для свого модернізаційного розвитку. Головною відмінністю вторинної модернізації від первинної є та, що вона протікає уже за умов існування зрілих соціально-економічних і культурних взірців, якими до розпаду соціалістичної системи були так звані розвинуті країни „Першого” і „Другого” світу, а сьогодні залишилися тільки країни Заходу. Тому сьогодні таку модернізацію іноді ще називають „вестернізація” („озахіднення”).

При „навздогінній модернізації” проблема „прориву” традиційного способу життя ставиться як проблема формування сучасного суспільства під безпосереднім впливом соціокультурних контактів з уже існуючими центрами ринково-індустріальної культури.

Теорії модернізації.

Теорія конвергенції

Починаючи із п'ятдесятих років ХХ століття, в соціології переважала точка зору (**Уолт Ростоу, Деніель Лернер**), що існує певна фундаментальна система цінностей, які повинні засвоїти суспільства для того, щоб подолати бар'єр традиційності і модернізуватися – тобто отримати здатність до динамічного розвитку, перебудови і пристосування до швидкозмінного світу. Фактично, йшлося про те, що досвід розвинутих західних держав є універсальним і передумовою для економічного піднесення є політична демократизація. Країни, що розвиваються, таким чином, повинні безумовно сприйняти досвід розвинутих країн Заходу.

Цю теорію поділяє і відомий польський соціолог **Єжи Вятр**. Наприкінці 80-х років минулого століття, перебуваючи в еміграції у Відні, він, разом з рядом інших вчених із соціалістичних країн розробив концепцію змін соціальної організації суспільств радянського зразка. Згідно з цією концепцією існує три напрями розвитку таких суспільств: до крайнього тоталітаризму, до авторитаризму і в бік демократії. Однак третій варіант є мало вірогідним, позаяк йому на заваді стоятиме партійно-державний апарат, який при такому варіанті розвитку подій втратить владу. Відтак – суспільство радянського типу не може еволюціонувати у напрямку „демократичного, гуманного соціалізму” і його демократизація є неодмінно пов'язана із „дєрадянизацією”.

Теорія узалежнення

В сімдесятих роках, після майже двадцятирічного панування теорії конвергенції, домінуючою стала теорія узалежнення. Засновником останньої вважають **Андре Франка**. Він відкидав колишні уявлення про те, що напівфеодальні, відсталі суспільства країн Третього світу під впливом капіталізму поступово піднімаються до рівня розвинутих країн. Навпаки, капіталістичний світовий ринок уже декілька століть як перетворив їх у частину світового капіталістичного господарства, свідомо обумовивши різницю у динаміці розвитку різних регіонів, що приводить до занепаду країн, що розвиваються. Розвинуті країни робили і роблять усе, щоб не допустити до модернізації країн Третього світу, потрактовуючи їх лише як сировинні додатки і вигідні ринки збуту. Країни Третього світу потрапляють у все більшу залежність: вони вже зайняли відведене їм місце у світовому розподілі праці, коштів на проведення структурних змін у них немає, а розвинуті країни не зацікавлені допомагати, щоб не примножувати число власних конкурентів. Належить відзначити, що ця теорія була особливо популярною серед учених-представників країн соціалістичного табору.

Теорія глобального суспільства

Розширюючи перспективу, накреслену прихильниками теорії узалежнення, **Іммануїл Валлерштайн** доказує, що в 1750-1950 роках відбувався процес становлення світової капіталістичної системи і поляризації світу. Ядро глобального співтовариства, яке склалося із країн-лідерів, використало вигоди свого становища і почало закріплювати за певними країнами місця у світовому розподілі праці. Використовуючи, таким чином сировинні джерела і дешеву робочу силу менш розвинутих країн, країни-лідери швидко збагачувались, заганняючи країни Третього світу у все більшу економічну, політичну і соціокультурну залежність.

До середини ХХ століття розвинуті суспільства стабілізувалися, оскільки увесь „периферійний” світ виявився поділений, втягнутим в світову систему виробництва і економічно прив’язаним до певних центрів. Хоча екстенсивний шлях розвитку світової системи завершився, але принцип залишився: сьогодні відбувається обмін знань на ресурси, інформації на енергію. Країни-лідери, використовуючи свою інтелектуальну та економічну перевагу, продають технології і вивозять капітал, а країни периферії продають сировину і людські ресурси.

Змінити цю систему для окремих країн є практично неможливо, вважає Валлерштайн, – національний розвиток можливий не для всіх і тільки одних за рахунок інших.

Таким чином, найпопулярніші теорії модернізації вважають світовий капіталізм, і/або міжнародний ринок, і/або транснаціональні компанії як єдині значимі історичні фактори. А країни „периферії” розглядаються просто як маріонетки розвинутих країн. Ця точка зору в останні десятиліття почала піддаватися критиці з боку багатьох теоретиків модернізації, таких, наприклад, як **Фред Ріггс, Габріель Алмонд, Сідней Верба**. Вони схильні визнавати відносну незалежність економічного розвитку від жорстко визначених форм ідеології і політичної організації західного типу. Він (економічний розвиток) є можливим в умовах різних національних традицій, які не потрібно руйнувати на догоду західним взірцям, оскільки національні традиції допомагають зняти загрозу соціальної дезорганізації і забезпечують мирний шлях модернізаційних перетворень (як це відбувається у Сингапурі, Тайвані, Малайзії, Таїланді та інших країнах).

Тобто, не існує магістральних шляхів розвитку. Висловлюючись метафорично, можна їхати у будь-якому напрямку, головне зберегти свій транспортний засіб. Скажімо, Саудівська Аравія дуже далека від ліберальної демократії і свободи слова, але цілком імовірно, що якраз такий тип суспільства, який є в цій країні, оберігає її від тоталітарної диктатури, дестабілізації і хаосу громадянської війни – явищ, які є досить поширеними в інших країнах даного регіону.

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ

Виходячи із трактування модернізації як процесу переходу від традиційного аграрного суспільства до світського, урбанізованого, індустріального, можемо зазначити, що модернізація в різних регіонах України відбувалася неоднаково і неодноразово. У Західній, південній Україні модернізація припала на кінець ХVIII - початок ХІХ століття і носила первинний, органічний характер. Після включення Галичини, Буковини і Закарпаття до складу Австро-Угорської імперії, австрійські урядовці взяли за ліквідацію традиційних, станових спадкових привілеїв і руху до набуття підданими громадянських прав, інтеграції і демократизації суспільства. Попри те, що Західна Україна була однією із найвідсталіших частин Австро-Угорщини, модернізаційні процеси тут відбувалися синхронно із тими, які відбувалися на решті територій імперії та інших країн Західної Європи.

Модернізація Східної, підросійської України, як і модернізація Росії, мала усі характерні ознаки „навздогінної модернізації”. Метою реформ Петра І, Миколи І, Олександра ІІ було перейняття соціально-економічного і культурного досвіду країн Західної Європи. Якщо європейські модернізації (в тім і модернізація Австро-Угорщини) стимулювалися з надр самого суспільства і були плодом ініціативи і творчості ширших

народних мас, то усі російські модернізації носили мобілізаційний характер і проводилися під тиском влади.

Ще одним важливим етапом навздогінної модернізації стала сталінська індустріалізація Радянського Союзу. Вона також носила мобілізаційний характер. Ціною надлюдських зусиль усієї країни і жорстокої експлуатації народу Радянський Союз наростив військові м'язи, залишившись немодернізованою країною у царині суспільного життя, культури. Сталінському керівництву вдалося запровадити цінності економічного розвитку, індустріального виробництва і технічного прогресу в масову свідомість переважно селянської країни. Однак всі потуги правлячої верстви радянської держави пристосуватися до виклику розвинутих країн в соціально-економічній сфері лише імітували модернізацію. Створення радянського аналогу суспільства масового споживання вимагало реформ, яких партійне керівництво боялось як вогню

Одним із досягнень комуністичної модернізації часто вважається модернізація освіти. Однак розвиток освіти і науки в комуністичних країнах був сильно ідеологізований. Не тільки гуманітарні, але й природничі науки повинні були цілковито відповідати догмам марксизму-ленінізму. Тому вони не могли розвиватися і допомагати у вирішенні соціальних проблем. Скажімо, генетика, як і кібернетика, в Радянському Союзі тривалий час вважалися „буржуазними лженауками”.

Якщо розглядати модернізацію, як постійний процес суттю якого є прагнення менш економічно розвинутих країн розпочати інтенсивний розвиток своєї економіки, форсуючи зміну технологічного укладу, то сьогодні Україна, як і решта постсоціалістичних країн, перебуває саме на цьому етапі свого розвитку. Тобто, під цим кутом зору нинішню Україну можна вважати країною навздогінної модернізації.

Процес модернізації в Україні не можна розглядати тільки з технократичних позицій, як процес винятково економічного розвитку. Модернізація в Україні розвивається як ряд процесів, які взаємно переплітаються і впливають один на одного. Паралельно із оновленням економіки країни протікає:

а) соціальна модернізація, яка передбачає зміну професійної, соціальної і освітньої структури суспільства, як відповідь на технологічні зміни. Поява приватної власності, ринкового господарства покликали до життя нові, раніше не існуючі професії (маркетолог, комівояжер), соціальні статуси (власник заводу, рантьє), приватні школи та університети;

б) інституційна модернізація, пов'язана зі зміною економічних і правових механізмів регулювання господарського життя суспільства, зумовленою технологічною і соціальною модернізаціями;

в) політична модернізація, спрямована на створення сприятливих умов для проведення інституційної модернізації і підтримання суспільного консенсусу як умови стабільного розвитку.

г) культурна модернізація, яка забезпечує виховання суспільної свідомості і культурно-освітнього рівня населення відповідного вимогам усіх рівнів модернізації.

Лише при гармонійному розвитку усіх зазначених типів модернізації економічний розвиток країни набуває поступального характеру. Неузгодження векторів окремих типів модернізацій може звести нанівець увесь процес.

Стимулом і найбажанішим результатом модернізації для України, як і для решти країн, які ступають на шлях навздогінної модернізації, стало бажання перейняти нові передові технології виробництва і менеджменту і підвищити завдяки цьому продуктивність праці та рівень життя в країні.

Однак, високі технології, зазвичай, країнам-реципієнтам не передаються. Країни технологічного ядра ніби „скидають” своє масове виробництво у країни, що розвиваються, передаючи технології в міру того, як вони стають застарілими. В інших же країнах використання цих технологій може бути ефективним і прибутковим лише завдяки нижчій оплаті праці, а також менш жорстким соціальним і екологічним нормам.

Чи означає це, що Україні судилося бути „вічно наздоганяючою країною”? Існують різні думки з цього приводу. Академік Російської Академії Наук **Володимир**

Ядов відзначає, що теорії лінійного, однобічного і прогресивного розвитку всіх країн і народів відповідно до європоцентричної моделі у наш час у наш час заперечуються ходом історії людства. На користь цього твердження він висуває наступні аргументи:

По-перше, людська історія перестала бути природно-історичним і стає соціально-історичним процесом. Це означає, що у наш час вирішальної ролі набувають фактори суб'єктні (включно з наукою), тобто здатність соціальних суб'єктів (від пересічних громадян до національних урядів і міжнародних організацій) реагувати на внутрішні (в рамках даних суспільств) і зовнішні (з боку світової системи) виклики, випереджувати або стримувати небажані й небезпечні тенденції природних, соціальних, економічних, політичних змін і сприяти бажаним.

По-друге, багато країн і регіонів (СРСР, Японія, Китай, країни Африки і Латинської Америки) здійснювали модернізацію зовсім не таким шляхом, який „приписує” ідеальна європейсько-американська модель.

По-третє, втрата сутнісних властивостей спільноти („гемайншафт”) і перехід до суспільства сучасного типу („гезельшафт”), сьогодні не вважається безумовним благом для людства. Втрата сутнісних властивостей спільнотного устрою (щирість, безпосередність взаємин, віра в ідеали, „локальність” і т. ін.) сприймається сьогодні у західних суспільствах як втрата певних рис соціальності. Цим пояснюються такі тенденції як фактична відмова від концепції „плавильного казана” у США, розвиток у європейських країнах різноманітних форм самоорганізації на рівні сусідства (community), збереження і навіть відновлення релігійних конфесій, фундаменталістських течій, формування „мереж” у бізнесі, науці і культурі, в інтернет-комунікаціях.

Контрольні питання

1. Що таке соціальні зміни?
2. Які причини прискорення соціальних змін?
3. Охарактеризуйте головні чинники соціальних змін.
4. Як типологізують соціальні зміни за їх рівнем і характером?
5. Які причини спонукають людей опиратися змінам?
6. Охарактеризуйте головні теорії соціальних змін.
7. Що таке модернізація?
8. Яка різниця між первинною і вторинною модернізацією?
9. Охарактеризуйте основні теорії модернізації.
10. Чим відрізняється модернізація в підросійській і підавстрійській Україні?
11. Чи можна перехід від соціалістичного до капіталістичного суспільства в Україні вважати різновидом модернізації?
12. Чи погоджуєтеся ви із теорією І. Валлерштайна про те, що країни з „периферійного світу” не зможуть внаслідок модернізації наздогнати країни-лідери?

Тема 10. МАСОВА ПОВЕДІНКА І СУСПІЛЬНІ РУХИ

ПЛАН.

1. Що таке масова поведінка. Основні форми масової поведінки.
2. Натовп. Теорії натовпу.
3. Суспільні рухи:
  - а) ознаки суспільних рухів;
  - б) типи суспільних рухів;

ЩО ТАКЕ МАСОВА ПОВЕДІНКА

Поведінка людини визначається культурними нормами суспільства. Але не завжди її поведінка є прогнозованою. Іноді люди поводяться непередбачувано, в певних ситуаціях вони втрачають критерії правильності і не прогнозують наслідків своїх дій. Формами масової поведінки, наприклад, є поведінка натовпу, паніка, бунт та їм подібні.

Масова поведінка не є синонімом групової поведінки. Рівень її інституціалізації є низьким, вона є спонтанна, змінна, емоційна і непередбачувана. Найнижчий ступінь інституціалізації – у паніки, найвищий – у соціального руху (наприклад, рух захисників природного середовища).

Отже, **масова поведінка – це спонтанні і нетривалі суспільні дії відносно великої кількості людей, які перебувають у невизначеній ситуації.**

Американський соціолог **Норман Гудмен** виділяє наступні головні ознаки масової поведінки:

1. Це обмежена в часі, нетривала соціальна дія. Взаємодія людей в рамках масових дій обмежена конкретною ситуацією – концертом, демонстрацією, втечею від небезпеки (“тигр вирвався з клітки!”) і зазвичай вона не триває довше ніж дана ситуація.

2. Непевна ідентифікація і суспільні межі. Межу між учасниками якої-небудь форми масової поведінки і тими, що не беруть у ній участі, зазвичай провести досить складно. Як-от, навколо місця демонстрації завжди збирається чимало людей, які не є її учасниками, а просто спостерігають. Учасники колективних акцій, як наприклад, рок-концерту, демонстрації чи панічної втечі або руху за права тварин не мусять бути знайомими між собою і чітко ідентифікувати один одного.

3. Ослаблені або новоутворені суспільні норми. Загальноновизнані суспільні норми в рамках масової поведінки не завжди діють. Поведінка людей є радше спонтанною, емоційною (натовп може вдатися до погромів, при ситуації паніки не зважають на слабших і т. ін.).

Сучасний французький дослідник **Серж Московічі** пише, що, „розчинившись у масі індивіди втрачають свої особисті інтереси, щоб підкоритися спільним бажанням, точніше тим, котрі як спільні подають їм вожді”. Він відзначає, що характерною рисою масової людини є відсутність критичності і здатності приймати правильні рішення. „Єдина мова, яку вони розуміють, – це мова, яка обминає розум і звернена до почуття”, – зауважує Московічі, – „Людина-індивід і людина-маса – це дві різні речі, як майно в один франк і в мільйон: індивіда переконують, масі навіюють”.

Форми масової поведінки

Про масову поведінку йдеться тоді, коли люди на якусь подію реагують подібно. Можна вирізнити кілька головних форм такої поведінки: чутки, масова істерія, паніка, бунт.

Чутки – сукупність даних, які виникають із анонімних джерел і поширюються неформальними каналами. Поширення чуток – це форма масової поведінки. Виділяють три тенденції у розвитку чуток:

1. Згладжування. У процесі поширення чутки вона стає коротшою, чіткішою, такою, що легше піддається засвоєнню. Кількість подробиць різко зменшується з самого початку поширення чутки.

2. Загострення, акцентування. У процесі відбору інформації залишається домінуючий факт.

3. Засвоєння. У процесі засвоєння чутки посилюється загальний настрій.

Наприклад, у дружини комерсанта NN, який у народі має не дуже добру репутацію, під час відвідин нею оперного театру вкрали шубу. Відповідно до накресленої вище схеми, чутка могла би поширюватися, приблизно, наступним чином: 1. “У NN

вкрали шубу!"; 2. "NN вилутався у якийсь скандал з краденою шубою"; 3. "NN торгує краденими шубами!"

Масова істерія – стан загальної нервозності, страху і підвищеного збудження як реакція на загрозу з боку якихось потужних сил. Прикладами масової істерії є, наприклад, "полювання на відьом" в епоху середньовіччя, так само назвали переслідування в період після Другої світової війни американським сенатором Маккарті працівників шоу бізнесу, запідозрених у комуністичних симпатіях (в число підозрюваних увійшов навіть Рональд Рейган – тоді артист Голлівуду, а згодом – ультраконсервативний Президент США). Пошуки "ворогів народу" за часів Сталіна також можна вважати прикладом масової істерії.

Незвичайний приклад масової істерії пов'язаний з відомою радіопередачею інсценізації роману Герберта Уеллса "Війна світів", яка була трансльована у ніч перед святом нечистої сили – Хеллоуїном, у 1938 році. Хоча в процесі передачі декілька разів повідомлялося, що це художня фантазія, тисячі американців повірило, що вони є слухачами справжнього репортажу про вторгнення марсіян. Почалася паніка, а деякі мешканці штату Нью Джерсі, де ніби-то відбувся десант прибульців, покинули свої домівки. Осіб, які найсильніше піддалися паніці важко було переконати, що жодного вторгнення марсіян не було.

Паніка – це форма масової поведінки, коли люди, зіткнувшись із небезпекою, виявляють некоординовані реакції. Під впливом паніки люди діють неорганізовано. емоційно, часто заважаючи і травмуючи один одного. Людина швидко піддається паніці, коли вона боїться щось втратити, коли постає загроза її життю, добробуту, тощо. Паніка постає в екстремальних ситуаціях: пожежа, землетрус, несподіваний напад і т. п.

Бунт – форма масової поведінки, яка означає ряд стихійних форм колективного протесту: масового хвилювання, заколоту, повстання. Бунт означає непокору офіційній владі. Причиною його виникнення є масове невдоволення чимось (умовами життя і праці, гнітом, поганим ставленням і т. ін.), або кимось (найчастіше керівництвом). Бунт може відбуватися як в рамках певної організації (бунт на кораблі), так і в рамках певної соціальної групи (селянський бунт, студентські бунти).

НАТОВП. ТЕОРІЯ НАТОВПУ

Натовп і публіка

Найбільш дослідженою формою масової поведінки є **натовп – тимчасове і неорганізоване збирання людей, які перебувають у безпосередній фізичній близькості і мають спільний об'єкт зацікавлення.**

Публіка становить групу людей зі спільними інтересами, які не взаємодіють між собою. Також під публікою розуміють збирання людей з різними точками зору на якусь проблему. На відміну від натовпу публіка може не збиратися разом, а мати зв'язок через засоби масової інформації. Взаємодіючи, публіка формує громадську думку.

Німецький дослідник **Еліас Канетті** виділяє такі **головні риси натовпу**:

1. Постійне прагнення до зростання.
2. Всередині натовпу панує рівність. Вона абсолютна й не підлягає обговоренню і сама маса ніколи не ставить її під сумнів.
3. Щільність. Натовп ніколи не може стати занадто щільним.
4. Натовпу потрібен напрямок. Напрямок, спільний для усіх, поглиблює відчуття рівності. Натовп існує доти, доки має недосягнену мету.

Російський дослідник **Сергій Фролов** акцентує наступні **загальні характеристики натовпу**:

1. **Навіюваність.** Люди, які знаходяться в натовпі, більше навіювані, ніж ті, хто перебуває за його межами. Вони легше переймають міркування, почуття і дії більшості.

2. Анонімність. Індивід почуває себе незначним і непізнаваним у натовпі. Натовп часто діє як єдине ціле, його індивідуальні члени не виділяються і не сприймають себе як окремих індивідів.

3. Спонтанність. Люди, що складають натовп, мають тенденцію до спонтаннішої манери поведінки, ніж зазвичай. Як правило, вони не задумуються над своїми діями і їхня поведінка у натовпі залежить винятково від емоцій.

4. Безкарність. Оскільки люди, які складають натовп, відчувають себе анонімами, вони починають вважати себе поза соціальним контролем, усвідомлюючи, що до них важко "добратися". Наприклад, коли футбольні вболівальники, вдаються до актів вандалізму (бійки, псування чужого майна та інші подібні дії) кожен із них ніби знімає з себе відповідальність за ці дії, діючи разом з усіма як єдине ціле.

Типи натовпу:

1. Випадковий. Швидко утворюється і так само швидко розпадається (наприклад, люди, які зібралися на місці дорожньо-транспортної пригоди). Такий натовп керований культурними нормами.

2. Обумовлений (конвенційний). Всі знають очікувані дії. Зібрані спільним інтересом, але між учасниками такого натовпу є слабка взаємодія. (Наприклад, глядачі театральної вистави або спортивного видовища).

3. Експресивний. Має емоційне забарвлення. Люди розкомплексовані: кричать, танцюють, співають, сміються. Рухи часто ритмічні. (Концерти, релігійні зборища, мітинги, фестивалі в латиноамериканських країнах). Експресивний натовп є слабше організований і менш керований культурними нормами ніж конвенційний натовп.

4. Активний. Учасники заражають один одного емоціями. Для нього властивий рух без чіткої спрямованості, некритичне сприйняття дійсності, висока навіюваність (акти вандалізму і насильства на стадіонах, самосуди і т. ін.

Американський соціолог Х. Джекобс розробив методику визначення чисельності і густоти натовпу. Для підрахунку приблизної кількості людей, що складають натовп, можна застосовувати формулу: $N = (a + b) K$, де N означає чисельність натовпу; a – довжину площі, яку займає натовп; b – ширину площі, яку займає натовп; K – коефіцієнт густоти натовпу.

Для найбільш густих натовпів коефіцієнт густоти складає 10, а для менш густих – 7. Густими вважаються ті натовпи, у яких на одну людину припадає менше ніж 1,2 квадратних метра площі.

Вміння дати правильну кількісну оцінку чисельності натовпу є важливим, оскільки прихильники якоїсь акції зазвичай завищують, а противники – занижують чисельність її учасників.

Пояснення поведінки натовпу

Теорія зараження.

Густав Лебон у 1895 році запропонував теорію, що у натовпі народжується колективна свідомість, яка підживлюється індивідуальною. Індивідуальність щезає, залишається колективний розум. Зникають культурні відмінності. Кожна людина у натовпі діє як варвар, опираючись не на розум, а на інстинкти. Для того, щоб ідея дійшла до натовпу, вона повинна бути висловлена максимально просто і категорично, ідеї мусять мати спрощуючий і понижуючий характер. В натовпі індивіди втрачають почуття відповідальності і опиняються в полоні ірраціональних почуттів, догматизму, нетерпимості, відчуття всемогутності. Переконання натовпу, на думку Лебона, подібні на релігійні почуття – нетерпимість і фанатизм, поклоніння лідеру як істоті вищого порядку, страх перед приписуваною йому магічною силою, неможливість піддавати сумніву його ідеї і бажання поширювати їх.

Габріель Тард підкреслював, що чим численнішим є натовп – тим нижчим є його рівень раціональності. критикувати натовп не можна, звертатися до його розуму

безглуздо. Великий натовп, з кого б він не складався – з професорів чи з кочегарів – перш за все втрачає здатність володіти собою, бо він не мислить, а відчуває, а емоції є однаковими і в кочегарів, і в професорів. Натовп перетворює людину в автомат, ослаблюючи або знищуючи її індивідуальність. Теорія наслідування наголошує на швидко і некритично засвоєваних емоціях, тобто на високій навіюваності натовпу.

Кожен раз, коли люди збираються разом, в них скоро починає вимальовуватися і простежуватися натовп. Вони перемішуються поміж собою, перетворюються. Вони набувають якоїсь спільної суті, котра притлумлює їх власну; їм навіюється колективна воля, котра примушує замовкнути їх особисту волю... Солон стверджував, що кожен окремо взятий афінянин – хитрий лис, але коли афіняни збираються на народні збори, здається маєш справу зі стадом баранів. Фрідріх Великий дуже високо цінував своїх генералів, коли радився з кожним із них індивідуально. Але при цьому казав про них, що, зібрані на військову раду, вони складають не більше, ніж купку імбецилів. (Московичи С. Век толп. М., 1998)

Теорія конвергенції. (Девід Мартін, Вандер Зенден) Описує поведінку натовпу як активність подібно мислячих індивідів, які опинилися в подібній ситуації і діють разом. У натовпі виявляється справжнє “Я” індивіда. Приховане стає явним. Індивідуальне об’єднується в єдине ціле і багатократно зростає: ненависть, біль, агресія.

Теорія народження норм. Ральф Турнер вважав, що натовп є ірраціональним згромадженням індивідів, котрі діють під впливом тимчасових емоцій або індивідуальних рис його учасників. В процесі взаємодії індивідів у натовпі народжуються норми поведінки у чистому вигляді. Вони однотайно приймаються і натовп діє згідно з цими нормами.

СУСПІЛЬНІ РУХИ

Суспільні рухи – це об’єднання великої кількості людей, мобілізованих для підтримки або опору культурним або соціальним змінам. Вони становлять наймасовішу і найорганізованішу форму поведінки великих груп.

Ознаки суспільних рухів

Головними ознаками суспільних рухів є те, що їм усім властива певна ідеологія, організація і тактика.

Ідеологія. Усі суспільні рухи мають ідеологію – систему філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення їх членів до дійсності, один до одного, способи засвоєння цієї дійсності і її перетворення відповідно до ідеалів даного суспільного руху. Ідеологія стійка, спадкоємна і виконує соціальну функцію, виробляючи певному суспільному рухові тип мислення, поведінки і програми соціальної дії. (Наприклад, основи комуністичної ідеології викладені у “Маніфесті комуністичної партії”, написаному Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом у 1848 році).

Свого часу Наполеон Бонапарт зневажливо обізвав ідеологами своїх ворогів, маючи на увазі, що вони намагаються приховати за прекрасними образами та ідеями свої приватні інтереси. Романтична філософія (вперше – письменник, філософ і економіст Дестут де Трасі) прийняла цей термін, знявши з нього його негативне значення і почала розуміти під ідеологією вчення про ідеї, котрі дають змогу встановити тверді основи для політики. (Ортега-і-Гассет Х. Не бути членом партії.).

Організація. Суспільні рухи є значно краще організованими, ніж інші форми масової поведінки. Зазвичай вони складаються з невеликої групи керівництва і більшої групи активних членів. Крім того існує доволі значна кількість симпатиків суспільного руху, котра надає йому моральну та матеріальну підтримку, бере участь у масових акціях. Суспільні рухи, які мають успіх, можуть перетворитися на організації (Наприклад, екологічний рух “зелених” у багатьох країнах (Німеччина, Нідерланди, Данія) на сьогодні уже конституювався як політична партія, увійшов у законодавчі, виконавчі та місцеві органи влади). В рамках деяких масових суспільних рухів діють багато організацій, так наприклад, в рамках екологічного руху діють “Greenpeace”, “Friends of the Earth” та ін.

Питання організації масового руху тоді стає ще важливішим, щоб успішно координувати діяльність як окремих членів руху, так і формальних груп, які до нього входять.

Тактика. Всі суспільні рухи виробляють свою тактику, тобто специфічні методи діяльності, які мають привести до досягнення поставленої мети. Різні суспільні рухи застосовують різну тактику. Революційні рухи часто вдаються до насильства. Така тактика популярна там, де заблоковано інші способи впливу на політичні структури. У політично структурованому суспільстві добре організовані суспільні рухи рідше вдаються до масових акцій (демонстрації, страйки, пікети, голодування), а частіше здійснюють організований тиск на політичні структури (лобізм, вибори).

Типи суспільних рухів

Розрізняють суспільні рухи націлені на зміну поведінки кожного зокрема індивіда і ті, які мають на меті зміну цілого суспільства.

Рухи націлені на індивіда

Альтернативні рухи – заохочують індивіда до зміни поведінки. Намагаються схилити індивіда до розриву зі звичною життєвою позицією чи формою поведінки і замінити їх альтернативними (наприклад, вегетаріанці або абстиненти).

Рухи спасіння – прагнуть до радикальної, комплексної зміни особистості. Рухи цього типу намагаються створити “нову людину”. До рухів спасіння можна віднести такі, як рух кришнаїтів, “Біле братство” та інші.

Рухи націлені на суспільство

Реформістські рухи – виступають за поступову і прогресивну зміну існуючої системи. Серед них є і політичні – ліберальні рухи (“Народні фронти” в Прибалтиці та “Народний рух України за перебудову” наприкінці 80-х років), сюди ж можна віднести і феміністичний рух, екологічний рух, рух проти ядерної енергетики, проти забруднення навколишнього середовища та інші рухи.

Регресивні рухи – виступають за припинення суспільних змін і повернення до старих порядків. В політичному житті України це ті сили, які виступають за реставрацію СРСР в тій або іншій його формі, повернення до т. зв. “реального соціалізму”. Дуже часто регресивні рухи мають релігійне забарвлення. Наприклад, ісламські фундаменталісти.

Революційні рухи – прагнуть докорінно змінити існуючий суспільний лад, його вартості і суспільні інститути (Українська революція 1917-1921 років, революція на Кубі, в Китаї, Франції та ін.).

Усі революційні рухи розвиваються поступово в атмосфері загального соціального невдоволення. Американські дослідники **Л. Едвардс** і **К. Брінтон** зуміли виділити найбільш типові стадії успішного розвитку революційних рухів:

- 1) наростання глибокого соціального напруження і невдоволення протягом кількох років;
- 2) нездатність інтелектуалів успішно критикувати існуючі порядки так, щоб основна маса населення розуміла їх;
- 3) поява спонук до активних дій, до повстання, а також – соціального міфу або системи вірувань, які виправдовують ці спонуки;
- 4) революційний вибух, викликаний непослідовною політикою і слабкістю правлячої верхівки;
- 5) період правління поміркованих, яке поступово зводиться до спроб контролю за різними групами революціонерів або до поступок, які мають на меті ліквідацію вибухів народного невдоволення;
- 6) вихід на активні позиції екстремістів і радикалів, які захоплюють владу і знищують опозицію;
- 7) період режиму терору;
- 8) повернення до спокійного стану, стійкої влади і до певних взірців колишнього дореволюційного життя.

За такою схемою загалом відбувалися французька, китайська, російська та інші революції.

Різновидом революційного руху є тероризм.

Поняття "терору" (*terror* у перекладі з давньогрецької означає жах) ввів Арістотель для позначення особливого типу страху, що опановував глядачів трагедії у грецькому театрі. Це був жах перед небуттям, представленим у формі болю, хаосу, руйнування.

Відповідно до заведеного в американській політології поняття, тероризмом є „погроза використання насильства в політичних цілях окремими особами чи групами, що можуть діяти як проти існуючого уряду, так і на його боці, і при цьому такі дії спрямовані на те, щоб уплинути на більше число людей, ніж ті, котрі стають безпосередніми жертвами”. Таким чином, тероризм — це засіб психологічного впливу. Його головний об’єкт — не ті, хто став жертвою, а ті, хто залишився живий. Його ціль — не вбивство, а залякування і деморалізація живих. Цим тероризм відрізняється від диверсійних дій.

Існує страх розумний, коли людина правильно визначає джерело і величину небезпеки і вживає заходів, котрі її знижують, а є страх неадекватний (невротичний), коли людина впадає в апатію, або вдається до дій, шкідливих чи навіть згубних для неї. Ціль терористів — створення саме невротичного страху. Деморалізовані і залякані люди роблять усе самі, вимагаючи від влади або хоча б схвалюючи дії, котрі цим людям зовсім не вигідні. Іноді ці дії вигідні терористам, частіше — замовникам, наймачам терористів. А іноді найбільший вигреш отримують політики, які безкоштовно користаються „чужим” терористичним актом.

Для розвитку широкомасштабного тероризму, такого, який можемо сьогодні спостерігати, наприклад, в Росії, Ірландії, Палестині, Перу та деяких інших країнах, необхідні певні передумови.

По-перше, потрібно багато надійних і вмілих людей. Для того, щоб залучити у ряди терористів сотню – тисячі повинні визріти для цієї ідеї. Такі умови виникають, коли відбувається масове і несправедливе збідніння раніше благополучних і досить освічених людей. Коли для багатьох молодих людей руйнується звичний світ, і вони виявляються “витісненими з життя” цим суспільством.

Друга умова — зрушення в культурі. Тероризм обов’язково вимагає виправдання, легітимації серед досить великої частини суспільства. Інакше ні за які гроші молодь не піде в ряди бойовиків. Наймані убивці — зовсім інший тип. А терористи убивають і вмирають за ідеал, і щоб його створити, треба спочатку зруйнувати домінуючу систему цінностей, переконати, що стосовно їхньої групи (соціальної, релігійної, етнічної і т. ін.) вчинено нестерпну несправедливість, котра може бути змита тільки кров’ю. Тоді людиною рухає почуття помсти, яке немов би знищує несправедливість і відновлює рівновагу у світі.

Утопічні рухи – слово „утопія” означає місце, якого немає. Так називають нереальні плани, котрі неможливо впровадити в життя. Англійський підприємець і теоретик так званого „утопічного соціалізму” Роберт Оуен на початку XIX століття заснував у США комуністичну колонію „Нова гармонія”. Там не було приватної власності і експлуатації. Але колонія не змогла існувати довго через внутрішні чвари. Утопічними у певному сенсі можна вважати контркультурні рухи 60- 70-х років минулого століття – хіпі та інші. Вони прагнули створити досконаліше суспільство: позбавлене насильства, прагнення наживи, яке перебуває у гармонії з природним середовищем, але не мали чіткої програми досягнення поставленої мети.

Американський учений **Стівен Айєрман** наголошує на різниці між „старими” і „новими” соціальними рухами. В минулому (приблизно до середини XX століття) головним чинником колективної ідентичності і колективних дій виступали соціальні класи і класові інтереси. Поступово класові представництва перетворилися в організації, що стали частиною інституту влади і управління, частиною структур, котрі приймають рішення. Вони набули сили і впливу, але втратили динамізм і привабливість для мас. „Нові” соціальні рухи багато в чому визначаються якраз прагненням уникнути

„інкорпорації” у державні структури, тобто не піддатися тим включаючи механізмам і не стати маніпульованими з боку держави.

Сучасні соціальні рухи керуються іншими інтересами, ніж „старі”, інтереси котрих безпосередньо пов’язані з доходами і економічною безпекою. Нові соціальні рухи концентруються навколо особистісних проблем, таких як приватне життя, стиль життя, сексуальна орієнтація, стосунки з сусідами, з навколишнім середовищем та ін.

Ті вимоги, які висувують нові соціальні рухи переважно не вписуються в контур традиційної політики компромісу – політики, пов’язаної з ринком праці й представницькою демократією

Особистісна сприйнятливість соціальних рухів

В стабільному суспільстві із незначною соціальною напруженістю дуже рідко виникають соціальні рухи, а якщо й виникають, то рідко стають масовими. Але у нестабільному і дезорганізованому суспільстві багато людей відчувають несправедливість і невдоволення. Недовіра до державних інститутів, і відсутність стійких вартостей народжують взаємну байдужість і недовіру, бажання активно виступати проти „чужих”. Все це служить прекрасним живильним середовищем для найрізноманітніших соціальних рухів. Разом з тим існують індивіди, які є більше за інших сприйнятливими до різних соціальних рухів, націлені активніше змінювати навколишню дійсність. Розглянемо деякі чинники, котрі впливають на участь індивідів у соціальних рухах:

1. **Мобільність.** Дуже мобільні індивіди мають мало шансів для вкорінення в тій чи тій соціальній групі і для інтеграції у життя суспільства.

Розрив індивіда із старим соціальним оточенням в результаті його соціальної мобільності і неможливість інтегруватися в нове – приводять до об’єднання таких людей у соціальних рухах. Вони вступають в ці рухи для самоствердження, самореалізації, зміни умов існування у вигідний для себе бік. Дослідники, вивчаючи утопічні рухи у середньовічній Європі, виявили, що утопічні фантазії найсильнішими були серед колишніх селян, яких зігнали з їхньої землі, внаслідок чого ті стали міськими ремісниками, робітниками, безробітними або просто жебраками.

2. **Маргінальність.** Маргінальна особистість – це, свого роду культурний гібрид, людина, котра живе і внутрішньо належить у своєму культурному житті і в традиціях до двох різних народів або соціальних груп. Це людина на грані двох культур і двох суспільств. Маргіналами можуть бути, наприклад, емігранти, діти від змішаних шлюбів, або ті особи, котрі швидко набули того чи іншого соціального статусу та ін. Маргінальність загалом приводить до появи відчуття розгубленості і тривоги, невпевненості. Маргінальним особистостям краще за інших відомі почуття тривоги, соціального страху, бо вони відчувають себе чужими щодо соціальних зв’язків групи, її норм і вартостей.

3. **Соціальна ізоляція.** Особистості і групи, які є ізольованими від суспільства – сприйнятливіші до масових рухів, ніж ті групи та особистості, статуси, ролі і діяльність котрих є інтегрованими в суспільство. Одними з найбільш сприйнятливих для соціальних рухів (особливо до насильницьких) є ті робітничі колективи, чия робота ставить їх в певні специфічні умови щодо більшості членів суспільства: шахтарі, моряки та ін.

4. **Зміна соціального статусу.** Втрата соціального статусу або загроза його втрати становить значно більше зло для індивіда, ніж перенесення в ту статусну групу, де його позиція буде маргінальною і непевною. Саме тому, внаслідок невдалої мобільності, він відчуває ненависть до інших груп і у нього частіше виникають установки на те, щоб вдатися до насильницьких дій.

5. **Втрата сімейних зв’язків.** Вивчення складу учасників соціальних рухів показує, що найактивніші їхні члени або не мають сімей, або усунуті від сімейного життя. Це найпомітніше в екстремістських і радикальних рухах.

6. **Особиста невлаштованість.** Ті, хто потерпів невдачу у реалізації своїх життєвих планів, хто не задоволений своєю роллю в групі або суспільстві, турбується за свій соціальний статус, свідомо чи неусвідомлено починають прагнути соціальних змін і є “горючим матеріалом” для соціальних рухів. Американський дослідник соціальних рухів

Едвін Гоффер навіть виділяє тимчасових і постійних „невдах”. „Тимчасові невдахи”- це люди, котрі не знаходять свого місця в житті, але сподіваються його знайти (молодь, яка ще не визначилася із життєвим шляхом, демобілізовані солдати, люди, які тимчасово не працюють). „Постійні невдахи” - це ті люди, у яких можливості реалізації їхніх прагнень обмежені нестачею здібностей і талантів, а також нездоланими соціальними бар’єрами.

Теорії суспільних рухів

Теорія депривації (знедолення). (Карл Маркс, Джеймс Дейвіс). Суспільний рух виникає тоді, коли відносно велика кількість індивідів відчуває себе позбавленою того, що вважає за необхідне для свого щастя і добробуту. Теорія Маркса ґрунтувалася на запропонованій ним моделі суспільного розвитку як наслідку протистояння власників засобів виробництва і убогих працівників, позбавлених цієї власності.

Джеймс Дейвіс зазначав, що в історії було немало періодів, коли люди жили у злиднях, але не організовували рухів, спрямованих на зміну існуючої ситуації. Він висловив ідею про те, що до протестної активності людей підштовхує не абсолютне, а відносне знедолення – розбіжність між способом життя, який змушені вести люди та тими умовами, яких, на їхню думку, можна реально досягти.

Відомий радянський дисидент Абдурахман Автурханов, довідавшись про економічні реформи Хрущова назвав їх кроком до революції в СРСР, зауваживши: „Революцію роблять не голодні люди, а ситі, яких не нагодували один день”.

Теорія масового суспільства. (Вільям Корнхаузер) Згідно з цією теорією суспільні рухи постають внаслідок суспільної ізоляції і почуття безсилля більшості членів сучасного масового суспільства. Намагаючись подолати це почуття, люди творять суспільні рухи. Свідомість причетності до групи є такою ж важливою, як і мета суспільного руху. Саме тому масові суспільні рухи найчастіше з’являються у слабо інтегрованих суспільствах („Народні фронти” в Прибалтиці та „Народний рух України на перебудову” наприкінці 80-х років ХХ століття).

Теорія структурної напруженості. (Нейл Смельзер). Структурна напруженість – це загальний суспільний стан, викликаний цілим рядом структурних напруженостей, які є результатами багатьох конфліктів у суспільстві (бідність, дискримінація, переслідування та ін.).

Вирішальну роль у перетворенні хаотичних виявів невдоволення існуючим станом речей в суспільний рух, відіграє творення і **поширення загального уявлення** про джерела суспільних проблем, нагнітання на основі „спільного бачення” проблеми суспільної напруженості, головним чином, за рахунок перебільшення загрози і виявлення спільного ворога.

На рішення індивідів про приєднання до суспільного руху можуть впливати **каталізуючі чинники** – арешт, вбивство, зіткнення, вибух і т. ін.

Щоб суспільний рух міг потужно розвиватися, необхідна **мобілізація учасників**, їх активна підготовка (утворення фінансових фондів, забезпечення зв’язку з громадськістю, комунікацій учасників руху).

Важливою умовою розвитку суспільного руху є **ослаблення або розвал традиційних механізмів контролю** (ослаблення репресивних органів, падіння авторитету церкви, лідерів і т. ін.).

Теорію структурної напруженості Нейла Смельзера використовують також для аналізу інших форм масової поведінки, наприклад, натовпу.

Теорія мобілізації засобів. (Чарльз Тілі, Ален Турен). Суспільні рухи виникають як реакція на знедоленість чи структурну напруженість тільки тоді, коли засоби, необхідні для організації і підтримки діяльності цих рухів є доступними і ефективно використовуються. Такими засобами є люди, гроші, приміщення, засоби комунікації та ін. Більшість із цих засобів отримують від людей, котрі не є безпосередніми учасниками суспільного руху.

На думку **Чарльза Тілі** суспільні рухи виникають як засоби мобілізації ресурсів групи тоді, коли в людей немає інституціалізованих засобів бути почутими або коли їхні інтереси відверто ігноруються органами влади.

Французький соціолог **Ален Турен** визначив найістотніші елементи механізму конструювання суспільного руху. Виявляється, що найдієвішим механізмом консолідації є не єдність мети, а наявність спільного ворога. Тобто першою умовою конструювання суспільного руху є **усвідомлення спільного противника**.

Наступною важливою практичною умовою мобілізації є **формулювання максимально простих, примітивних і привабливих за змістом, але туманних за суттю гасел**, які приваблюватимуть максимальну кількість прихильників (Наприклад, наприкінці 80-х рр. були популярними гасла за незалежну Україну, яка буцім-то одразу стане багатою, якщо перестане годувати увесь СРСР та його союзників. Якою має бути ця Україна? Її політичний режим? Чого і скільки Україна отримує від інших союзних республік? Ці запитання не ставилися. Гасла були сформульовані так, щоб з ними солідаризувалося якнайбільше людей різних поглядів).

Третьою умовою реалізації механізму соціальної мобілізації є **демонстрування сили**. За слабким не ідуть. Тому необхідно продемонструвати реальну силу або влаштувати її фальсифікацію. Соціальна сила асоціюється з: 1. багаточисельністю; 2. добре відлагодженою організацією; 3. функціональною монополією; 4. наявністю специфічних ресурсів впливу (влада). Кожна із цих рис може бути спеціально виявлена, щоб привабити нових прихильників.

Четвертою умовою мобілізації є **наявність харизматичного лідера**.

„Життєвий цикл” суспільного руху

Кожен суспільний рух є оригінальним, але, тим не менше, соціологи виділяють основні фази, через які проходять у своєму розвитку усі суспільні рухи:

1. **Утворення**. Суспільні рухи є реакцією на потреби, що існують у суспільстві. Певна кількість людей, невдоволена існуючим порядком організовують рух, спрямований на заміну чинної ситуації.

2. **Піднесення**. Внаслідок агітації діяльністю групи активістів починає цікавитися щораз більше людей. Виробляється певна тактика і стратегія. Зростає число симпатиків та активних учасників суспільного руху. До руху часто долучаються організації, що декларують подібні погляди.

3. **Бюрократизація**. На певному етапі свого розвитку кожна велика організація обов'язково постає перед такими адміністративними проблемами, котрі вдається вирішити тільки при наявності бюрократії. Розвивається ієрархічна структура, спеціалізовані ролі в рамках цієї структури, канцелярія, документація і т. ін.

4. **Занепад**. Більшість суспільних рухів на певному етапі свого існування занепадає і врешті-решт припиняє діяльність. Іноді рух досягає своєї цілі і втрачає сенс існування (Наприклад, на початку 90-х років ХХ століття Народний рух України досяг своєї головної мети – незалежності України і припинив своє існування як суспільний рух, перетворившись у політичну партію; у США припинив своє існування рух суфражисток, після того, як у 1920 році добився рівного виборчого права для жінок). Рух також може припинитися у зв'язку із неможливістю мобілізувати необхідні ресурси, або у випадку входження лідерів руху у структури влади, чи внаслідок придушення владою. Причиною занепаду може стати також розкол руху, його надмірна бюрократизація та ін.

Контрольні питання

1. Що таке масова поведінка?
2. Які головні ознаки масової поведінки?
3. Які є форми масової поведінки?
4. Що таке натовп?

5. Охарактеризуйте головні типи натовпу.
6. Охарактеризуйте головні теорії, які пояснюють поведінку натовпу.
7. Що таке суспільний рух?
8. Які є основні типи суспільних рухів?
9. Опишіть типові стадії розвитку революційних рухів.
10. Охарактеризуйте тероризм, як різновид революційного руху.
11. Як змінилися соціальні рухи із переходом суспільства від індустріального до постіндустріального типу?
12. Охарактеризуйте головні ознаки суспільних рухів.
13. Охарактеризуйте головні теорії суспільних рухів.
14. Покажіть на прикладах, що розвиток суспільних рухів підпорядковується певному „життєвому циклу”.
15. Які фактори роблять індивідів сприйнятливішими до різних суспільних рухів?

Тема 11. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї І ШЛЮБУ.

ПЛАН

1. Сім'я і шлюб: засадничі поняття.
2. Теоретичний аналіз сім'ї і шлюбу.
3. Альтернативні форми сім'ї і шлюбу.
4. Сім'я і шлюб в Україні.

СІМ'Я І ШЛЮБ: ЗАСАДНИЧІ ПОНЯТТЯ

Сім'я є одним із найголовніших соціальних інститутів у всіх суспільствах. Позаяк ми живемо у сім'ї і не мислимо себе поза сім'єю, то сприймаємо її існування як щось самоочевидне і самозрозуміле. Тим часом в соціології сім'я розглядається як один із найважливіших і неоднозначних соціальних феноменів, який перебуває в центрі уваги учених уже протягом багатьох десятиліть і стосовно якого існують різні, часто суперечливі точки зору. Категорії сім'ї і шлюбу є непростими для строгого визначення через те, що по-перше, їхнє наукове розуміння і трактування підпадає під вплив традиції побутового сприйняття цих понять, яке не завжди збігається з науково-теоретичним, а по-друге, і сім'я і шлюб вивчаються не тільки соціологією, але й багатьма іншими науками, що породжує множинність підходів до розуміння цих феноменів і, відповідно, звужене, або, навпаки, розширене їх тлумачення.

Що ж таке сім'я? Соціологи і антропологи дають різноманітні визначення. Наприклад, **Джордж Мердок** у 1949 році опублікував монографію „Соціальна структура”, у якій, на підставі аналізу сімей у 250 культурах, запропонував наступне визначення: **сім'я – це соціальна група, для якої властиве спільне проживання, економічна кооперація і відтворення.** Сім'я включає дорослих осіб обох статей із яких як мінімум двоє підтримують соціально санкціоновані сексуальні зв'язки і мають дітей, власних або узятих на виховання. Хоча сім'єю також вважаються одружені або неодружені пари без дітей; групи, які складаються з одного із батьків (незалежно від того, перебував він у шлюбі чи ні) і дітей, якщо другий із батьків є невідомим, помер, утік або якимось чином зник; група дітей, які проживають разом і котрі мали одного чи двох спільних батьків; чоловік із кількома законними дружинами; група родичів і їхніх дітей, котрі мають спільне господарство.

Мердок розрізняє поняття „сім'я” і „шлюб”.

Шлюб – це комплекс звичаїв, які ґрунтується на відносинах між сексуально пов'язаною парою дорослих всередині сім'ї.

Проте визначення Мердока не може вважатися таким, що підходить для усіх культур. Наприклад, у деяких суспільствах Південної Індії немає сімей, які складаються з дорослих, котрі разом живуть і працюють.

У народності найяр, яка проживає на Півдні Індії дівчина, яка досягає статевої зрілості бере участь у ритуальній церемонії „вступу у шлюб” із мужчиною, якого їй вибирають старійшини громади. Через три доби вона піддається іншій ритуальній церемонії – „розлучення”, внаслідок чого стає вільною і може вибирати собі сексуальних партнерів самостійно. Жоден із її мужчин не має ніяких економічних, соціальних, юридичних чи ритуальних прав як щодо неї, так і щодо її дітей. Відповідальність за дітей несуть покровні їх матері. А найближчими родичами дітей по чоловічій лінії вважаються мамині брати.

Сьогодні більшість соціологів пропонують такі дефініції сім'ї, які дозволяють трактувати цей соціальний феномен досить широко. Ось одна з них:

Сім'я – це соціально санкціонована, відносно стійка група людей, яка об'єднана кровною спорідненістю, шлюбом або усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою.

Сім'я є одночасно і малою соціальною групою і соціальним інститутом.

Як мала соціальна група сім'я трактується тоді, коли у центрі уваги дослідника перебувають взаємини між індивідами, які складають сім'ю. Проблеми міжособистісної взаємодії тісно пов'язані з існуючими у суспільстві нормами, вартостями та взірцями поведінки і зумовлені соціоекономічними і соціокультурними умовами життєдіяльності групи.

Сім'я як соціальний інститут. Інституціоналізація –це перетворення спонтанної поведінки людей на організовану ("боротьбу без правил" на "гру за правилами"). Саме сім'я є основним носієм успадковуваних із покоління в покоління культурних взірців, саме у сім'ї відбувається первинна соціалізація особистості, людина освоює соціальні ролі, здобуває ази освіти, навички поведінки.

Типи сім'ї. Існують два найпоширеніших типи сім'ї: нуклеарна і розширена.

Нуклеарна сім'я є найбільш поширеним типом сім'ї в сучасному індустріальному суспільстві. Вона складається із дружини, чоловіка і їхніх дітей. Протягом життя індивід, як правило буває членом двох нуклеарних сімей: спершу сім'ї своїх батьків, а після власного одруження – сім'ї, яка складається з нього, його дружини та їхніх дітей.

Розширена сім'я це сім'я, яка складається із кількох поколінь родичів. Вона становить клан кривних разом із їх дружинами і дітьми. Якщо основою нуклеарної сім'ї є подружня пара, то основою розширеної сім'ї є брати і сестри разом із їх дружинами, чоловіками і дітьми. Розрізняють різні форми розширеної сім'ї: *патрілокальну* (коли молоді переходять жити у сім'ю чоловіка) і *матрілокальну* (молоді після одруження переходять жити до сім'ї дружини).

У розширених сім'ях одружений мужчина (або заміжня жінка) в першу чергу залишаються прив'язаними до батьківської сім'ї. Вони в основному пов'язані зобов'язаннями і відповідальністю з тією сім'єю, у якій народилися, а не з тією, з якою вони пов'язані через шлюб. В таких сім'ях відповідальність і турбота розподіляються серед багатьох членів сім'ї. Дитина, наприклад, тісно пов'язана не тільки з батьками, але й зі своїми дядьками і тітками. Вона оточена дорослими, котрі за певних умов готові взяти на себе обов'язки батьків. Така сім'я добре захищає дитину від різних життєвих злигоднів.

Розширена сім'я характерна для традиційного суспільства. Індустріалізація підірвала розширену сім'ю, одночасно сприяючи розвитку нуклеарних сімей. Американський соціолог **Вільям Гуд** виділив ряд факторів, які ослаблюють і руйнують розширену сім'ю в індустріальному суспільстві:

по-перше, індустріалізація сприяє горизонтальній мобільності, що приводить до ослаблення родинних зв'язків, які вимагають частих і близьких контактів;

по-друге, індустріалізація сприяє росту вертикальної мобільності, що призводить до ослаблення стосунків між родичами, які належать до різних соціальних прошарків:

по-третє, індустріальне суспільство замінює кровноспоріднені групи при вирішенні таких суспільних проблем, як забезпечення навчання, безпеки, грошового кредитування та ін.;

по-четверте, в індустріальному суспільстві на передній план виходять особисті досягнення індивідів, що зменшує їхню залежність від родичів.

Типи партнерства у шлюбі та форми шлюбу

Хоча способи утворення сім'ї у різних культурах сильно відрізняються, існують, проте, певні правила, які організують вибір партнера, типи сімейних зв'язків, місце проживання і відносини влади у сім'ї.

Ставлення до шлюбних зв'язків зазвичай є більш етноцентричне, ніж усі інші культурні взірці суспільства. Для нас, наприклад, може здаватися неприродним і неправильним укладення шлюбу за домовленістю між батьками молодих, коли майбутнє подружжя практично не зустрічається до одруження. Однак, у Японії, наприклад, не менш дивним вважається виходити заміж за чоловіка, не вибраного батьками дівчини. Грунтуючись на позиціях етноцентризму, ми співчуваємо молодим людям із суспільств, відмінних від нашого, що вони не мають свободи при виборі партнера, а вони шкодують наших молодих людей за те, що останні позбавлені батьківської опіки. Насправді, ні перші, ні другі не почувають себе нещасними і обділеними.

Ендогамія і екзогамія

Усі суспільства обмежують коло із якого можна вибирати собі шлюбного партнера. Правильний вибір регулюється двома типами матримоніальних норм: ендогамією і екзогамією.

Ендогамія – це правила, які приписують вибирати собі подружнього партнера всередині певних суспільних груп (клас, раса, каста, віровизнання, національність, плем'я і т. ін.).

Екзогамія – це правила, яка забороняють укладення шлюбу всередині певної суспільної групи. Як правило, забороняється вступати у подружні зв'язки зі членами своєї родини.

Моногамія і полігамія

Існують дві головних форми шлюбу: моногамія і полігамія.

Моногамія – подружжя, що складається із одного чоловіка і однієї жінки. Цю форму спостерігаємо у всіх суспільствах, навіть у тих, де паралельно практикують також інші форми подружніх зв'язків. Хоча для нас, як і для більшості європейців, а також північно- та південноамериканців, японців та багатьох інших народів, моногамія є більш звичною формою шлюбу, вона, проте, переважає менше ніж у 20% суспільств. У решти 80% суспільств віддають перевагу полігамії.

Полігамія – така форма подружжя при якій у шлюб вступають більше ніж два партнери. Існує три форми полігамії. Найпоширенішою є полігінія, або багатоженство.

Як зазначав антрополог Ральф Лінтон, дуже рідко у суспільствах у яких практикується полігінія, чоловік перебуває у справді кращому становищі, ніж за умов моногамії. Якщо жінки одного чоловіка перебувають між собою у недружніх стосунках, сім'я перетворюється на безконечну арену боротьби, у якій чоловікові відведена роль посередника або громовідвода. Якщо ж дружини живуть між собою у злагоді, то чоловік, найвірогідніше, стає об'єктом організованої жіночої опозиції.

Дуже рідкісною формою полігамного шлюбу є поліандрія, коли жінка стає дружиною декількох чоловіків. Такі форми шлюбу побутують у деяких суспільствах Південної Індії і Тибету. Тут вважається нормальним, коли жінка, виходячи заміж, автоматично стає дружиною усіх братів свого чоловіка.

І, нарешті, груповий шлюб, коли декілька чоловіків і декілька жінок перебувають одночасно у шлюбних стосунках між собою (т. зв. пуналуальна сім'я). Ця форма шлюбу є реліктовою, хоча ще порівняно недавно вона існувала, наприклад, на Маркідзьких островах.

Моделі влади у сім'ї.

У різних суспільствах у рамках сім'ї по-різному розподіляється влада і авторитет. Найпоширенішою (в часі і просторі) моделлю владних стосунків у сім'ї є *матріархат*, яка передбачає домінуючу роль чоловіка в родині: головним є чоловік, а за його відсутності – старший за віком чоловік в родині.

Якщо головна роль належить жінці, ми говоримо про *матріархат*. У чистому вигляді, як домінуючий тип владних стосунків у сім'ї, матріархат зустрічається дуже рідко. Але він часто виникає в окремих сім'ях, спричинений певними обставинами – зазвичай, внаслідок смерті чоловіка або за його відсутності з інших причин.

Якщо ж моральні і правові норми суспільства передбачають рівність прав для обох членів родини, то таку модель сім'ї називають *егалітарною*. Цей тип сімейних стосунків останніми десятиліттями стає найпоширенішим у розвинутих країнах світу.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СІМ'Ї І ШЛЮБУ

Сім'я перебуває у центрі уваги багатьох дослідників. Найпоширеніші підходи – функціоналістський і конфліктологічний.

Функціоналістський підхід до проблеми сім'ї.

Функціоналісти (**Джордж Мердок, Толкотт Парсонс**) зосереджують увагу на тих функціях, які є типовими для усіх сімей.

Сексуального регулювання. Сім'я – головний соціальний інститут, через який суспільство впорядковує і регулює природні сексуальні потреби людей. Обмеження, які суспільство накладає на сексуальні стосунки своїх членів, найчастіше спрямовують сексуальну активність у рамки подружніх зв'язків – моногамних чи полігамних.

Репродуктивна функція. Одним із головних завдань кожного суспільства є відтворення нових поколінь його членів. Сім'я – головний інститут, відповідальний за відтворення нових членів суспільства. Інші шляхи неефективні і, зазвичай, соціально не схвалюються. Тому народження дитини поза інститутом сім'ї звичайно викликає співчуття чи осуд.

Функція соціалізації. Попри те, що у процесі соціалізації особистості бере участь чимало інститутів, центральне місце у ньому, безумовно, займає сім'я. Адже саме в сім'ї відбувається первинна соціалізація індивіда, закладаються основи його формування як особистості. Завдяки сім'ї суспільство зберігає свою культурну тяглість. Головним способом сімейної соціалізації є копіювання дітьми моделей поведінки дорослих членів сім'ї. У випадку, якщо дитина орієнтується на невдалі взірці поведінки батьків, які суперечать тому, що дитина бачить в інших сім'ях, виникають труднощі в процесі соціалізації. Дитина починає шукати взірці для своєї поведінки в інших осіб та інших суспільних групах.

Функція емоційного задоволення. Сім'я для людини не тільки на початковому етапі життя, але й увесь наступний період, є тією групою у якій вона реалізовує потреби любові, душевного тепла і турботи. Інтимний характер сімейного життя створює оптимальні умови для отримання емоційної підтримки.

Статусна функція. Кожна людина, вихована у сім'ї, успадковує певні початкові статуси, близькі до статусів членів її сім'ї. Йдеться про такі важливі для особистості статуси як національність, приналежність до міської чи сільської культури, певної соціальної страти і т. ін. Приналежність родини до певного соціального прошарку переважно визначає увесь наступний життєвий шлях людини. Звичайно, класовий статус може змінюватися завдяки особистим зусиллям особи, але вихідні позиції забезпечує саме родина.

Захисна функція. У всіх суспільствах інститут сім'ї здійснює фізичний, економічний і психологічний захист своїх членів. Ми знаємо, що, посягаючи на інтереси і безпеку особи, ми вступаємо у конфронтацію і з її сім'єю.

Економічна функція. Норми сімейного життя включають обов'язкову допомогу і підтримку родиною кожного її члена у якого виникають економічні труднощі.

Загалом, функціоналісти зосереджують увагу на потребах суспільства, які задовольняє сім'я та потребах самої сімейної організації, а також на тих структурних побудовах, завдяки яким відбувається задоволення цих потреб.

Конфліктологічний підхід до проблеми сім'ї.

Прихильники теорії конфлікту переважно зосереджують свою увагу на дослідженні дисфункцій сім'ї. Вони підходять до вивчення сім'ї як до структури у якій одні її члени виграють за рахунок інших. На відміну від функціоналістів, конфліктологи розглядають сім'ю не як осередок партнерства, тепла і турботи, а радше як поле бою.

Марксистський підхід.

Фрідріх Енгельс вбачав у сім'ї класове суспільство в мініатюрі, у якому привілейована верства (мужчини) пригнічує упосліджену (жінки). Народження і виховання дітей не дозволяє жінкам брати участь у громадському житті, тим часом чоловіки приймають важливі для суспільства рішення, закріплюючи, тим самим, своє домінуюче становище у суспільстві. Чоловік стає власником худоби, рабів, усіх багатств. Діти починають успадковувати майно по чоловічій лінії. Потомство членів роду чоловіка залишається всередині роду. Повалення материнського права, коли потомство рахувалося по жіночій лінії, а відтак – і успадкування майна відбувалося по жіночій лінії, стало всесвітньо-історичною поразкою жіночої статі. Чоловік почав панувати у сім'ї, а дружина була закобалена і перетворена у його рабину, знаряддя для народження дітей. Енгельс наголошував, що патріархальна сім'я зумовлена не природними причинами, а економічними: перемогою приватної власності.

Сексуальна експлуатація жінок.

Соціолог **Рендалл Коллінз** вважає, що головною мотивацією домінування чоловіків є сексуальна експлуатація жінок. Він пояснює домінуюче становище чоловіків їх більшою фізичною силою і агресивністю. Чоловіки збудували суспільство таким чином, щоб перетворити жінок на свою сексуальну власність.

Зміцнення існуючої соціальної нерівності.

Конфліктологи наголошують на тому, що сім'я, визначаючи початкові статуси людей, зміцнює існуючу суспільну нерівність, загальмовує суспільні зміни. Адже діти з родин, які належать до вищих страт суспільства, зазвичай отримують кращу освіту і виховання, а відтак – кращу роботу, мають вищі доходи і живуть краще.

Упослідження альтернативних стилів життя.

Домінування нуклеарної сім'ї сприяє упослідженню альтернативних сімейних структур і стилів життя. Прихильники теорії конфлікту дотримуються тієї точки зору, що прийняття традиційної моделі сім'ї як обов'язкової для всіх суперечить інтересам суспільства (тому, що не дає свободи творчості та стримує соціальні зміни), а також інтересам індивідів, декотрі з яких почували би себе щасливішими і безпечнішими, обравши інші моделі сім'ї (наприклад, жінка, яка бажає обрати кар'єру замість раннього заміжжя і народження дітей, або чоловік, якому більше подобається вести хатне господарство, ніж ходити на службу, або прихильники гомосексуальних стосунків).

Розлучення.

Багато уваги конфліктологи також приділяють такій проблемі, як розлучення. Серед головних факторів розлучень виділяють такі:

- Крах міфу. Очікування романтичного кохання після укладення шлюбу зазнають краху.
- Урбанізація та індустріалізація сприяють ізоляції сімей і послабленню міжособистісних зв'язків. Слабшають економічні і соціальні обмеження.
- У постіндустріальних суспільствах послаблюється значення економічних чинників і зростає значення емоційних контактів. Відсутність останніх вважається вагомою причиною для розірвання шлюбних зв'язків.
- Емоційні і трудові перевантаження.
- Індивідуалізм і сексуальна рівність.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ФОРМИ СІМ'Ї І ШЛЮБУ

Протягом кількох останніх десятиліть у західному суспільстві, а від недавнього часу – і в Україні з'явилося і набуло поширення багато альтернативних форм сімейних структур і способів життя.

Незареєстровані шлюби

Останніми роками зросла кількість дорослих людей, які живуть разом із особами протилежної статі, не будучи пов'язані з ними сімейними чи шлюбними зв'язками. Майже половина громадян віком від 25 до 35 років деякий час віддає перевагу подібному способу життя. Такий стиль життя не є новим, але раніше траплявся досить рідко. Різне збільшення числа незареєстрованих пар пояснюється тим, що подібна поведінка в останні роки стала соціально прийнятною, а також тим, що підвищився вік вступу у перший шлюб. Незареєстровані шлюби практикуються переважно серед молодих людей, які є жителями великих міст. Рідко вибирають такий стиль життя релігійні особи. Більшість пар, які живуть у незареєстрованому шлюбі не має дітей, оскільки відчувають себе не так стабільно, як одружені пари і не впевнені у своїй здатності разом долати труднощі.

Серійна моногамія

Цей стиль життя передбачає декілька циклів шлюбу і розлучення. Скажімо актриса Елізабет Тейлор виходила заміж не менше як 8 разів. Проте кількість осіб, які ведуть подібний спосіб життя останнім часом зростає і зустрічається не тільки в середовищі богемі. Це пов'язане насамперед із полегшенням процедури розлучення.

Неповні сім'ї

Найчастіше це сім'ї, утримувані жінками. Зростання кількості таких родин є наслідком зростання кількості розлучень, а також жінок, які народжують дітей поза шлюбом. Якщо у 1940 році тільки 11% всіх чорношкірих родин у США очолювала жінка-одиначка, то у 1991 році їх було уже 58% від загальної кількості. „Матері-одиначки” тепер не піддаються такій обструкції і зневазі, як колись. Такий стиль життя сьогодні є цілком соціально прийнятним. Ряд жінок, які є самостійні і можуть самі себе матеріально забезпечити, не бажають ставати у залежність від чоловіків тільки тому, що цього вимагають соціальні традиції нуклеарної сім'ї. Однак статистико-соціологічні дослідження свідчать, що переважна більшість неповних сімей переживає значні труднощі: хронічна нестача часу, коштів, почуття самотності, постійний тиск відповідальності за долю дитини.

Дослідження показують, що ймовірність дитячої злочинності у неповних сім'ях є удвічі вищою, ніж у повних. Що більше, діти із неповних сімей демонструють рівень розвитку нижчий від середніх показників, характерних для даного віку.

Самотність

Самотні люди не становлять монолітної соціальної групи тому, що серед них є і неодружені, і розлучені, і овдовілі. Самотність – непостійний і неоднозначний статус. Між полюсами вільної і незалежної людини і людини, яка змагає від самотності є багато різних перехідних форм людей, які свідомо або внаслідок певних обставин залишилися самотніми.

Цікаво, що число неодружених і незаміжніх зростає відповідно із підвищенням рівня освіти. Це особливо стосується жінок

Гомосексуальні пари

Гомосексуалізм – це надання переваги сексуальному партнерству із особою однакової із індивідом статі. Згідно оцінок Інституту сексуальних досліджень Альфреда К. Кінсі, 5-6% дорослого населення США має переважаючу гомосексуальну орієнтацію. Очевидно таке співвідношення гомо- і гетеросексуалів властиве не тільки для США.

Останнім часом гомосексуалізм легалізували у більшості країн (найперше це сталося у США, штат Іллінойс, у 1961 році; на території колишнього Радянського Союзу, в тому числі й в Україні, де-факто це сталося після розпаду СРСР). У деяких країнах дозволили навіть укладення шлюбу між представниками однієї статі. Дослідження Інституту Альфреда К. Кінсі показують, що лесбійки є більше схильними до укладення тривалих зв'язків, ніж гомосексуалісти-мужчини. Однак, якщо лесбійки, як і

гетеросексуальні пари, надають великого значення вірності у сексуальних стосунках, то гомосексуалісти-мужчини спокійно ставляться до зв'язків їхніх партнерів „на стороні”. Гомосексуальні пари зазвичай приймають такі взірці сімейного життя, які існують серед гетеросексуальних пар. Для них так само є істотним романтичне кохання, як і практичні аспекти сімейного побуту.

Станом на 2002 рік у Нідерландах, у формально зареєстрованих гомосексуальних шлюбах перебувало 100 тисяч осіб. Кількість шлюбів такого роду значно зросла після того, як у грудні 2000 року у цій країні було прийнято закон, який дозволяє гомосексуальним парам усиновлювати дітей. Тепер кожен п'ятий шлюб у Нідерландах – гомосексуальний, причому більшість осіб, які беруть гомосексуальний шлюб мають за собою досвід гетеросексуального одруження.

У Швеції сьогодні є понад 40 тисяч дітей, родичі котрих перебувають у гомосексуальному шлюбі.

Комуни

Комуна – це своєрідна форма розширеної сім'ї. Члени комун вважають, що йдучи в комуни, вони втікають від філістерства, самотності, матеріалізму і лицемірства суспільства і його сімейної основи. Норми стосунків між членами різних комун – різні. У багатьох комунах головним завданням вважається виховання дітей батьківським колективом. Є комуни у яких практикується груповий шлюб. Американський соціолог **Артур Елліс**, який досліджував комуни хіпі наприкінці 1960-х років відзначав, що усі вони є нестабільними. Це пояснюється насамперед тим, що майже неможливо віднайти чотирьох або більше дорослих людей, які зможуть жити у любові і гармонії. У комунах надзвичайно складно координувати повсякденне життя так, щоб уникнути ревнощів і конфліктів. Існують також проблеми розподілу роботи і лідерства.

Загалом, можемо констатувати, що традиційна модель нуклеарної сім'ї, коли чоловік заробляв гроші поза домом, дружина дбала про дім, а діти були залежними від батьків, сьогодні вже не є абсолютно домінуючою. Чи означає це, що нуклеарна сім'я вмирає? Дехто вважає, що так і є. Інші схиляються до думки, що нуклеарна сім'я радше перебудовується, ніж занепадає. Зростає гуманізм, більше уваги приділяється розвитку особистості.

Сім'я – жертва соціальних змін. Кожен етап у розвитку сім'ї пов'язаний із відмиранням одних і формуванням інших функцій, зі зміною як масштабів, так і характеру її соціальної діяльності. Однак при усіх змінах для суспільства відтворення населення є життєво необхідним, тому суспільство завжди культивуватиме певну форму сім'ї як механізм цього відтворення.

СІМ'Я І ШЛЮБ В УКРАЇНІ

Загальні ознаки. Українська сім'я є моногамною. У її розвитку протягом останнього століття можна виділити такі історичні стадії:

1. Переважання селянських сімей, усі члени яких працювали разом.
2. Разом із процесом індустріалізації все більшого поширення набуває індустріальна сім'я, яка виявлялася у двох формах: на Західній Україні чоловік-глава родини – працював поза межами дому, а дружина вела домашнє господарство; в УРСР – і чоловік, і дружина працювали поза межами дому (симетрична сім'я).

3. Сьогодні в Україні все більшого поширення набуває симетрична сім'я. Для неї характерна відсутність жорсткого розподілу ролей за статевою ознакою. І чоловік, і дружина працюють. Високий рівень гнучкості, властивий симетричній сім'ї, дозволяє їй краще адаптуватися до будь-яких ситуацій за умов швидких соціальних змін. Такі сім'ї є більш характерними для пар із високим рівнем освіченості.

В Україні заборонено шлюби між близькими родичами, однак поза тим українське суспільство є ендогамним, тобто шлюбних партнерів обирають, переважно, із тієї самої соціальної, расової, етнічної чи релігійної групи. Вибір партнера є, зазвичай, індивідуальною справою і базується на взаємній згоді.

Середній розмір сім'ї в Україні коливається від 3,1 до 4 осіб (в країнах Середньої Азії, наприклад, середній розмір сім'ї – 5-6 осіб). З точки зору демографії оптимальний кількісний склад сім'ї, який забезпечує розширене відтворення суспільства – 5 осіб: батьки і троє дітей. Однак, діти, які виростили у сім'ях, у яких нараховується троє і більше дітей, становлять тільки приблизно 1/6 частину від загальної кількості дітей в Україні.

Сьогодні кількість сімей у нашій країні постійно зменшується, незважаючи на те, що на початку третього тисячоліття в Україні протягом року реєструється близько 500 тисяч шлюбів, що становить приблизно 9,5 шлюбів на тисячу мешканців. Це більше, ніж у розвинутих західних країнах, у яких реєструється 4,5 – 7,5 шлюбів на тисячу жителів, однак все-одно менше, ніж було у 90-х роках. Тому кількість зареєстрованих шлюбів зменшується. Головною причиною зменшення шлюбів в Україні є економічна нестабільність.

В Україні постійно зростає кількість неповних сімей (у 1989 році вони становили 13,5%, а у 1993 – 15,6%), а також відсоток дітей, народжених поза шлюбом (у 1980 році їх було 8,9%, у 1991 – 11,9%, а у 1993 році – 12,4%). Для цього є ряд причин. По-перше, чоловіків в Україні на три з лишком мільйони менше, ніж жінок (25 941 тис. жінок і 22 475 тис. чоловіків). По-друге, зростає економічна самостійність жінок. Характерно, що в нашій країні кількість жінок, котрі ідентифікують себе у першу чергу з професією, а не з сім'єю є вищою, ніж у багатьох країнах Європи: в Україні таких жінок близько 20%, а в Угорщині – 0,1%, в Німеччині – 4%. Щоправда в Польщі і Росії кількість жінок для яких кар'єра є на першому місці ще вища, відповідно – 33% і 25%.

Розлучення в Україні

Кількість розлучень в Україні зростає. В 1996 році було зареєстровано 200 тисяч розлучень. Їхня кількість зростає із Заходу на Схід. Серед греко-католиків розлучень менше, ніж серед православних, а найвища кількість розлучень зареєстрована серед невіруючих. Однак релігійний фактор у даному випадку не є вирішальним сам по собі, він узгоджується із багатьма іншими чинниками. Основними причинами розлучень називають зловживання алкогольними напоями, різниця в характерах та інтересах і пов'язані з цим сімейні чвари, передчасне, непродумане одруження, подружня зрада, фінансові труднощі тощо.

За спостереженнями вітчизняних соціологів тенденція до розлучення є вищою серед людей, котрі:

- живуть у містах;
- одружуються у віці до 20 років;
- знайомі зі своїм майбутнім обранцем менше двох років;
- недовго зустрічалися до одруження;
- мають батьків, які були нещасливі у шлюбі;
- мають друзів, нещасливих у шлюбі;
- не відвідують регулярно церкву;
- мають різні поняття щодо обов'язків чоловіка і дружини.

Контрольні питання та завдання:

1. Дайте визначення сім'ї і шлюбу.
2. Чи можна вважати, що сімейні проблеми це тільки особисті проблеми конкретних людей?
3. Коли ми розглядаємо сім'ю як соціальну групу, а коли – як соціальний інститут?
4. Чим відрізняється нуклеарна сім'я від розширеної?
5. Які фактори сприяють руйнуванню розширеної сім'ї в індустріальному суспільстві?
6. Які Ви знаєте типи партнерства у шлюбі?
7. Які є форми розподілу влади у сім'ї?

8. Які відмінності між поглядами представників структурного функціоналізму і конфліктології на сімейні проблеми?
9. Охарактеризуйте головні функції сім'ї.
10. Охарактеризуйте головні напрямки досліджень сім'ї у рамках конфліктологічного підходу.
11. Назвіть фактори сімейних розлучень.
12. Які альтернативні форми сімейних структур Вам відомі?
13. Які, на Вашу думку, перспективи має нуклеарна сім'я?
14. Який із типів сім'ї домінує сьогодні в українському суспільстві?
15. Які із проблем сучасної української сім'ї є найбільш гострими?
16. Охарактеризуйте власну сім'ю, використовуючи поняття і терміни, вироблені соціологією сім'ї.
17. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні.

Тема 12. ВІК І СУСПІЛЬСТВО. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ.

ПЛАН.

1. Вік і суспільство.
2. Нерівність у трактуванні вікових категорій.
3. Соціологія молоді:
  - а) проблема дефініції поняття “молодь”;
  - б) соціологічні теорії молодості і молоді;
  - в) соціологічний аналіз бунту молоді.
4. Вікова структура населення України. Молоде покоління України

ВІК І СУСПІЛЬСТВО

Вік є одним із базових критеріїв соціальної стратифікації в усіх суспільствах. Він має істотний вплив на людську поведінку і є важливою підставою певних соціальних очікувань щодо його носія.

Вікова соціологія – це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності й особливості соціального розвитку та діяльності людини в різних вікових спільнотах у процесі її розвитку як особистості. Вона вивчає загальні особливості та характеристики психології, менталітету, поведінки та діяльності, властиві представникам певної вікової групи, обумовлені як біологічними та фізіологічними чинниками, так і соціальними.

Оскільки перехід від однієї вікової групи до іншої пов'язаний з серйозними змінами в системі між особистісних та групових взаємодій, з новими нормами та умовами життя, зі зміною систем вартостей, соціальних відносин та форм діяльності – це може породжувати відчуття дискомфорту та конфлікти особистості з оточуючим її соціальним середовищем, призводити до криз при переході від однієї до іншої вікової групи. Відомі складні проблеми при переході від дитинства до юності, проблеми, пов'язані із виходом людини на пенсію та ін.

Ерік Еріксон описує життя людини як послідовність етапів. Кожен етап ставить перед індивідом унікальне завдання, сконцентроване навколо певного кризового моменту у житті індивіда. Для того, щоб розвиватися нормально, індивід повинен подолати цю кризу. Здійснюючи переходи з одного етапу на інший, індивід формується як особистість.

Етап розвитку	Психологічна криза	Домінуюче соціальне середовище	Сприятливий результат
Немовля	Довіра на противагу недовірю	Сім'я	У дитини виробляється почуття довіри до батьків і до світу
Раннє дитинство	Самостійність на противагу сорому і сумнівам	Сім'я	Дитина виробляє почуття самоконтролю без втрати самоповаги
Вік 4-5 років	Ініціатива на противагу почуттю провини	Сім'я	Дитина вчиться задавати напрямок і ціль своїм діям
Вік від 6 років до настання статевого дозрівання	Працелюбство, старанність на противагу відчуттю підпорядкованості, залежності	Школа, сусіди	Дитина набуває відчуття впевненості у своїх знаннях, силах
Підлітковий вік	Усвідомлення власної особистості на противагу невизначеності із соціальними ролями	Група ровесників і агенти вторинної соціалізації	Індивід розвиває самоідентифікацію – ясне відчуття власного “Я”
Юність	Кохання на противагу самотності	Друзі і сексуальні партнери	Індивід виробляє здатність прагнути до здійснення конкретної кар'єри, зав'язувати тривалі дружні і любовні стосунки
Дорослий вік	Творчий розвиток на противагу застою	Нова сім'я, робота	Індивіда хвилюють проблеми за межами власної сім'ї: інші люди, суспільство в цілому, майбутні покоління
Похилий вік	Цілісність на противагу відчаю	Вихід на пенсію і спливання життя	Індивід відчуває задоволення від прожитого життя

Хоча існує також думка, що у сучасному суспільстві життєвий цикл стає все гнучкішим і не пов'язується з віком занадто жорстко. Ми стаємо свідками того, що американський соціолог **Бріджід Нойгартен** визначила, як „суспільство, яке не залежить від віку”, в якому не існує єдиної вікової норми для набуття певної соціальної ролі. Вона відзначає, що сьогодні вже не є рідкістю 28-річний мер, 35-річна бабуся, 50-річний пенсіонер чи 60-річний молодий батько.

У романі „Злочин і кара” Федір Достоевський пише про 43-річну матір Родіона Раскольникова, що вона зберегла „ясність духа, свіжість вражень і чесний, чистий племін серця до старості”. Сто років тому, 43-річного президента США Джона Кеннеді сучасники називали „вундеркіндом”.

У сучасній соціологічній науці вікова соціологія максимально зосереджується на проблемах пов'язаних із соціологією молоді (ювенологією) і соціологією старості (геронтологією). Дослідження інших вікових категорій (зрілого, допенсійного віку), як

правило, відбувається здебільшого не так за віковими, як за професійно-виробничими, соціоструктурними та іншими ознаками.

Проблеми соціальної геронтології

У традиційному суспільстві люди старшого віку, як правило, користувалися глибокою пошаною. До слів старійшин спільноти завжди дослухалися при вирішенні важливих питань. У патріархальних родинах авторитет як чоловіків, так і жінок із віком зростає.

В індустріальних суспільствах, навпаки, старші люди здебільшого втрачають авторитет як у родині, так і в більших соціальних групах. Це зумовлене такими чинниками:

по-перше, виходом на пенсію і раптовим припиненням соціальної активності, яка протягом довгих років становила сенс життя людини;

по-друге, вихід на пенсію часто спричинює обмеження фінансової спроможності людини, і це при тому, що у людини старшого віку видатки мали би зростати, адже вона вимагає більшої опіки, дуже часто їй життєво необхідні ліки;

по-третє, старіння породжує проблему самотності. В сучасному суспільстві діти і батьки переважно живуть окремо, іноді далеко одні від одних, а з віком старші люди втрачають членів родини і близьких друзів, звужується коло їхніх знайомих.

Соціологічні дослідження показують, що чим вищий рівень освіти і соціально-економічний клас пенсіонера, тим більше дезорганізується його особистість і життя після смерті чоловіка чи дружини. Але після того, як мине термін трауру, у жінок з'являється більше можливостей організувати своє життя по-новому, ніж у чоловіків.

2. НЕРІВНІСТЬ У ТРАКТУВАННІ ВІКОВИХ КАТЕГОРІЙ.

Вікова дискримінація („ейджизм“) ґрунтується на переконанні, що певні вікові категорії є гірші за інші. Від такого роду дискримінації потерпають переважно старші люди. У сучасному суспільстві старих стало багато, більше, ніж у будь-яку попередню епоху, однак вони перебувають у маргінальній зоні суспільної уваги. Їм, наприклад, важче влаштуватися на роботу, ніж молодим. Іноді вікова дискримінація є непомітною, але вона є присутньою в суспільстві, націлюючи його членів на те, що старість є не просто небажаною, а чимось майже непристойним. Наприклад в усіх фільмах, рекламних роликах, інших видах реклами апелюють до молодих. Популярні люди намагаються виглядати молодими навіть коли їм вже давно за п'ятдесят. У широкого загалу старість асоціюється зі слабкістю. Спостерігаємо своєрідний парадокс: усі хочуть дожити до глибокої старості, але при цьому ніхто не хоче бути старим.

Американський соціолог **Норман Гудмен** наводить підходи представників різних соціологічних напрямків щодо пояснення соціальної нерівності з огляду на вік:

Структурно-функціоналістський підхід наголошує на необхідності поступового відходу старших людей з відповідальних позицій у суспільстві. Оскільки всі люди смертні, то для суспільства корисніше, якщо процес заміщення одних людей, які посідають відповідальні суспільні ролі, іншими, буде відбуватися організовано. Суспільство тоді справно і виважено функціонує, не піддаючись лихоманці.

Конфліктологічний підхід пропонує інакше розуміння. Ті, хто має владу у суспільстві, а це переважно особи середнього віку, намагаються її утримати. Для цього вони намагаються виключити з суспільного ринку праці осіб старших і дуже молодих. Старші люди є менш мобільні, а потреби їх вищі, ніж у молодих, тому, усуваючи їх з місць праці особи середнього віку забезпечують собі домінуюче становище у суспільстві.

*Відомий американський політолог **Френсіс Фукуяма** у своїй найновішій книзі „Our Posthuman Future“ („Наше післялюдське майбутнє“) зазначає, що генна інженерія, клонування людських органів та інші досягнення біології призведуть до того, що розвинуті країни переповняться столітніми, але цілком дієздатними людьми, які притримуватимуться страшенно консервативних поглядів і не поступатимуться своїм високим місцем у соціальній ієрархії не тільки своїм дітям, але й онукам і правнукам. І це стане в майбутньому одним із найголовніших джерел соціальних конфліктів.*

А ось іронічний погляд щодо того, у якому віці належить виходити на пенсію, запропонований Сирілом Паркінсоном: „...Вік вимушеної відставки варіюється від 55 до 75 років, причому усі рішення однаково суб'єктивні і ненаукові. Кожну цифру, підкинуту нам звичаєм або випадковістю, можна захищати з однаковим успіхом. Там, де на пенсію звільняють у 65 років, поборники цієї системи завжди доведуть вам, що розум і сила починають вичерпуватися в 62. Здавалось би, ось і відповідь, якщо би там, де на пенсію ідуть у 60, вам не повідомили, що люди втрачають діловий хист десь до 57 років...

Що робити вам самим, коли прийде пора відставки, установа вами для ближніх? Самоочевидно, що наш випадок особливий. Ми не претендуємо на велику цінність, але так уже сталося, що нас цілком неможливо замінити. Як нам не шкода, доведеться зачекати декілька років, тільки заради суспільства...”

3. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

Почнемо з парадоксу: до становлення індустріального суспільства молоді не було. Звичайно, завжди існували особи 17 – 30 річного віку, їх частка у суспільстві навіть була вищою, ніж сьогодні, адже народжуваність колись була вищою, а тривалість життя меншою. Але чи можна було трактувати їх як певну соціальну групу? Ні. Як тільки хлопець чи дівчина досягали статевої зрілості – їх одружували і вони з дитинства “стрибали” просто в доросле життя.

До XVII століття у західноєвропейських мовах слова, які означали молодих людей чоловічої статі (“boy” (англ.), “garçon” (франц.), “knabe” (нім.) – всі три слова перекладаються як “хлопець”), служили для позначення молодого чоловіка (приблизно до 30 років), який веде незалежний спосіб життя. Спеціальних слів для позначення дітей і підлітків чоловічої статі у віці від 7 до 16 років не існувало. Слово “дитина” передавало радше стосунки родичання, ніж вікові особливості. Тільки з XVII століття почала складатися нова концепція дитинства. Вона остаточно визріла вже в індустріальному суспільстві.

Сучасний молодіжний вік утворився на підставі двох зустрічних процесів, які відбувалися в індустріальних суспільствах: акселерації – прискореного статевого дозрівання, що знаменує собою раніше закінчення дитинства – з одного боку, і безперервне відкладення терміну вступу в професійне життя, внаслідок збільшення періоду тривалості навчання – з другого.

Кого можемо вважати молоддю? Межі цієї суспільної групи визначити нелегко. Адже не існує об'єктивних показників, за якими можна було б відділити період молодості від дитячих років і від віку зрілості. У давнину перехід в категорію юнаків визначався ритуалом ініціацій, а дорослими ставали внаслідок звершення суспільно значимих дій, таких як одруження, народження першої дитини, вбивство хижого звіра, першого ворога або завдання ворогові удару під час збройної сутички, т. зв. *coup*. Сьогодні ж найчастіше межі періоду молодості визначають за формальними ознаками: нижня – закінчення школи, отримання паспорта. Що ж до верхньої межі, то вона є ще більш умовною, наприклад, сьогодні державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 14 до 28 років (в окремих випадках для наукової молоді до 35 років). За радянських часів верхньою межею молодіжного віку вважали 28 років – верхню межу терміну перебування у лавах комсомолу; при бажанні можна вважати верхньою межею, скажімо, 35 років – вікову межу, до якої ще донедавна дозволялося вступати на стаціонарне відділення вищих навчальних заходів. А загалом, можемо сказати, що людина залишається у межах молодіжної вікової групи доти, доки відчуває себе приналежною до неї і провадить відповідний стиль життя.

Отже, молодь – це суспільна група, яка перебуває у періоді життя, який починається зі статевого дозрівання, не має чітко окресленої верхньої межі і визначається як суспільними, так і індивідуальними рамками. Стан цієї суспільної групи може бути окреслений як перехідний.

Молодь в усі часи була найдинамічнішою, наймобільнішою і найбільш схильною до новизни частиною суспільства.

Американський учений Імре Емері підрахував середній вік лідерів соціальних революцій. Виявилось, що середній вік протестантської реформації і американської революції становив 36 років, французької революції – 34 роки, модернізації Японії – 36 років, молодотурецької революції – 30 років, а революції в Росії – 42 роки. Вчений встановив, що вік революційних лідерів на 25-35 років менший, ніж вік політичних лідерів періоду стабільності.

Український історик і політолог Іван Лисяк-Рудницький однією з головних причин поразки української революції 1917-1921 років називає надмірну молодість її провідників: “... Серед них багато мали тільки по двадцять кілька років! Навіть відносно старша група (покоління Петлюри й Винниченка) складалася з людей, що мали небагато понад тридцятку. Грушевський, завдяки своїй сивій бороді та силою контрасту до молодиків, що його оточували, робив у Центральній Раді враження старого “січового діда”. Але навіть цей “патріярх” мав ледве 51 рік (нар. 1866 р.), отже як на державного мужа був у середньому віці. Це засилля молоді вносило в наші визвольні змагання ентузіазм та духа жертовності, але разом з тим недосвідченість, студентський догматизм, перевагу темпераменту та сантиментів над розумною волею”.

Висока соціальна активність молоді зумовлена її перехідним станом. У соціальному плані старші покоління мають стабільнішу, традиційну структуру діяльності, впорядкованіший спосіб життя. Це означає, що їх життєва програма є менш варіантною, для неї характерна обмеженість соціальних ролей, а звідси, відповідно, і жорсткіше залучення в соціальні інститути (професійні, сімейні, політичні та ін.). Доки домінантою суспільного розвитку є стабільність, проблеми поколінь, пов’язаної з підвищеною активністю молоді, не існує. Доступ до соціально значимих ролей закономірно пов’язується з процесом дорослішання.

Але роль молоді змінюється в періоди соціальних потрясінь. Перехідність, маргінальність, відсутність глибокої життєвої вкоріненості молоді спонукує її до пошукової активності, часто до внутрішніх конфліктів між життєвими цінностями і стилем життя. У підсумку – схильність до афективного, незваженого сприйняття дійсності, сприйнятливості до екстремізму, радикалізму в думках і поведінці. Дуже характерним для молоді є вибір об’єктів наслідування, які не вписуються у звичне культурне тло (молодіжна субкультура).

Соціологічні теорії молодості і молоді

Взаємозв’язок між молодим віком і прагненням до соціально-політичних і культурних новацій був помічений віддавна. Характерно, що у деяких мовах, наприклад, в англійській, немає окремих термінів для понять “молодь”, як суспільна категорія і “молодість”, як певна життєва сила, джерело оновлення. Ці два поняття передає єдиний термін “youth”.

Теорія поколінь. Вже **Огюст Конт** у своєму “Курсі позитивної філософії” сформулював гіпотезу, згідно з якою темп суспільних змін залежить від швидкості ротації поколінь. Молодь є важливим елементом у процесі суспільного розвитку і культурних перетворень. Сучасні соціологи в цілому доходять подібного висновку, хоча їхні теорії істотно відрізняються від теорії основоположника соціології.

Німецький вчений **Вільгельм Дільтей** вважав, що спільне пережиття кількох демографічними когортами значних історичних подій творить “гроно покоління” (наприклад, “покоління воєнного часу”). Не кожна подія стає пережиттям у долі багатьох людей приблизно одного віку: це має бути така подія, яка різко виділяється з шеренги звичних і справляє значний вплив на усе подальше життя людей. Вільгельм Дільтей вважав, що люди здатні творити свою особистість і піддавати її ґрунтовним змінам у будь-якому віці, але особливо часто це трапляється в молодості.

Теоретик комунікацій **Джеймс Кері** з Іллінойського університету (США) звертає увагу, що серед первісних суспільств і на ранніх етапах історії західних країн відносно невеликі розриви у просторі приводили до величезних відмінностей у культурі. Племінні спільноти, розділені якоюсь сотнею кілометрів могли мати цілком неподібні системи

зовнішньої символіки, міфів і звичаїв. Однак у тих самих спільнотах існував нерозривний зв'язок поколінь. Велика різниця між спільнотами, але відносно малі відмінності між поколіннями всередині даної спільноти. Сьогодні ж просторова різниця слабне, але наростають відмінності між поколіннями. Темпи змін у сучасних суспільствах настільки швидкі, що навіть декілька років різниці створюють величезні відмінності у життєвому досвіді людини. Ось чому декотрі брати і сестри, вікова різниця між якими усього три-чотири роки, суб'єктивно відчувають свою приналежність до цілком різних поколінь. Так, під час страйку студентів-радикалів в Колумбійському університеті у 1968 році, старшокурсники говорили про „розрив поколінь”, який відділив їх від студентів молодших курсів.

Французький соціолог **П'єр Бурдьє**, досліджуючи систему освіти у Франції, звернув увагу на різне ставлення до свого навчання в університеті студентів-вихідців із заможних верств населення і тих, для кого студії в університеті були можливістю підвищити свій соціальний статус. Незважаючи на спільні події, які переживали усі студенти, вони здобували різний життєвий досвід, що детермінувався їхнім класовим походженням. Сформульована Бурдьє теорія про класову репродукцію суспільства через освіту у вищих навчальних закладах фактично заперечувала теорію єдиного покоління.

Американський учений **Ерік Еріксон**, поділяючи гіпотезу Дільтея про те, що покоління твориться, внаслідок спільного пережиття людьми значних історичних подій, вважав, що цей процес охоплює тільки молодих людей. Це пояснюється рисами психології молоді. Молодість, на його думку є перехідною фазою в житті людини, це період відкритий до сприйняття усього нового, а молодь, як суспільна група, завдяки тому, що вона не є підпорядкована у повній мірі суспільним обов'язкам, є автономною щодо усіх інших вікових груп і просякнута сильним внутрішнім почуттям солідарності. Тому саме в молодості творяться покоління, що переймаються спільними ідеалами, мають спільні цінності і суспільні цілі.

Особливістю початкового етапу розвитку соціологічної теорії молоді є те, що остання переважно розглядалася дослідниками як суспільна група вирвана із соціального контексту. Новий етап у розвитку соціологічної теорії молоді був зумовлений загостренням конфлікту поколінь, що вилилося у т. зв. “молодіжний бунт” кінця 60-х років минулого століття.

Конфлікт поколінь. Соціологічний аналіз бунту молоді

Проблема наступності і конфліктів у стосунках «батьків» і «дітей» може розглядатися як взаємодія зустрічних потоків інформації і діяльності, як особливості передання культурних цінностей від покоління до покоління. Як каже арабська народна мудрість, люди завжди більше подібні на своїх сусідів, ніж на своїх батьків, адже із сусідами вони разом виростили, виховувалися і живуть у тих самих історичних і культурних умовах.

Саме через різницю у життєвому і культурно-історичному досвіді проблема наступності і конфліктів у стосунках «батьків» і «дітей» існуватиме завжди, але зміст проблеми, гострота суперечностей набуває особливого, конкретно-історичного характеру.

Конфліктність у стосунках поколінь найчастіше наростає в революційні епохи руйнування традиційних зв'язків між генераціями батьків і дітей. Способи подолання конфлікту пов'язані із соціально-класовою неоднорідністю суспільства, з ідейно-духовною роз'єднаністю. Тривалість і особливості міжпоколінневого конфлікту залежать від значущості змін, від швидкості історичного оновлення. Різкі зміни викликають травматичний ефект, підсилюють міжпоколіннєві розходження.

Загострення стосунків між поколіннями “батьків” і “дітей” пов'язане з рядом соціальних процесів сучасності. **Хозе Ортега-і-Гассет** називає головною причиною цього конфлікту так зване «повстання мас». Для нього людина маси — це власник, позбавлений почуття гідності. Він не хоче нічого знати про загальнонаціональні та загальнолюдські проблеми. Культ сили, егоцентризм, зневага до оточуючого світу, комфортність існування — його кредо. Це людина без коренів і без духовної перспективи, яка із

альтернативи «бути» або «мати» вибирає друге. Конфліктність у стосунках поколінь визначається певним типом виховання, коли дітям за всіляку ціну забезпечують легке і заможне життя, позбавлене будь-яких обмежень. Надлишкові блага, що дісталися без зусиль приводять до появи молодих людей, які свій розумовий і моральний рівень вважають більш ніж достатнім, вони не знають труднощів і турбот, не відчують обов'язків. «Молодість як таку, завжди захищали від надмірних зусиль, — пише Ортега-і-Гассет. — Вона жила в борг. По-людськи так і має бути. Це ніби-то право їй поблажливо і ласкаво дарують старші. І як же треба було одурманити її, що вона й справді стала вважати це своїм заслуженим правом...» Без подолання труднощів, без боротьби і вічного зусилля самореалізуватися, самоутвердитися народжується, за словами Ортеги-і-Гассета, варвар із хамською поведінкою як законний плід цивілізації поблажливості і недисциплінованості. «Коли цей тип починає переважати, треба дзвонити в дзвони і кричати, що людству загрожує виродження, яке є практично тотожне смерті».

Увага до проблеми міжпоколінневих відносин стала особливо актуальною у всьому світі у зв'язку з піднесенням молодіжного і студентського руху наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ століття.

1968 рік став загальносвітовим феноменом. У численній літературі, що присвячена даній проблемі існує дуже різне тлумачення цього феномена: бунт, молодіжна революція, контркультурна акція і навіть політичний карнавал. Згідно з інформацією експертів ООН того року революційні виступи молоді відбулися більше як у 50 країнах світу. Бійки демонстрантів з поліцією у Парижі, Ліоні, Тулузі, Страсбурзі. Президент Франції Шарль де Голль був змушений піти у відставку. Студентські страйки та демонстрації в Італії, небачені доти демонстрації проти війни у В'єтнамі, які охопили усі найбільші міста Західної Німеччини та США, більшість столиць країн Латинської Америки, шокували пересічних громадян. У Чикаго оголосили надзвичайний стан, у Мехіко в сутичках із поліцією загинуло 50 студентів.

Американські соціологи з подивом констатували наприкінці шістдесятих, що руйнується усталена система понять і стереотипів, наприклад, лише 18% опитаних американських студентів погоджувались з твердженням, що гроші відіграють велику роль у житті.

Соціологічна література не тільки старанно описувала і пробувала пояснити явище молодіжного бунту, але навіть стала одним із чинників його популяризації, поширюючи інформацію про нові вартості, бажання і спосіб поведінки молодих людей, які багато в чому йшли у розріз із домінуючою культурою, тобто фактично популяризуючи ідеологію контркультури.

Володарями дум тодішньої студентської молоді були структуралісти, ліві екзистенціалісти та теоретики Франкфуртської школи. Центральною тезою їхніх теоретизувань було збереження особистості, її індивідуальності в умовах індустріального суспільства. **Герберт Маркузе** (1898-1979) у своїх працях “Одновимірна людина”, “Есе про визволення”, “Контрреволюція і бунт” описував, що сучасне суспільство насправді переймається тільки однією проблемою – підвищенням продуктивності праці. У жертву їй приноситься все оригінальне, самобутнє і неповторне. Але підвищення ефективності Системи збільшує її контроль над людиною. За комфортність свого існування людина платить свободою, тобто тоталітарне суспільство (розуміння цього терміна у Маркузе відрізняється від загально визнаного: він має на увазі нетерористичні економічно координовані суспільства) позбавило всі критичні ідеї опозиційності, вмонтувавши їх у своє функціонування. Тому необхідно реалізувати Велику Відмову від вартостей і способів поведінки властивих тоталітарному суспільству. Зробити це, на думку Маркузе та інших інтелектуалів так званої Франкфуртської школи, здатні тільки студенти, молодь, національні і расові меншини – аутсайтери з точки зору респектабельних буржуа.

ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. МОЛОДЕ ПОКОЛІННЯ УКРАЇНИ

Вікова структура населення України характеризується постійним зростанням частки осіб пенсійного віку. В 1989 році кількість населення у віці старшому за працездатний становила 21,2%, а в 1998 – 23,3%. Загальна кількість населення нашої країни також знижується: за 1989 – 2000 роках воно скоротилося з 52 мільйонів осіб до, приблизно, 49,7 мільйонів. Отже, його втрати за ці роки дорівнюють 1 мільйон 996 тисяч осіб (див. таблицю). За попередніми даними загальноукраїнського перепису населення 2001 року, кількість населення України становить 48 мільйонів 416 тисяч осіб. Тобто тенденція до зменшення кількості населення зберігається. Міжнародні порівняння за основними показниками природного розвитку населення: народжуваності, смертності, природного приросту, - виявили істотне посування України з позицій, на яких вона трималась раніше. Причому спостерігається очевидне погіршення не тільки відносно країн Заходу, а й колишніх республік СРСР. За рівнем народжуваності (8,7%) наша держава - на передостанньому місці серед колишніх республік СРСР та країн Європи; за смертністю (14,8%) посідає друге місце серед країн Європи; за рівнем дитячої смертності (13,8 дитини на 1000 новонароджених) - Україна у першій десятці країн з найвищими показниками для європейських країн; за середньою тривалістю життя Україна також пасе задніх – 67 років.

Багато хто заговорив навіть про вимирання населення України. Попри усю непривабливість намальованої картини, насправді все не є аж настільки жахливо: поки що не йдеться про фізичне вимирання української нації. Чисельність народів не постійна величина і ми можемо говорити не про вимирання, а радше про зміну вікової структури населення України. Ми, тобто населення України, постарішаємо. Така тенденція притаманна практично усім європейським країнам, однак у заможних країнах вікова структура вирівнюється за рахунок зовнішньої міграції із бідніших країн. Учені підрахували, що демографічної старості Україна змогла би уникнути лише в тому випадку, якщо українські жінки народжуватимуть по 3-4 здорових дитини. Якщо ж ні, то ми все одно не вимремо, просто станемо країною іншого масштабу.

Джерела приросту (зменшення) населення України

Роки	Кількість населення, тис. осіб	Зміни за рік, тис. осіб		
		Загальний приріст	Природний приріст	Міграційний приріст
1989	51 706,7	136,6	92,3	44,3
1994	52 114, 4	- 386,0	- 242,8	- 143,2
1999	50 105,6	- 394,8	- 350,0	- 44,8

Молоде покоління сучасної України. Дуже важливою проблемою для кожного суспільства є питання про те, чи зуміє воно утримати у полі свого соціокультурного притягання найбільш мобільну групу, якою є молодь, а чи ця група перетвориться у „компраторську”, яка більше прагне до чужих культур, аніж до своєї власної. Проблема молоді постає особливо гостро тому, що молоде покоління найменше інтегроване в соціальні зв'язки, виявляє найменше стійкості у поглядах і поведінці. Загострюється проблема молоді, зазвичай, під час кризових періодів у розвитку суспільства. Сьогодні Україна перебуває якраз на такому етапі свого розвитку і молодь у нашій країні переживає непрості часи.

Якими ж є причини складного становища молоді? Основні з них пов'язані з проблемами „життєвого старту”: з рівнем матеріального забезпечення і соціальної захищеності, з можливістю здобуття освіти, початком трудової діяльності, утворення і забезпечення сім'ї, професійним ростом, кар'єрою. Середня заробітна платня молодих людей є майже вдвічі нижчою, ніж середня в Україні. Дуже малою є стипендія у студентів. Нинішня система освіти практично не гарантує свободу вибору і можливості соціального авансування молодих людей. Сьогодні розподіл молоді у системі освіти є

жорстко соціально детермінований. А перехід до платної освіти ще жорсткіше визначить цей процес.

Недостатня матеріальна забезпеченість, відсутність житла, вимушене використання матеріальної допомоги батьків нерідко формують у деякої частини молодих людей соціальний інфантилізм. Праця перестає займати найважливіше місце у структурі життєвих цінностей молоді, посилюються споживацькі настрої. Разом з цим, у виробничій сфері загострюється проблема безробіття. У віковій категорії до 18 років і 18—24 роки вона є у декілька разів вищою, ніж у інших вікових групах. Негативно впливає на становлення особистості і невідповідність отриманої освіти змісту роботи, яку суспільство може надати сьогодні молодій людині. Це призводить до падіння престижу багатьох важливих для суспільства професій, до знецінення освіти.

Безумовно, нинішнє молоде покоління не є чимось цілісним з точки зору політичних та ідеологічних установок. Різні групи молоді орієнтовані на різні суспільні ідеали і цінності, як це є й з іншими соціальними групами. Однак нинішній етап життя суспільства, який характеризується руйнуванням старих суспільних відносин і переходом до нових, відмовою від колишніх стереотипів, етичних норм особливо впливає на найменш інтегровані групи суспільства, зокрема на молодь. Тому в молодіжному порівняно частіше молодіжна субкультура набуває рис контркультури зі специфічною системою ціннісного ставлення до праці, споживання, способу життя, проведення вільного часу.

Вікова диференціація суспільства стає тим глибшою, чим більш закритими і недоступними для молоді є провідні соціальні інститути — політичні, культурні, а також — чим менш ефективними є дії сім'ї і школи, як агентів соціалізації.

У молодіжному середовищі України частішають вияви девіантної поведінки - вчинків, що не відповідають усталеним у суспільстві нормам, зразкам поведінки. Найбільш небезпечними різновидами девіантної поведінки є карні злочини, пияцтво, наркоманія. Аналіз ступеня поширення різних видів девіантної поведінки показав, що у молодіжному середовищі дуже гостро постали проблеми пияцтва, кримінальних правопорушень, наркоманії, токсикоманії, хуліганства, насильства над особистістю підлітка, проституція. Як показали результати дослідження **Андрія Рубанова**, основною причиною поширення девіацій стала криза ціннісних орієнтацій молоді, породжена економічним занепадом і дестабілізацією суспільного життя. Своєрідний ціннісний вакуум у свідомості молодих людей особливо наочно виявляється у тому, що більшість з них вважає своє життя марним, непотрібним іншим (50,6%), безперспективним (54,8%), безцілним (68,7%), нецікавим (61,3%), роз'єднаним (68,7%). Виявляється, що негативні наслідки цих деформацій мають істотніший вплив на поведінку підлітків, аніж низький матеріальний рівень життя. На економічні правопорушення підлітків частіше штовхає не бідність сама по собі. Визначальну роль відіграє дія механізму відносної депривації, тобто відчуття ущемлення свого матеріального становища порівняно зі становищем інших людей.

Негативізм частини молоді є тимчасовим явищем, характерним для перехідного суспільства. Процес усунення соціальних деформацій буде супроводжуватися усуненням асоціальних явищ із молодіжного середовища. Відхід від надмірної заідеологізованості старої системи соціалізації молоді, подолання розриву між теорією і практикою — ось найважливіші завдання, що постали перед нашим суспільством. Але, разом із тим, суспільство повинно старатися не допускати девальвації основних життєвих понять, плекати у молодіжному середовищі такі вічні вартості, як сумлінна творча праця, колективізм, демократія, свобода, справедливість.

Контрольні питання

1. Що вивчає вікова соціологія?
2. Які характерні тенденції спостерігаються у динаміці вікової структури України і чому?
3. Охарактеризуйте проблеми соціальної геронтології.

4. Чи доводилося Вам спостерігати або стикатися із проявами ейджизму?
5. Наведіть погляди представників різних соціологічних теорій на пояснення соціальної нерівності з огляду на вік.
6. Що є об'єктом і предметом соціології молоді?
7. Кого можемо вважати молоддю? Чому непросто визначити межі цієї суспільної групи?
8. Чому молодь вважають найдинамічнішою, наймобільнішою і найбільш схильною до новизни частиною суспільства?
9. Назвіть найвідоміші соціологічні теорії молодості і молоді та чільних представників цих теорій.
10. Які причини конфлікту поколінь?
11. Як соціологи пояснюють причини піднесення молодіжного і студентського руху в 60—70-х рр. ХХ ст.?
12. Що таке молодіжні проблеми? Які види молодіжних проблем Ви можете назвати?
13. Які основні проблеми стоять перед молоддю сучасної України?
14. Порівняйте зміст державної молодіжної політики в Україні та у розвинутих державах Заходу.
15. Які головні причини девіантної поведінки молоді?

Тема 13. СОЦІОЛОГІЯ МІСТА

ПЛАН

1. Розвиток міст. Риси сучасного урбанізму.
2. Теорії розвитку міст та міського способу життя.
3. Напівміська психологія.
4. Урбанізм в Україні.

РОЗВИТОК МІСТ. РИСИ СУЧАСНОГО УРБАНІЗМУ

Людина як біологічний вид існує понад три мільйони років. Сучасна людина (*homo sapiens*) як окремий вид сформувалася приблизно 200 тисяч років тому. Але тільки трохи більше ніж 6 тисяч років минуло з того часу, як у долинах рік Нілу, Інду, Тигру і Євфрату з'явилися міста. Таке порівняно пізнє виникнення міст пояснюється тим, що для того, щоб утворити й утримувати міста необхідно досягнути досить високого рівня суспільного й технологічного розвитку.

Археологи знайшли глиняні таблички, які свідчили, що в Шумері, державі, яка існувала в межиріччі Тигру і Євфрату приблизно 5,5 тисяч років тому, чоловіки видавали на місяць 36 кг. зерна, а жінці – 18 кг. Російський археолог В. Массон підрахував, що при тій продуктивності праці і врожайності, яка була в Шумері, сім'я виробувала продуктів у 12 разів більше, ніж їй було необхідно для того, щоб прогодуватися протягом року. Відтак – не всі мусіли працювати у сільському господарстві, а значить вивільнялися робочі руки для будівництва храмів, занять ремеслами і наукою.

Міста стародавніх часів та в період Середньовіччя мали чимало спільних рис, які відрізняли їх від сучасних міст.

По-перше, вони були досить малі. Більшість міст нараховувала до 10 тисяч жителів. Мешканці були знайомі один з одним.

Наприклад, Афіни в період їх розквіту населяли не більше 150 тисяч осіб. Такою державою кожен громадянин міг управляти особисто. Ніяких депутатів. Із 25 тисяч

громадян Афін, близько 2 тисяч щороку займали виборні посади. Кожен вільний афінянин хоч раз у житті займав яку-небудь посаду, а більшість – не раз.

Хоча й траплялися винятки, як наприклад, стародавні міста Вавилон чи Александрія, які на рубежі нашої ери налічували більш як 500 тисяч мешканців або імператорський Рим, у якому 2000 років тому проживало понад 1 мільйон осіб.

По-друге, міста були обнесені мурами, які захищали жителів від нападів ворогів, а також визначали межу міста, відділяли його від сільської місцевості.

По-третє, права жителів міст суттєво відрізнялися від прав селян. *Наприклад, за середньовіччя деякі міста виборювали для себе т. зв. Магдебурзьке право (від міста Магдебург, де воно вперше було запроваджене у XIII столітті). Згідно цього права міста звільнялися від управління та суду великих феодалів і створювали органи міського самоуправління.*

По-четверте, жителі більшості міст займалися, як правило, не тільки ремеслом і торгівлею, але й землеробством.

З кінця XVII – поч. XVIII століття у Нідерландах, Англії, а згодом – і в інших країнах Європи, Північної Америки і решти світу почалася промислова революція – процес прискореного розвитку промисловості, внаслідок якого зростає кількість зайнятих у цьому секторі господарства. Щоб забезпечити фабрики робочою силою, необхідно було зібрати разом людей, які мешкали у різних місцях. Тому промислова революція супроводжується процесом урбанізації.

Урбанізація (від лат. *urbs* – місто) – це процес зростання і підвищення ролі міст у розвитку суспільства, збільшення частини міського населення і поширення міського способу життя на всі прошарки населення.

Протягом 1700 –1800 роках деякі міста, як, наприклад, Відень, Берлін, Прага, подвоїли кількість свого населення. Найменший приріст, протягом указанного періоду, в Західноєвропейському регіоні спостерігаємо в Лісабоні – 50%; максимальний – у Лондоні – в 4,5 рази.

На початку XIX ст. у світі було 26 міст із населенням понад 100 тисяч осіб. Сьогодні таких міст нараховується понад 2,5 тисячі. Населення Нью-Йорка за період з 1800 по 1900 рік зросло від 60 тисяч до 4,8 мільйонів осіб. У 1802 році Лондон був єдиним містом у світі із мільйонним населенням, а у 1950 році таких міст нараховувалося вже понад 100.

На Заході України процес урбанізації набрав розмаху в останній третині XIX століття. Львів за 30 років (період з 1880 по 1910 роки) збільшив своє населення зі 110 до 190 тисяч і, таким чином на 1910 рік у Західній Україні нараховувалося 8 міст, які мали понад 30 тисяч жителів: Львів (190 тисяч), Чернівці (87 тисяч), Перемишль (54 тисячі), Коломия (43 тисячі), Дрогобич (35 тисяч), Тернопіль (34 тисячі), Станіслав (33 тисячі), Стрий (31 тисяча).

У XX столітті урбанізація стала глобальним процесом, який з кожним роком набуває все більшого розмаху. У 1975 році у містах проживало 39% населення світу, у 2000 році ця цифра перевищила 50%, а у 2025 році вона, за прогнозами ООН, становитиме приблизно 63-65%.

Належить відзначити, що питання про те, яким великим має бути населений пункт, щоб вважатися містом, є досить непросте. У Данії, наприклад, містом вважається населений пункт у якому проживає понад 250 жителів, а у Японії – 30 тисяч. Статистичні органи України для виділення міста і села в системі розселення користуються в основному двома кількісними показниками – чисельністю мешканців населеного пункту і тим, який процент їх є зайнятим у сільському господарстві.

Приблизно з другої половини XX століття у світі переважає тенденція до утворення міських агломерацій та мегалополісів. (Агломерація – це скупчення населених

пунктів, яке складається з десятків, а іноді й сотень міст і приміських поселень, які тісно пов'язані одне з одним. Мегалополіси – це урбанізовані зони надагломераційного рівня).

У США, вздовж Атлантичного узбережжя від Бостона до Вашингтона на 800 км. простягнувся т. зв. „Босваш”, мегалополіс, який включає в себе 40 агломерацій, в т. ч. Нью-Йорк, Філадельфія, Балтимор, і у якому проживає близько 50 мільйонів осіб. Найбільшими мегалополісами на сьогодні є наступні: „Чиппітс” (Чикаго – Піттсбург) – 35 мільйонів осіб, „Сан-Сан” (Сан-Дієго – Сан-Франциско) – 20 мільйонів осіб, „Токайдо” (Токіо – Осака) – 55 мільйонів осіб, „Англійський” (Лондон – Ліверпуль) – 30 мільйонів осіб та ін.).

На думку російського академіка **Михайла Моїсєєва**, ріст мегалополісів визначається об'єктивними законами – необхідністю неперервного науково-технічного процесу і прагненням до мінімізації затрат праці, зв'язку, переміщення людей. Мегалополіси забезпечують вищу продуктивність праці, концентрацію інтелектуальних зусиль (обмін інформацією між людьми приводить до ефекту колективного інтелекту). Скупчення багатьох населених пунктів, які складаються з багатьох міст, нерідко з кількох десятків, називають міськими агломераціями. В 1950 році із найбільших агломерацій, 20 були розміщені у Європі, Північній Америці та Японії і лише 10 – у країнах, що розвиваються. У 1990 році – співвідношення змінюється: із 30 найбільших агломерацій тільки 9 розміщені у розвинутих країнах. Вважають, що у 2015 році серед 30 найбільших агломерацій залишаться тільки 5 із розвинутих країн (Токіо, Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Осака і Париж). 25 агломерацій будуть розміщені у країнах, що розвиваються. Феноменальне зростання планується для Бомбею (27,4 мільйони осіб), Лагосу (24,4 мільйони осіб), Шанхаю (23,4 мільйони осіб), Джакарти (21,2 мільйони осіб), Сан-Пауло (20,8 мільйони осіб). Можливо, деякі із прогнозів не справдяться, так як не справдився прогноз щодо зростання населення Мехіко до 30 мільйонів. Однак основна тенденція очевидна.

Приріст міського населення сьогодні відбувається в основному за рахунок країн третього світу. Люди у країнах „третього світу” тягнуться до міст, прагнучи знайти вище оплачувану роботу, якусь життєву перспективу, оскільки глобалізаційні процеси зумовлюють розпад традиційної системи аграрного виробництва. Багатьом не вдається заробити грошей і вони поселяються на околицях міст у т. зв. „бідонвіллях” – поселеннях-нетрях, котрі складаються із халуп, які зроблені із підручних матеріалів і позбавлені елементарних вигод: води, каналізації. Найбільші міста „третього світу” вже зараз перенаселені, але процес їх зростання триває. Вважають, що на 2025 рік у Східній та Південній Азії проживатиме близько половини населення всього світу, а кількість міського населення Африки та Південної Азії перевищуватиме число городян Європи.

Попри те, що у кожному регіоні і кожному суспільстві урбанізація породжує свої специфічні проблеми і має свої специфічні ознаки, виділяють спільні **аспекти урбанізації**. Такими є наступні:

демографічний – зростає чисельність міських жителів (в основному, за рахунок міграції до міст). У зв'язку з цим значно розширюються межі міст;

економічний – зменшується кількість населення, зайнятого у сільському господарстві за рахунок тих, хто зайнятий у промисловості та у невиробничій сфері;

суспільний – поширення міського стилю життя. Стирається різка відмінність поміж стилем життя у місті і в селі, чому особливо сприяє поширення сітки телекомунікацій.

ТЕОРІЇ РОЗВИТКУ МІСТ ТА МІСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Теорії розвитку міст.

Перші соціологічні теорії розвитку міст були розроблені групою вчених-соціологів із Чиказького університету, представників т. зв. Чиказької соціологічної школи (**Роберт Парк, Ентоні Берджес, Льюїс Вірт** та ін.).

Модель концентричних зон.

Роберт Парк та Ентоні Берджес, вивчаючи соціальні процеси у Чикаго, склали соціальну карту міста: на карти наносилися зони підліткової злочинності, расової напруженості, розподіл кінотеатрів, танцмайданчиків, магазинів і т. ін. Тобто карти склалися за найрізноманітнішими соціальними показниками. Сукупність цих карт „вимальовувала” структуру міста. Центральна зона – це простір на якому переважають адміністративні та торгівельні установи, банки, театри, дорогі ресторани. Центральну зону оточує перехідна зона – колишня дільниця багатих помешкань, а на час дослідження – район зі змішаною структурою, у якій розміщені офіси не найбагатших фірм, середньої руки ресторани. Наступне кільце утворюють житлові зони: робітничі райони із дешевшим житлом розміщені ближче центру, а у передмістях мешкають заможні городяни. Географічну мобільність автори у даному контексті розглядали як показник соціальної мобільності.

Ця теорія не є універсальною, вона описує передусім модель конкретного міста – Чикаго, а також тенденції, які характерні для розвитку міст у США. У європейських, латиноамериканських, азійських містах диференціація міської території часто дзеркальна північноамериканській: робітничі околиці оточують привілейований центр, в якому деякі квартали особливо вирізняються дорожнечою землі, високим благоустроєм і заселені привілейованими верствами.

Подібні підходи до аналізу життєвого простору міста застосовувалися і дослідниками на пострадянських теренах. **Олександр Трущенко**, наприклад у 1995 році опублікував книгу із красномовною назвою „Престиж центра: городская социальная сегрегация в Москве”. В ній, зокрема, говориться, що напередодні революції 1917 року дві третини найзаможніших родин жили у межах Садового кільця. Традиція збереглася і при Радянській владі. В межах Садового кільця було локалізовано 85% театрів, 65% музеїв, 70% концертних і виставкових залів, 65% бібліотек, 65% шкіл із поглибленим вивченням іноземної мови. Аналіз показав, що працюючий житель центру за рахунок територіальних факторів організації побуту і проведення вільного часу отримував додатково 6 годин вільного часу денно! Проаналізувавши, як наприкінці 70-х років розподілялися московські адреси членів трьох спілок – Спілки композиторів, художників та письменників (адреси представників політичної та господарської еліти дістати було практично неможливо), автор виявив, що у межах Садового кільця мешкало 78% членів Спілки композиторів СРСР, 76% членів Спілки художників СРСР і 69% Членів Спілки письменників СРСР.

Модель секторів.

Гомер Гойт запропонував інший підхід до аналізу розвитку міст. Він вважав, що міста розвиваються секторами у вигляді клинів, що розширюються від центру до околиць. Ці сектори розміщені вздовж водних артерій чи транспортних ліній. Ці сектори відрізняються своєю спеціалізацією, яка складається внаслідок сприятливих характеристик довкілля: промислові дільниці виростають біля місць справи – біля порту, чи транспортного вузла і т. ін., біля них – житлові дільниці для робітників. Гойт вважав, що специфічна топографія кожного міста є підставою того, що кожне місто є неповторним за своєю забудовою і своїм плануванням. Разом з тим існують і певні закономірності: престижні житлові райони знаходяться неподалік від торгового центру.

Модель багатьох центрів.

Ченсі Гарріс і Едвард Ульманн висловили ідею про те, що з розвитком комунікацій міста набувають нового виду: у них розвиваються окремі центри, пов’язані з певними видами діяльності. Є відпочинкові дільниці, фінансові, торгові, житлові та ін.

Розвиток спеціалізованих осередків залежить від кількох чинників, а саме: деякі види діяльності вимагають створення спеціальних умов (парк відпочинку, торговий центр тощо); для деяких підприємств є вигідною локалізація поблизу інших підприємств; певні дільниці ніколи не межують (багаті райони вілл і спальні райони, або промислові райони).

Модерністський і постмодерністський підходи до розуміння ролі і вигляду сучасних міст.

Модернізм як напрямок у розвитку міст, домінував протягом майже усього ХХ століття – аж до 80-х років. Модерністи відзначалися великою вірою в прогрес і прагнули якнайраціональніше використати ресурси, щоб якнайповніше забезпечити потреби людей. Вирішального значення вони надавали простоті і функціональності планування міста, усіх його споруд. Добре сплановане місто, на їх думку, повинно допомагати долати такі проблеми, як самотність, вандалізм, злочинність. Разом з тим, модерністи рішуче відкидали ідеї деконцентрації міст, будівництва невеликих міст-садів. „Інтелектуальна діяльність людей є прямим наслідком об'єднання їх у колектив... Усі великі вогнища думки завжди знаходилися у математичній точці найвищої концентрації людського матеріалу, - писав **Ле Корбюзьє**. – Якщо ви хочете звузити світогляд у народу, давайте займемося дезурбанізацією, якщо ж у вас є прагнення розширити його світогляд і надати йому силу йти нарівні з вимогами часу, то візьмемося за планування, за концентрацію”.

Сучасне місто багато чому завдячує модерністським підходам, зокрема, поліпшенням житлових умов для широких верств населення. Однак, на практиці модерністські ідеї привели і до таких негативних наслідків, як висока стандартизація містобудування і втрата містами своєї самобутності. Забудова ставала все більш однотипною, монотонною і понурою. Нові райони часто ставали „великими спальнями”, „бетонними пустелями”. Патологічні явища міського життя не лише не було ліквідовано – вони наростали. Внаслідок деперсоналізації міського простору люди втрачали почуття локального (районного) патріотизму, ще більше послаблювалися зв'язки між ними.

Датою символічної смерті модерністського підходу в урбаністиці вважають 1972 рік, коли в американському місті Сент-Льюїс було зруйновано цілий район, збудований у 1955 році якраз у модерністській стилістиці. Цей район було оцінено як ворожий життю, оскільки, на думку експертів, міський простір, організований подібним чином, сприяє утвердженню у його межах злиднів, злочинності, хуліганства і вандалізму.

Новий напрямок урбаністики – **постмодернізм** – виріс якраз із критики модернізму. Постмодернізм в урбанізмі виходив із трьох засадничих тез:

- Існують різні людські потреби;
- Існують різні способи вираження і задоволення цих потреб;
- Існують різні форми містобудування.

Міська архітектура, згідно із засадами постмодернізму, націлена на зміцнення регіонального і локального патріотизму, збереження тяглості традицій минулих віків. Перевага віддається низькій, родинній забудові. Міське районування зорієнтоване винятково на забезпечення потреб мешканців міста і району, в тому числі потреби у розвитку комунікацій між людьми, сприяє зміцненню різних форм суспільного життя.

Теорії міського способу життя.

Традиційно у соціології погляд бачення міського способу життя було досить песимістичне.

Фердинанд Тьонніс поділивши суспільства на „гемайншафт” („органічна” спільнота, традиційне суспільство) і „гезельшафт” („механічне” суспільство, яке постало волонтаристським, раціональним шляхом) зазначав, що поняття „гемайншафт”, відповідає сільському способу життя, а „гезельшафт” – міському. Основні відмінності між ними полягають у тому, що у суспільстві типу „гемайншафт” (селі) люди живуть відповідно до своїх общинних обов'язків, тоді як „гезельшафт” (місто) ґрунтується на прагненні до особистої вигоди; „гемайншафт” ґрунтується на традиційних звичаях, а „гезельшафт” на формальних законах; для „гемайншафту” властивий розподіл праці за статево-віковими ознаками, для „гезельшафту” – на професійно-кваліфікаційній основі, пов'язаний з освітою і досвідом роботи;

На думку німецького соціолога **Георга Зіммеля**, напружений і швидкий ритм міського життя змушує жителів міст до певних „оборонних” реакцій, Такими є

знеособлений і замкнений спосіб життя: людина шукає опори тільки у собі. Приязні, теплі людські стосунки підмінюються розрахунком. „Мешканці міст йдуть за голосом розуму, а не серця”. Для міського способу життя властиво те, що „ всі люди рівноцінні, але не тому, що цінним є кожен з них, але тому, що жоден не має вартості, а ціними є лише гроші”. Кожна зміна місця проживання, роботи, навчання розриває і певні людські зв'язки, змушуючи укладати нові. В результаті – людина починає дивитися на свої взаємини з іншими людьми, аж до найінтимніших, як на тимчасові й умовні. Людина починає будувати свої зв'язки з іншими на функціональній основі. У системі ділових функціональних взаємин діє принцип „незамінних людей немає”. Але стосовно особистісних взаємин така фраза звучить як коцунство!

Людина раптом довідується, що той, кого він вважав другом, був, виявляється, важко хворим, або розлучився з дружиною, а він навіть не підозрівав про це. Або що друзі помічають його відсутність тільки тоді, коли їм щось потрібно від нього. Конкретна особистість перетворюється, таким чином, в абстрактну категорію, позбавлену індивідуальності. Свідомість того, що ваші близькі можуть порівняно легко без вас обійтися, що ви є в принципі замінімі, викликає болоче відчуття власної мізерності. Почуття відчуження приводить до появи таких соціальних проблем, як алкоголізм, наркоманія, кримінали тет, суїцид.

Існує, однак, на думку Зіммеля, і позитивний бік міського життя. Місто дає людині велику особисту свободу, вибір занять і способу життя. Зі зростанням чисельності груп їх члени стають все менше схожими один на одного, індивідуальність посилюється за рахунок втрати індивідами їх соціальних характеристик.

Американський соціолог **Льюїс Вірт** звертає увагу на характерні особливості міського способу життя: втрачаються традиційні підстави суспільного життя, слабнуть родинні та сусідські узи (у селі люди разом працюють, ходять до церкви, знають один одного змалку і т. ін.).

Натомість з'являються нові види людських стосунків, вони є переважно нетривкі, мають тимчасовий, знеособлений характер, починають переважати формальні види соціального контролю. Конкуренція переважає над співпрацею. Міські жителі спілкуються активніше і частіше, але міжособистісні стосунки в місті є знеособленими, не такими близькими, як у селі. Городянин не здатен емоційно реагувати на кожную людину із якою він контактує. Міський стиль життя, на відміну від сільського, передбачає набагато ширші, але менш глибокі контакти між людьми, з'являється почуття самотності в групі.

Льюїс Вірт пише: "Характерно, що міські жителі зустрічаються один з одним, виступаючи у вкрай обмеженій ролі. Їх залежність від іншої людини обмежується тільки якимось одним аспектом діяльності останньої". Замість того, щоб сприйняти кожного індивіда із яким ми зустрічаємось, як цілісну особистість, ми підтримуємо із більшістю лише поверхові контакти, пояснював він. Ми зацікавлені тільки у тому, наскільки добре продавець одягу задовільняє наші потреби і нам немає діла до того, що його дружина страждає від алкоголізму.

Мануель Кастелс запропонував розглядати місто не тільки як місце проживання, але й як місце колективного споживання. Помешкання, школи, транспортні послуги, розваги – є способами за допомогою яких люди споживають вигоди сучасної індустрії. Мануель Кастелс наголошує на важливості боротьби непривілейованих груп за зміни умов їхнього життя. Міські проблеми спричиняють ряд суспільних рухів, в основі яких – боротьба за поліпшення умов життя, проти забруднення повітря чи за відстоювання расових, культурних та інших прав (Кастелс досліджував як вели боротьбу за свої права геї Сан-Франциско).

Тобто теорія міста як місця колективного споживання наголошує не на „природних” просторових процесах, а на способі відображення штучним середовищем соціально-економічної системи влади. Це істотне зміщення акцентів.

ФЕНОМЕН НАПІВМІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Напівміська культура це особлива формація культури, яка відповідає проміжному типові свідомості – між сільською і міською. Дослідником цього феномену на пострадянському просторі є **Григорій Каганов**. Усі суттєві властивості напівміської культури визначаються саме її проміжним станом – вона протистоїть як першій, так і другій. Як уже зазначалось, процес індустріалізації в нашій країні відбувався дуже інтенсивно протягом тривалого відрізка часу, навіть у 60-х – 70-х роках тільки кожен третій новий житель міста був спадковим городянином. Вихідці із села відривалися від звичної культурної традиції, звичного життєвого укладу, але не ставали ще повноцінними городянами. І якщо старше покоління таких переселенців виросло у селі і ще зберігає, як правило, сільський побут і сільську свідомість, то їхні діти, мимоволі ставали тим проміжним, ні міським, ні сільським грантом, на якому виростає напівміська культурна формація.

Велике місто, на кожному кроці відкриваючи городянину вибір із різних можливостей, передбачає вироблення у нього саме індивідуальної реакції, індивідуальну варіацію загальної норми. Місто відточує індивідуальність. Якраз навпаки діє традиція сільська: вона виховує у людині не індивідуальні, а групові реакції – „бути як усі”. Напівміський стереотип поведінки – шукати групу, влитися у неї. Він характеризується безумовним визнанням примату колективу над індивідом – приналежність до „району”, „земляцтва”, „компанії” визначає стиль поведінки індивіда.

У селі не існує „нічийого простору”. Усі знають кому належить той або інший шматок землі, те або інше майно. У місті власника майна ідентифікувати важче: кому належить лавка в парку або трамвай чи вуличний ліхтар? Отож, коли люди із напівміською психологією руйнують, ламають, забруднюють міське середовище, вони поводять себе так тому, що не можуть ідентифікувати конкретного власника цих речей і намагаються позначити свій контроль над „нічийим простором”. (Типовий приклад: напис „Тут був ...” у парку на лавці чи на стіні будинку).

У селі робота індивіда очевидна і зрозуміла: людина косить траву, оре землю чи пасе худобу – це видно всім. Але у місті, на думку людини, котра не розуміє міського способу життя, люди зайняті чим завгодно, але тільки не роботою – день у розпалі, а маса людей зайнята невідомо чим: кудись їдуть, прогулюються, сидять у кафе – їхня робота не очевидна. Тому напівгородянин доходить висновку, що місто – це місце де люди не працюють, де постійно триває свято. А із сільського досвіду йому відомо, що те, що у будень заборонено – у свята дозволено. Тому можна і навіть потрібно випити, як це заведено у селі на свята.. А якщо свято постійно, то і випивати треба постійно – такий висновок робить напівгородянин.

Для того, щоб по-справжньому опанувати місто, засвоїти справжню міську, а не напівміську культуру, необхідна копітка праця, як окремих людей, так і суспільних інститутів, котрі мали би полегшувати входження людей у складний простір міського життя і культури. Йдеться як про освіту і виховання людей, так і про розвиток інститутів приватної власності і місцевого самоврядування.

УРБАНІЗМ В УКРАЇНІ.

В Україні частка міського населення у загальній кількості жителів за період з 1959 по 1996 рік збільшилася з 46% до 68%. Причому питома вага міського населення в Україні з 1991 року утримується приблизно на тому самому рівні – 67,8 - 68%. За попередніми даними загальноукраїнського перепису населення, який відбувся у грудні 2001 року, кількість міського населення становить 32 мільйони 538 тисяч, сільського – 15 мільйонів 878 тисяч, що ще раз підтверджує, що процес урбанізації в Україні, в принципі, завершений. Таким чином, дві третини населення України сьогодні є міськими жителями.

Існують два джерела приросту міського населення: природній приріст і міграційні процеси. В Україні головним джерелом є якраз останнє: у 60-х – 70-х роках тільки кожен третій новий житель міста був спадковим городянином. З 1981 року внесок міграцій у формування корпусу нових городян почав дещо зменшуватися, поступаючись природному приросту, але вже у 1987 році ці два джерела приросту міського населення

знову міняються місцями. А з 1994 року почався процес депопуляції українських міст: безробіття спонукає жителів міст переселятися у село або виїжджати за кордон на заробітки чи на постійне місце проживання.

На сьогодні найбільш урбанізованими є Донецька область (90,4% міських жителів), Луганська (86,3%) та Дніпропетровська області (84%).

В Україні статус міста мають 454 населених пункти. Відповідно до даних всеукраїнського перепису населення у грудні 2001 року в Україні нараховується сто міст із кількістю населення, яке перевищує 50 тисяч осіб. П'ять із них мають статус мільйонерів, тобто у них проживає більше мільйона осіб. Це – Київ (2,6 млн. жителів), Харків (1,47 млн.), Дніпропетровськ (1.064 млн.), Одеса (1,029 млн.) і Донецьк (1,016 млн.). Ще чотири – із населенням від 500 тисяч до 1 мільйона осіб (Запоріжжя (814 млн.), Львів (732 млн.), Кривий Ріг (667 млн.), Миколаїв (514 млн.)), а у 37 містах проживає від 100 до 500 тисяч осіб.

Причому половина городян проживає у скупченнях, які складаються з багатьох міст – агломераціях. Таких агломерацій в Україні нараховується 20, і вони поділяються наступним чином:

6 – найбільших (Київська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Львівська, Одеська) із загальною кількістю населення понад 12 млн. осіб;

6 – великих (Криворізька, Горлівська, Луганська, Краматорська, Маріупольська, Стахановська), де проживають понад 5 млн. осіб;

8 – малих (Сімферопольська, Миколаївська, Херсонська, Краснолуцька, Кременчуцька, Лисичанська, Нікопольська, Торезька) із населенням понад 4 млн. осіб.

За функціональною типологією розрізняють:

- Багатофункціональні адміністративні й великі соціально-економічні центри. Це найбільші міста і обласні центри. Таких міст виділяють 32.
- Міста з переважанням промислових функцій у яких зайнятість у промисловості перевищує середній по країні рівень – 136.
- Міста з переважанням промислових і транспортних функцій, у яких понад 30% населення зайнято у промисловості і понад 20% - у транспорті – 43.
- Міста з великим значенням транспортних функцій. Рівень зайнятості у промисловості у них нижчий, ніж в середньому по країні, а у транспорті – понад 30% - 9.
- Міста з промисловими і рекреаційними функціями – 7.
- Міста-рекреаційні центри – 9
- Організаційно-господарські і культурно-побутові центри місцевого значення, центри аграрно-промислового комплексу – 215.
- Міста без населення – Прип'ять і Чорнобиль.
- Місто-спальня – Славутич.

Контрольні питання

1. Що вивчає соціологія міста?
2. Коли виникли перші міста?
3. Дайте визначення міста.
4. Які характерні риси відрізняли міста стародавніх часів та Середньовіччя від сучасних міст?
5. Що таке урбанізація? Чим вона зумовлена?
6. У чому полягає провідна роль міста у суспільному прогресі?
7. Яких Ви знаєте науковців, що вивчали соціальне життя міст?
8. Назвіть основні теорії розвитку міст і охарактеризуйте їх.
9. Назвіть основні фактори, що впливають на розвиток міста.

10. Чим відрізняються модерністський і постмодерністський підходи до розуміння ролі і вигляду сучасних міст?
11. Розкрийте особливості міського способу життя.
12. Що таке напівміська культура?
13. Наведіть приклади проявів напівміської культури у вашому місті.
14. Що належить зробити, на вашу думку, щоб позбутися напівміської культури?
15. Виділіть найголовніші характерні риси процесу урбанізму в Україні.

ТЕМА: ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

1. Етносоціологія. Об'єкт і предмет.
2. Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот.
3. Націоналізм та його типи.
4. Міжнаціональні конфлікти.
5. Національно-етнічні процеси в Україні

Попри потужні інтеграційні тенденції, котрі домінують у сучасному світі, наприклад створення Європейського Союзу, національна проблематика продовжує перебувати в центрі уваги політиків і учених. Виникають нові національні держави (15 незалежних держав на місці СРСР, Чехія і Словаччина замість Чехословаччини, нові республіки замість колишньої Югославії), відшукують своє національне коріння, відроджують мову, історію, культуру, а відтак – прагнуть отримати політичну, економічну чи національно-культурну автономію, такі народи як валлійці та шотландці у Великій Британії; корсиканці та бретонці у Франції; баски та каталонці в Іспанії. Приклади можна множити. Сьогодні ми є свідками того, що відчуття людьми своєї етнічної приналежності, своєї культурної унікальності є насправді незнищене. Ані класова, ані професійна, ані жодна інша соціальна приналежність не здатна витіснити зі свідомості людини уявлення про її національну приналежність та інтереси власної етнічної спільноти.

Потреби людей в соціологічних знаннях, що відображають реальну ситуацію змін у житті народів, їхній самосвідомості, міжетнічних взаєминах, покликана задовольняти етносоціологія.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ. ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ.

Етносоціологія (від грецького *ethnos* – народ), або соціологія міжнаціональних стосунків, в останні роки перетворилася на один із найпопулярніших напрямів соціологічної науки. Повсюдне пробудження до життя національних ідей диктує потребу посилення уваги до джерел і рушійних сил тих складних і суперечливих процесів, що протікають у сфері міжнаціональних відносин.

Етносоціологія – це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає походження, суть, функції і загальні закономірності розвитку етносів, міжетнічні взаємини та розробляє основні методологічні принципи їх досліджень.

Етносоціологія намагається розкрити соціальну обумовленість етнічних рис культури і побуту, ціннісних орієнтацій, звичаїв, обрядів, міжособистісних національних взаємин, виявити національні особливості таких явищ і процесів як урбанізація, способи демографічного і соціального відтворення, тощо. Тобто етносоціологія – це наука, яка, головним чином, займається порівняльними дослідженнями етнічних груп, акцентуючи увагу на методах соціології (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент) і систематизуючи різноманітні підходи до етнонаціональної сфери суспільного життя.

Об'єктом етносоціології виступають люди, котрі утворюють різноманітні соціально-етнічні спільноти, представлені у різних соціально-етнічних організаціях та

інститутах і які виступають діючими особами в подіях, явищах і процесах соціально-етнічного характеру.

Предметом етносоціології є сукупність соціально-національних відносин, що виникають між представниками різних соціально-етнічних груп, спільнот у процесі їх виникнення, життєдіяльності та розвитку. До предметної області етносоціології відносять такі основні теми, як вплив національних факторів на соціальну структуру та міграцію населення; соціальна детермінованість національної самосвідомості і міжнаціональних взаємин; міжетнічні конфлікти; національні особливості ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки, культурних інтересів та потреб у соціальних групах; специфіка галузевої і професійної зайнятості етносоціальних груп; етномовні процеси, тощо.

Як окрема галузь соціологічного знання етносоціологія почала формуватися в 20-30-х роках ХХ століття в Західній Європі та США. Однією з перших монографій, що досліджувала проблеми етносоціології вважають класичну роботу **Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького** „Польський селянин в Європі і Америці” (1918-1920). Біля витоків нової галузі соціології стояли також такі вчені як німецький дослідник **Рихард Турнвальд**, американський соціолог **Г'ю Сетон-Ватсон** та інші. Спершу вони акцентували увагу на вивченні проблем інтеграції в доіндустріальних суспільствах, пов'язуючи її із процесом консолідації моральних вартостей в рамках окремих груп, зокрема етнічних. Але з часом з'ясувалося, що процес індустріалізації та пов'язані з ним урбанізація і поширення міського способу життя не зменшують ролі етнічності, а навпаки – посилюють її. Це спонукало особливий інтерес до вивчення етнонаціональної сфери життя суспільства.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ

Центральними категоріями етносоціології є терміни „етнос” і „нація”. Щоправда в етносоціології не існує однозначного трактування цих понять.

При визначенні поняття „**етнос**” наголошують на домінуючій ролі культурно-історичних зв'язків у житті етнічних спільнот. Це дозволяє трактувати етнос як тип культурної спільноти, яка надає великої ваги спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших подібних спільнот однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою тощо.

Нація ж є сукупністю людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів. Тобто категорія нації містить у собі два компоненти – культурно-етнічний і громадсько-політичний. Вона ніби накладається на категорію етносу, будучи, разом з тим, зовсім іншою системою виміру історичних процесів.

Як вказував український учений **Ольгерд Бочковський** (1884-1939), етносом можна вважати тільки той народ, що живе патріархальним життям і йому властиве лише почуття родинної спорідненості, але він ще не володіє тим, що характеризує націю – національною свідомістю. „Нарід (етнос – І. Т.) – це, так би мовити, націотворчий сирівець, з якого може розвинутих нація. Нарід – це етнографічна, національно не викристалізована ще маса. Нація ж – масово усвідомлений і організований колектив”.

На сьогодні існує два головних теоретичних підходи до визначення етносу і нації – примордіалістський і модерністський.

1. Примордіалістський підхід до визначення етносу і нації.

Примордіалізм – термін, який походить від англійського слова *primordial* – споконвічний. Прихильники примордіалізму відстоюють ідею про те, що етнос і нація існували з давніх давен. Суть цієї теорії викладена у працях англійського етнолога **Ентоні Сміта**, американця **Гуннара Нільссона**, радянських учених **Юлія Бромлея** та **Льва Гумільова**. Прихильниками її є більшість українських вчених, наприклад, історик **Ярослав Дашкевич**. Вони розглядають етнос як своєрідний історико-біологічний феномен, що ґрунтується на неусвідомленій, „природній”, афективній прив'язаності

людей до свого народу, а виникнення нації пов'язують із певним етапом у розвитку етносу.

З приводу виникнення нації існує два головних підходи: декотрі вчені (**Юлій Бромлей, Гуннар Нільссон**) вважають націю типом етносу, який притаманний розвинутому класовому суспільству, а інші – вважають, що нація виникає тоді, коли етнос виявляє претензії на власне політичне існування. Як заявляв український політолог **Іван Лисяк-Рудницький**, „Нація – феномен політичної сфери. Нація – це колектив людей, що хочуть бути державою”.

В рамках примордіалістського підходу виділяють два головних напрями: соціобіологічний та еволюційно-історичний.

Соціобіологи розглядають етнос як спільноту індивідів, яка ґрунтується на біологічних особливостях перетворених у соціальні. Вони вважають, що нації виникли внаслідок природного розростання сімей та родів і є спільнотами, що спирається на спільне походження.

Лев Гумільов розглядав етнос як біологічну спільноту істот виду *homo sapiens*, подібно до ареалу тварин. Він вважав, що етнос народжується внаслідок „пасіонарного поштовху”, що стається під впливом якогось космічного опромінення або тектонічних процесів у надрах землі. Внаслідок цього поштовху з'являються „пасіонарії” – люди, здатні йти до своєї мети всупереч інстинкту самозбереження. Діяльність пасіонаріїв задає мету і згуртовує окремі родо-племінні та інші групи людей в етнос. Життя етносу триває приблизно 1200-1300 років, а весь його наступний розвиток визначається територіальними особливостями його розселення і психобіологічними характеристиками пасіонарності. Загибель етносу не означає смерті людей, які його утворюють, а тільки ослаблення і розпад зв'язків між ними, а відтак – входження їх до складу інших етносів. Позаяк, згідно з підходом Льва Гумільова, етнос є категорією не історичною, а біологічною, тобто рушіями розвитку є не соціум чи культура, а природа, то і категорія нації у його системі відсутня.

Представники **еволюційно-історичного** напрямку переконані, що етнос є радше соціальною, а не біологічною спільнотою. Взаємна прихильність членів етносу досягається не закономірностями біологічного розвитку, а у соціально-економічному контексті.

Ентоні Сміт визначав етнос як „спільноту людей, які мають спільне ім'я, поділяють міфи про спільних предків, мають спільну історію і культуру, асоційовану з певною територією і які відчують почуття солідарності”.

За словами хорватського ученого і політика **Франьо Туджмана** „Нації виростають природним шляхом в ході об'єктивного і складного історичного процесу як наслідок розвитку всіх тих матеріальних і духовних сил, які на даному просторі формують національне буття окремих народів на основі кровної, мовної і та культурної спорідненості, а також спільних життєвих інтересів.”.

Радянський вчений **Юлій Бромлей** був автором офіційного, прийнятого в радянській науці визначення етносу. Згідно його теорії етнос – це стала сукупність людей, що склалася на певній території і характеризується відносно стабільними особливостями мови, культури і психіки на підставі чого люди усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень, що й закріплюється у самоназві.

Етнос розглядався Бромлеем як родова, базова, рядоутворююча категорія стосовно інших конкретно-історичних типів об'єднання людей: роду, племені, народності, нації. Як істинний марксист радянський академік мусив продемонструвати як відбувався прогрес у національній сфері відповідно до розвитку соціально-економічних формацій. Первіснообщинному ладові відповідали роди і племена, рабовласницькому і феодальному – народності, а з розвитком капіталізму виникають нації.

2. Конструктивістський підхід до визначення етносу і нації.

Конструктивістський напрямок в етносоціології зародився пізніше, ніж примордіалістський. Прихильники цього напрямку вважають, що етноси і нації є історичними спільнотами, котрі виникли на певному етапі розвитку людства на засадах не

стільки спільного походження, скільки спільної культури і котрі так само зникнуть на якомусь наступному етапі. Етнос є результатом історичного процесу соціального конструювання, який триває багато століть. При цьому його історична стійкість зовсім не скасовує того, що кожне наступне покоління людей відтворює свій етнос в процесі щоденної практики. Етнос конструюється і відтворюється кожним індивідом, що є його членом. Люди свідомо чи неусвідомлено, цілеспрямовано чи підпорядковуючись волі традиції, відтворюють свій етнос і підпорядковуються його нормам. В результаті життя за нормами етносу виступає значною мірою результатом вільного вибору людей.

Одним із найвідоміших представників конструктивістського підходу до розуміння етносу і нації є англійський учений **Ернст Гелнер**. Суть його теорії полягала в наступному. Він вважав, що етнічні спільноти, як і нації, не існували споконвіків і не були наслідком природно-історичного процесу, а виникали внаслідок діяльності інтелектуальної еліти – письменників, учених, політиків. Далше ідея етносу транслюється на потенційних представників етносу за допомогою різних засобів, які можуть впливати на свідомість членів спільноти (школа, книги, пісні, музика, виставки, театральні постановки, засоби масової інформації тощо). Тобто, етнічність мало того, що виявляється „вигаданою” інтелектуальною конструкцією, вона є ще й „нав’язаною” спільністю.

Що ж до поняття нації, то Ернст. Гелнер погоджується із поширеною в західній етнології концепцією, що вона є феноменом, який властивий індустріально розвинутим державам і є продуктом політики націоналізму. Націоналізм, на його думку передуює виникненню нації. Під націоналізмом Гелнер розуміє ідеологію, що існує як державний принцип, котрий вимагає, щоб політичні кордони відповідали кордонам етнічним, а також, щоб правителі і більшість підлеглих всередині політичного утворення належали до того самого етносу.

Конструктивісти наголошують на тісному зв’язку нації і держави. Індустріальне суспільство постійно розвивається. Йому необхідні освічені і кваліфіковані спеціалісти. Від цього у кінцевому підсумку залежить міць держави. Тому освіта стає державним пріоритетом. Так відбувається злиття двох сфер, які в аграрному суспільстві були ізольовані одна від одної – культури і держави. Це призводить до перетворення етносів у нації – спільноти індивідів, яких об’єднує і спільна культура, і спільне громадянство. Таким чином, конструктивісти наголошують, що нація, порівняно з етносом – є більше політичною категорією.

„Звичайна група людей (скажімо, мешканців певної території, носіїв певної мови) стає нацією, якщо і коли члени цієї групи твердо визнають права і обов’язки один щодо одного в силу свого членства. Саме взаємне визнання такого членства і перетворює їх на націю”, – писав Ернст Гелнер.

Бенедикт Андерсен пропонував погляд на етноси і нації як на „уявні спільноти”. Він вважає, що кожна спільнота, яка не ґрунтується на безпосередніх міжособистісних контактах є уявною, і що різні спільноти подібного роду відрізняються насамперед способами, якими вони уявляються. Характерна особливість нації на відміну від інших спільнот полягає в тому, що вона уявляється як обмежена і суверенна. Як обмежена нація уявляється тому, що більшість членів нації оточені на кордонах мільйонами членів інших націй (а іноді і живуть серед них) і не змішуються з чужими, відчують свою окремішність. А як суверенна нація є уявлюваною тому, що нації появляються на світ тоді, коли буржуазні революції змітають з лиця землі законність божественно установленого ієрархічного королівства і свобода стає вищою цінністю. Масштаб цієї свободи для нації – суверенна держава.

Слід враховувати, що нації можуть формуватися з представників як одного, так і кількох етносів. Недарма ще в XIX столітті Ернест Ренан писав, що „етнографічні міркування не мали жодного значення в організації сучасних націй”. Французька нація, нагадував він, склалася із кельтів, іберів, германців. Німецька – із германців, кельтів, слов’ян. Але в кожному випадку потрібен якийсь „центр єдності”, „ядро” – тобто етнос, навколо якого об’єднуються інші етноси.

Як уже зазначалось, силою, що надихає етноси на будівництво націй більшість спеціалістів вважають націоналізм.

НАЦІОНАЛІЗМ ТА ЙОГО ТИПИ.

Як зазначив один із етносоціологів, національності утворюються із етнографічних та політичних елементів тоді, коли націоналізм вдихає життя у форму, побудовану попередніми століттями. Націоналізм та національність тісно пов'язані.

В радянській суспільно-політичній практиці, а під її впливом і в заідеологізованій радянській науці термін „націоналізм” розглядався винятково у негативному сенсі — він виступав як політичне тавро, яким позначали тих, хто спробував відійти від домінуючої ідеології комуністичного інтернаціоналізму.

Насправді термін націоналізм має багато значень і вживається для окреслення таких явищ:

1. Націоналізм як національна свідомість, тобто усвідомлення своєї приналежності до певної нації;
2. Націоналізм, як національна ідеологія, певна система світоглядно-політичних засад, що формує основну мету, принципи боротьби за національну незалежність та розбудову власної національної держави;
3. Націоналізм як культурний і політичний рух, спрямований на боротьбу за утвердження національних пріоритетів у культурній та адміністративній сферах або за здобуття національної незалежності.

Основні положення ідеології націоналізму можна сформулювати наступним чином:

1. Нації є єдиними і неповторними суб'єктами історичного процесу в якому кожна нація має своє історичне призначення.
2. Нація є найвищою цінністю, джерелом політичної влади.
3. Свобода і суверенітет націй є умовою світового порядку і справедливості.
4. Свобода особи можлива тільки тоді, коли вона ідентифікує себе із нацією.

Націоналізм є дуже складним феноменом. Він є напрочуд пластичним і здатним до нескінченних варіацій поєднанням переконань, почуттів і вартостей, яке дуже складно узагальнити. Тому дослідники пропонують різні типології націоналізму. Найпоширенішим є поділ націоналізму на громадянський (державний) і етнічний— етнонаціоналізм.

Різновидом такого підходу є, наприклад, теорія американського ученого **Ганса Кона** (1891-1971), який вирізняв „західний”, **раціональний, громадянський націоналізм**, властивий Франції, Великобританії, США і „східний”, **містичний, етнічний націоналізм**, притаманний країнам Центральної і Східної Європи – тим, що розміщені на Схід від Рейну (Німеччина, Угорщина, слов'янські країни).

Ганс Кон вважав, що у Франції, Великобританії, США виникла раціональна концепція нації, суть якої полягає у тому, що нація – це асоціація людей, що живуть на спільній території, маючи один уряд і однакові закони. Цю ідеологію виробив середній клас, котрий дістав владу у цих країнах ще наприкінці XVII століття. Натомість у Центральної і Східній Європі впливовий середній клас не сформувався, тому націоналізм, який там почав формуватися під впливом нашестя Наполеона, відгонив містикою й авторитарністю. Вони уявляли собі націю як монолітну органічну єдність із містичною „душею”, спільнотою, яка має певну „місію”, що її можуть зрозуміти лише інтелектуали, виповнені народною культурою.

Англійський науковець **Ентоні Сміт**, в цілому погоджуючись із теорією про можливість розподілу націоналізму на громадянський і етнічний, разом з тим відзначає, що це лише два ідеальних типи і що „кожен націоналізм містить громадянські та етнічні елементи у різній пропорції і різній формі”. Відповідно він виділяє такі типи націоналізмів:

Антиколоніальний – націоналізм етносів **перед здобуттям незалежності**, які прагнуть прогнати чужоземних володарів і на місці колишньої колоніальної території створити нову державну націю.

Інтеграційний – рух етносів **після здобуття незалежності** від колоніального поневолення, які намагаються об'єднати та інтегрувати у національну спільноту етнічно строкате населення і витворити нову націю з колишньої колоніальної держави.

Сепаратистський – рух перед здобуттям незалежності, спрямований на те, щоб відколотися від більшої політичної одиниці і заснувати на своїй території нову політичну націю.

Ірредентистський або **пан-націоналістичний** – рух, який намагається поширитися за межі теперішніх кордонів етнічної нації і включити до її складу тих членів етносу, які проживають за її межами або формуючи набагато більшу етнонаціональні державу через союз етнічно і культурно близьких етнонаціональних держав.

Російські вчені **Л.М. Дробижева, А.Р. Аклаєв, В.В. Коротєєва, Г.У. Солдатова**, які також поділяють теорію про розподіл націоналізму на громадянський і етнічний, вважаючи, що вміст тої чи тої компоненти визначає обличчя конкретного націоналізму, ґрунтуючись на вивченні декларацій, інституційних рішень і практичної поведінки етнічних та етнотериторіальних суб'єктів Російської Федерації виділили такі типи націоналізмів характерні для своєї країни:

1. **Націоналізм класичний**, що полягає у прагненні до повної незалежності (варіант Чеченської Республіки — Ічкерії).

2. **Націоналізм паритетний** з яскраво вираженим прагненням до якомога повнішого суверенітету, котрий в силу зовнішніх і внутрішніх умов обмежений за рахунок передачі частини повноважень федеральному Центрові (в Татарстані, Башкортостані, Туві).

3. **Економічний націоналізм**, при котрому домінуючою у деклараціях і у діях є самостійність в економічній сфері, і ця самостійність розглядається елітою як шлях до якнайповнішого суверенітету (в Саха (Якутії) і — на окремих етапах — в Татарстані).

4. **Захисний націоналізм**, при котрому домінуючими є ідеї захисту культури, мови, території, демографічного відтворення тощо. (осетинський, інгушський націоналізм, етнокультурний націоналізм в Карелії, Комі).

Сьогодні ми є свідками як на карті світу поряд із старими національними державами з'явилося чимало нових національних держав, що постали внаслідок розпаду СРСР, Югославії чи Чехословаччини. Однак навіть у деяких „старих” національних державах пробуджуються народи, котрі прагнуть політичної незалежності. Північна Ірландія, Басконія, Корсика, Шотландія, Каталонія, Фландрія – ось далеко не повний перелік власних назв, котрі часто зустрічаємо на шпальтах газет у поєднанні зі словами „національно-визвольна боротьба”, „сепаратистський рух”, „прагнення до політичної, національно-культурної чи економічної автономії”.

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ КОНФЛІКТИ

Життя довело хибність думки про можливість остаточного вирішення національного питання, тобто проблем, які виникають у зв'язку зі справжніми чи уявними несправедливостями при міжнаціональному спілкуванні. Більшість дослідників схиляється до того, що національне питання існуватиме постійно, а його вирішення мусить полягати у пошуку шляхів гармонізації міжнаціональних взаємин, у подоланні протиріч, що неминуче виникають на ґрунті національних інтересів, у запобіганні переростанню цих протиріч у міжнаціональний конфлікт.

Міжнаціональні конфлікти це конфлікти між національними державами, окремими етносами, етнічними групами з приводу захисту прав своїх співвітчизників, приєднання їх до т. зв. „історичної території”, здобуття етнічною групою адміністративно-

територіальної автономії або незалежності, розподілу влади, престижу і матеріальних ресурсів.

Етнічна група – це частина ширшого суспільства, члени якої вважають (або інші так вважають щодо них), що спільним для них усіх є їхнє походження, культура і що вони беруть участь у спільній діяльності.

Є такі головні критерії етнічної групи:

- а) решта суспільства вважає дану групу відмінною від інших за певне поєднання таких рис, як мова, релігія, раса, батьківщина предків і пов'язана з нею культура;
- б) члени групи також вважають себе відмінними від інших;
- в) вони беруть участь у спільній діяльності на засадах їх (реального або міфічного) спільного походження і спільної культури.

В соціологічній літературі серед головних концепцій, що пояснюють причини етнонаціональних конфліктів, виділяють концепцію внутрішнього колоніалізму, етніцистську, неоетніцистську та інструменталістську концепції.

Концепція внутрішнього колоніалізму (Томас Нейрн). На думку прихильників цього підходу причини виникнення міжнаціональних конфліктів належить шукати в царині економіки. Нерівномірність розвитку капіталізму породжує нерівномірний розподіл матеріальних ресурсів: більшість ресурсів привласнюється центральною етнічною групою, а периферійні етноси змушені задовольнитися тим, що їм залишили. Це породжує у них почуття етнічної солідарності у боротьбі за власні економічні інтереси. Щоправда, можливий інший варіант цієї ж концепції – коли високо розвинута периферійна група прагне відділитися від загалом відсталішої держави, як-от: Каталонія в Іспанії або Північна Італія (т. зв. Паданія) й решта Італії.

Дуже високий економічний статус деяких діаспорних груп порівняно з домінуючим етносом також може стати джерелом націоналістичних орієнтацій. Так, високе представництво росіян і євреїв у бізнес-еліті Естонії і Латвії підживлювало націоналістичні орієнтації щодо росіян і Росії; такі самі настрої відомі стосовно китайців у країнах Південно-Східної Азії.

Етніцистська концепція. (Ентоні Сміт, Бенедикт Андерсен). Представники цієї концепції наполягають, що причини міжнаціональних конфліктів полягають не в економічних, а в етнокультурних чинниках. У кожній етнічній групі протягом історії нагромаджуються міфи, символи, стереотипи, пов'язані зі сприйняттям як своєї, так і інших народностей.. (Для вимірювання міжетнічних установок часто використовують так звану „шкалу Богардуса”, згідно з якою з'ясовують готовність респондента „прийняти представника іншої національності як: а) громадянина держави, б) ділового партнера, в) сусіда, г) друга, д) члена родини (чоловіка доньки, дружину сина)”).

Відтак – всі, хто усвідомлює свою культурну та історичну спільність і відмінність від інших народів, прагнуть бути об'єднаними на своїй території у власній державі.

Головні постулати етніцистської концепції можна сформулювати наступно:

1. Етнічна ідентичність ґрунтується на таких основних елементах, як спільність мови, релігії, історії;
2. Етнічна ідентичність значно більше, ніж інші ідентичності дає людині почуття власної гідності, щастя, почуття безпеки і надії на майбутнє;
3. Прагнення до національного самовизначення пов'язане з вірою людей у те, що разом з тими, хто близький культурно та історично легше буде досягти кращого життя;
4. Економічні і політичні фактори самі собою не спричиняють національних рухів, але є потужним їх каталізатором за умови уже існуючих етнонаціональних прагнень.

Неоетніцистська концепція (Джордж Ротшильд, Ральф Премдас). Цей підхід поєднує риси перших двох і наголошує на зв'язку процесу політизації етнічності та появи міжнаціональних конфліктів із процесом модернізації. Модернізація посилює соціальну мобільність, а також нерівність, ставлячи одні етнонаціональні спільноти у вигідніше становище за інші. Модернізація змушує етнос вступати у конкуренцію з сусідами з

приводу обмежених ресурсів, стимулює почуття загрози і відносних втрат, які (почуття) посилено мусоляться засобами масової інформації, що швидко розвиваються завдяки тій самій модернізації. Відмінності у розвитку породжують заздрість, сіють страх, побоювання експлуатації і дискримінації. З іншого боку, модернізація приводить до включення етносу у широкі міжетнічні зв'язки і проникнення в етнічну групу універсальної культури, що ставить під загрозу культурну унікальність етносу і сприяє тіснішому згуртуванню його членів навколо традиційних вартостей. Разом з тим, урбанізація та пов'язані із нею технократичні процеси, породжують у людей потребу подолати знеособлення і розпад через актуалізацію етнічної ідентичності.

Усі ці фактори разом узяті і призводять до виникнення міжнаціональних конфліктів

Інструменталістська концепція (Джордж Брейлі). На думку прихильників інструменталізму, виникнення міжнаціональних конфліктів є не так реакцією на економічне пригноблення чи прагнення захистити свою етнічну ідентичність, як результат діяльності певної політичної опозиції, котра, виступаючи проти існуючої держави, намагається згуртувати своїх прихильників навколо певних етнічних цінностей. Тобто, це результат діяльності певної політичної еліти, яка, на словах репрезентуючи інтереси етносу проти існуючої влади, на ділі торує собі шлях до влади. Отже, національний рух є не виявом прагнення нації до самостійності, а інструментом у боротьбі за владу певної політичної еліти.

НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

З другої половини 80-х років ХХ століття Україна, як і інші республіки Радянського Союзу, вступає в епоху так званого етнічного ренесансу. Головними причинами етнічного відродження стала політика перебудови, демократизації і гласності, яку взялися проводити тодішні радянські лідери. Ця політика зробила можливою активну діяльність національно-патріотичних об'єднань та організацій (Товариство української мови, Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, Товариство Лева та ін.), значно посилила спротив насильницькій асиміляції та русифікації, сприяла відродженню інтересу до національної історії, позбуванню нав'язуваного десятиліттями комплексу національної неповноцінності.

Як зазначав американський учений **Збігнєв Бжезінський**, „великий провал комунізму з його класовою парадигмою вкрай актуалізував етнічність як єдиний остаточний чинник соціальної ідентифікації особи. По-перше, етнічна ідентичність є більш природною і стійкою, ніж класова; по-друге, для доведення свого етнічного походження не треба докладати якихось особливих зусиль; по-третє, і це головне, належність до якоїсь етнічної групи обіцяла і обіцяє певні соціально-економічні і політичні привілеї”.

Із проголошенням Україною свого державного суверенітету, виникло питання щодо того яким **шляхом продовжуватиме розвиватися сучасна українська нація**:

До моменту проголошення незалежності України (серпень, 1991 року) життя і діяльність української нації в основному протікали в рамках так званої східноєвропейської або етнічної моделі. Тобто, як і решта недержавних націй Східної Європи (литовці, словаки, естонці та ін.), українська нація розбудовувалася на народній основі, так би мовити, „знизу – догори”: інтелігенція плекала національну культуру, національна культура засвоювалася народом, з'являлися культурні, громадські інститути і врешті решт – прагнення до політичної незалежності.

Після проголошення незалежності України, виникло питання: а що, власне, тепер означає українство? Чи є це поняття національним, а чи територіальним: „український народ” чи „народ України”? Адже враховуючи те, що в Українській державі майже п'яту частину населення складають не українці, а серед етнічних українців є чимало так званих „російськомовних громадян”, розуміння української нації як **етнічної спільноти** могло би бути розцінене представниками інших етносів як прагнення етнічних українців до культурного домінування в межах держави і тим самим могло би спричинити протидію з

їхнього боку. Тому було запропоновано розуміти українську націю **як політичну (громадянську) спільноту** – „народ України”, тобто як певну політико-територіальну групу, яка засновується на солідарності її членів та лояльності громадян до держави, незважаючи на їхні етнічні відмінності. Цей принцип було реалізовано у Законі України про громадянство, який передбачав після проголошення незалежності України набуття громадянства України усіма, хто проживає на її території. Згодом в преамбулі Конституції України було зафіксовано формулювання, що Український народ складають „громадяни України всіх національностей”.

Проте трактування українського народу як політичної спільноти також є неоднозначним. Українські дослідники **Олег Проценко** та **Василь Лісовий** вирізняють існуючі сьогодні в Україні два підходи до розуміння шляху формування української нації як політичної спільноти:

- Прагматичний. Він загалом не заперечує, що українська нація повинна володіти культурною самобутністю, але водночас вважає, що, аби не викликати зайвої напруженості та протидії, слід покладатися скоріше на стихійний процес становлення етнонаціональної свідомості українців (які все-таки становлять значну більшість громадян України), а також на зусилля культурної еліти, наслідком діяльності якої стане підвищення престижу української мови тощо. Ідеологічною основою цього процесу має бути передусім український патріотизм. Прихильники цього варіанта вважають, що впровадження української мови як мови міжетнічного спілкування є тривалим процесом бо будь-яка адміністративна поспішність може викликати реакцію спротиву.

- Радикальний. Це шлях становлення винятково політичної української нації, яка не обов'язково матиме українські етнічні ознаки. Прихильники цієї позиції стверджують, що самобутність української політичної нації стане наслідком природних соціокультурних процесів, внаслідок котрих з'явиться певне своєрідне соціокультурне ціле. Прихильники цієї позиції обстоюють збереження двомовності чи „вільної конкуренції двох культур” і фактично закамують „проштовхують” старі ідеї національного нігілізму та русифікації.

Контрольні питання

1. Порівняйте етносоціологію і етнографію.
2. У чому полягає відмінність між термінами „етнос” і „нація”?
3. Порівняйте примордіалістський і конструктивістський підходи до розуміння етносу і нації.
4. Чому, на Вашу думку, так важко дати визначення феномену націоналізму*?
5. До якого типу націоналізму (згідно різних класифікацій) Ви би віднесли український націоналізм?
6. Які етнічні групи проживають на теренах України?
7. Чи можливі, на Вашу думку, етнонаціональні конфлікти в Україні? Якщо так, то що би Ви порекомендували, щоб запобігти їх появі.
8. Як, на Вашу думку, розвиватиметься українська нація? Аргументуйте свою точку зору.

ТЕМА: СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

ПЛАН

1. Предмет, об'єкт і суб'єкт соціології політики.
2. Влада – ключове поняття соціології політики.
3. Соціологія держави.
4. Соціологія політичних партій.

ПРЕДМЕТ, ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЇ ПОЛІТИКИ

На певному етапі розвитку суспільства в результаті його диференціації і появи різних соціальних груп із відмінними інтересами, виникає необхідність виокремлення політики як особливого виду соціального регулювання. Її зміст полягає, в першу чергу, в узгодженні інтересів різних соціальних груп, виробленні певних правил гри, обов'язкових для усіх громадян, а також у контролі за їх виконанням.

Політичні аспекти присутні практично у всіх видах діяльності людей: не випадково ми часто чуємо словосполучення „економічна політика”, „соціальна політика”, „культурна політика” тощо. Політика – настільки багатоманітний і різноплановий феномен, що вона досліджується багатьма соціогуманітарними дисциплінами кожна з яких вивчає її під власним кутом зору. Політологія досліджує політику як цілісний об'єкт із притаманними їй закономірностями владних відносин і політичні механізми їхньої дії; філософія концентрує увагу на політиці як феноменові світового розвитку і продукті людської цивілізації; психологія розглядає психологічні механізми і стереотипи політичної поведінки людей; правознавство – правові і державні норми і відповідні інститути; історію цікавлять факти про розвиток і становлення політичних ідей та інститутів.

Соціологія політики – це галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів та політичний лад, соціальні засади політичних і державних інститутів, функціонування політичної свідомості та політичну поведінку.

Предметом соціології політики є соціальні механізми влади і впливів у суспільстві на різних етапах його розвитку і функціонування.

Соціологія політики має також свої власні **об'єкти**: події, процеси, суб'єкти політичної сфери. Хоча об'єктом соціології політики можна вважати також будь-які об'єкти економічної, правової, культурної, духовної та інших сфер суспільства тоді, коли вони виступають на політичній арені з метою чинити вплив на органи влади, як-от: страйки робітників у 1990-1991 рр. з політичними вимогами – скасувати Статтю 6 Конституції СРСР, у якій йшлося про забезпечення у суспільстві керівної ролі КПРС.

Суб'єктами соціології політики виступають люди і організації, які є носіями політичної (державної) влади або прагнуть до неї. Статус суб'єкта політики не імманентний, тобто він не є засадничо притаманний якомусь індивіду чи соціальній спільноті. Кожен індивід або соціальна група є потенційними суб'єктами політики, але не кожен стає таким реально. Щоб стати політичним суб'єктом, людина чи соціальна група повинна практично засвоїти політичний досвід, усвідомити себе суб'єктом політичного процесу, виробити власну позицію в політичному процесі і свідомо визначити своє ставлення до світу політики, ступінь участі у ньому. Тобто суб'єктами соціології політики є як індивіди, так і соціальні спільноти, котрі самостійно виробляють і реалізують такі програми дій, котрі націлені на досягнення певних політичних цілей.

ВЛАДА – КЛЮЧОВЕ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛОГІЇ ПОЛІТИКИ

Головна особливість політики як способу регулювання соціальних відносин полягає у тому, що від моменту зародження політика ґрунтується на базі владних стосунків: панування-підкорення, управління-виконання.

Влада – це взаємодія, яка ґрунтується на нерівності індивідів, коли одна особа може примушувати іншу, або інших осіб до якихось дій, незалежно від їхнього бажання, а іноді й всупереч йому.

Примусити людину діяти всупереч власному бажанню можна тільки трьома способами:

- прямим насильством;
- економічним примусом (наданням певних благ в обмін на підкорення);

- нормативним порядком (системою законів і правил).

Політична влада існувала не завжди, вона з'явилася із переходом від родоплемінного способу життя до соціального, тобто тоді, коли із невеликих родоплемінних об'єднань почали утворюватися союзи племен і людські спільноти розрослися настільки, що усі люди, які до них входили, уже перестали бути особисто знайомими між собою, а зв'язків, які складаються поміж родичами і сусідами стало уже недостатньо для врегулювання стосунків у рамках цих спільнот.

Стійкість політичної влади досягається у процесі її інституалізації – заміни спонтанної й експериментальної поведінки людей на передбачувану поведінку, котра очікується, моделюється, регулюється. В процесі інституалізації влади відбувається її деперсоналізація, тобто у суспільстві складається система норм і санкцій, які забезпечують владу не якоїсь конкретної людини, а певної соціальної групи – династії, статусної групи, виборних осіб та ін. Саме інституалізація політичної влади лежить в основі появи розгалуженої сітки сучасних політичних інститутів, таких, наприклад, як інститут політичних партій, інститут парламентаризму, президентства, виборів тощо.

Інституалізація політичної влади

Інституалізація політичної влади починається із **виділення статусно-рольових груп**, які покликані керувати життям суспільства. У родоплемінному суспільстві глава роду чи вождь племені був просто “першим серед рівних” – він виконував таку саму роботу, як і решта членів спільноти і тільки принагідно, епізодично виконував управлінські функції. Ускладнення соціальної структури вимагало професійного заняття управлінською працею. Наприклад, Руська Правда – перший, датований 1016 роком, давньоруський писаний збір норм світського права – фіксує якраз виділення спеціальних статусних груп (як їх називали: служилих людей або княжих мужів), котрі безпосередньо брали участь в управлінні, судочинстві, зборі податків тощо.

Одночасно зі становленням статусної управляючої групи відбувалося створення **нормативно-правової системи**, яка врегульовує характер взаємодії цієї групи з рештою суспільства. Регламентація стосунків між керівниками і підлеглими зводиться, як правило, до фіксації сфери компетенції керівників, тобто меж їхньої влади. Історичною тенденцією тут є звуження меж сваволі владної групи, захист прав підлеглих. Сучасні закони чітко вказують межі влади посадових осіб.

Для підтримання нормативно правової системи створюється **механізм санкцій**, який забезпечує виконання індивідами приписуваних законодавством норм і правил.

Легітимність влади.

Головним наслідком інституалізації влади є формування у суспільстві стійкого механізму, який забезпечує постійне відтворення політичних владних інститутів, укорінення у свідомості людей певних взірців політичної поведінки. Якщо політичний філософ може розмірковувати наскільки **легітимною** (з лат. – законною) або нелегітимною є якась влада з точки зору її справедливості чи доцільності, то соціолог досліджує легітимність як віру людей у легітимність. Для нього немає правильних чи неправильних порядків, а значить не існує справжньої чи несправжньої легітимності. Якщо більшість членів суспільства вважає, що влада перебуває у руках тих осіб, котрі мають на неї право, така влада вважається легітимною. В демократичній державі особою, що володіє легітимною владою є виборний державний діяч, в монархії – спадкоємний володар трону. Право такої особи керувати державою не може бути піддане сумніву навіть тоді, якщо окремі її дії викликають загальне несхвалення у суспільстві.

За визначенням американського соціолога і політолога **Сеймура Ліпсета** (нар. в 1922 р.), **Легітимність передбачає здатність системи породжувати і підтримувати віру, що існуючі політичні інститути є найбільш придатними для суспільства.**

У випадку ж, якщо влада ґрунтується не на очікуваннях певних взірців політичної поведінки з боку суспільства, а спирається на примус і насильство, вона вважається нелегітимною. Ті, хто має нелегітимну владу не є наділеними з боку суспільства правом застосовувати примус щодо тих, до кого вони його вживають.

Наприклад, ми без великого бажання, але й без особливого обурення, сплачуємо державні податки тому, що збір коштів державою для потреб державного управління, оборони та інших, вважається нами нормальною, очікуваною, узаконеною поведінкою, тобто ми визнаємо законним право з боку держави призначати певні види податків і карати тих громадян, які відмовляються їх сплачувати. Інакше кажучи, ми визнаємо владу держави легітимною. А уявімо, що якась окупаційна влада примушує нас сплачувати їй податки. Не виключено, що ми мусили би платити, однак ми так само змушені віддати свої гроші і грабіжнику, який загрожує нам розправою. Окупаційна влада (як і будь-яка влада, котру ми не визнаємо законною), подібно до грабіжника, має над нами владу, проте ця влада є нелегітимною, вона базується винятково на силі.

Не варто думати, що легітимною є тільки демократична влада, а влада короля чи диктатора завжди є нелегітимною. В історії є багато зворотних прикладів, скажімо, диктатор Гітлер прийшов до влади цілком законно, спираючись на волю більшості, котра (більшість) висловила недовіру демократичним інститутам Веймарської республіки. Відтак – остання, втративши довіру громадян, перестала бути легітимною.

Втрата легітимності влади завжди має певні зовнішні ознаки. Вона виявляється у наростанні невдоволення громадян владою, масових виступах, заворушеннях, порушеннях звичних норм взаємин між владою і громадянами і, як наслідок, у підвищенні ролі каральних органів, застосуванні сили.

Німецький соціолог **Макс Вебер** виділив три основні види легітимності політичної влади залежно від джерела її походження.

Традиційний тип легітимності. Це найдавніший тип легітимності влади. Він ґрунтується на звичаях і глибоко вкорінених культурних традиціях. Монархи володарюють, успадковуючи це право по своїх предках. Навіть якщо якийсь певний конкретний монарх може бути визнаний недолугим чи злочинцем, традиційна система залишається в силі – влада переходить до родичів даного монарха або навіть до іншої династії і далі утримується у традиційному руслі. Традиційний тип легітимності є настільки глибоко вкоріненим у доіндустріальному суспільстві, що, людям навіть важко уявити інший спосіб формування влади. Наприклад, після смерті Богдана Хмельницького гетьманом обрали його сина Юрася, навіть попри те, що влада гетьмана в Україні не була спадковою і сам Юрась, як державний діяч, був недієздатним.

Індустріалізація підірвала підстави традиційного типу легітимності. Зміни, викликані індустріалізацією були такими швидкими і такими глибокими, що давній спосіб управління суспільством не відповідав новим вимогам.

Раціонально-легальний тип легітимності. Цей тип легітимності характерний для індустріальних суспільств. Це така форма влади, яка ґрунтується на системі принципів і правил, схвалюваних суспільством. Індустріальному суспільству притаманний тип раціональної людини, яка готова підкорятися такому політичному порядку, який є необхідний для досягнення її власних цілей. А для досягнення власних цілей їй передусім необхідні чіткі і ефективні закони і правила. Ось чому раціонально діюча людина готова підтримувати ту владу, котра гарантує їй стабільність, порядок і простір для власної ініціативи.

Такий тип легітимності називають ще бюрократичним пануванням. Він пов'язаний радше із певними суспільними статусами, ніж з конкретними особами. Скажімо, президент США Джордж Буш є дуже могутньою і впливовою особою, котра, наприклад, прийняла рішення про війну з Іраком. Однак, як тільки він позбудеться посади, він втратить і свої великі повноваження. Крім того, для раціонально-легального типу легітимності властиво те, що особи, котрі займають певну посаду, володіють тільки тією владою, яка визначена їхніми посадовими обов'язками. Навіть президент якої б то не було країни не має права вбити людину чи не платити податків або без оплати взяти якийсь товар у магазині.

Легальний тип легітимності, на думку Макса Вебера, є історично найвищою формою легітимності, яка властива сучасним суспільствам.

Харизматичний тип легітимності. Слово „*Charisma*” – в перекладі з грецької означає покликання, Божий дар. Харизматичний тип легітимності ґрунтується на особистісних рисах лідера, які, на думку суспільства, дають йому право володарювати. Послідовники безмежно віддані своєму лідерові, вірять у його винятковість і готові виконувати його волю, сподіваючись на його унікальний дар. Історія знає багато харизматичних особистостей, хоча не всіх із них оцінює позитивно. Ісус Христос, Гаутама Будда, Наполеон Бонапарт, Володимир Ленін, Адольф Гітлер, Іван Павло II – усі вони, як і багато інших, без сумніву є харизматичними особистостями, котрі завдяки видатним особистісним рисам згуртували навколо себе численних прихильників і послідовників.

Харизматичний тип легітимності притаманний тим суспільствам, у котрих люди в силу певних причин керуються радше емоціями, ніж звичкою чи розумом. Стабільне суспільство не дає розгорнутися харизматичним особистостям, оскільки останні часто виступають проти усталених звичаїв і культурних норм.

Оскільки політика є надзвичайно складним соціальним феноменом, то і структура соціологічного знання про неї є складною і розгалуженою. Дослідники вирізняють такі внутрішні складові соціології політики, як соціологія держави, соціологія політичних рухів і партій, соціологія політичної свідомості, соціологія електоральної поведінки, соціологія протестної поведінки, соціологія політичного конфлікту, соціологія міжнародних відносин, соціологія політичної культури тощо. Зупинимось докладніше на деяких із них.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

Центральним і головним елементом політичної організації суспільства виступає держава. Держава - це форма політичної організації суспільства, головне знаряддя політичної влади.

Теорії походження держави

Існує досить велика кількість теорій походження держави. Серед них найпоширенішими є наступні:

Патріархальна теорія започаткована ще давньогрецьким філософом **Аристотелем** (384-322 рр. до н. е.). Відповідно до цієї теорії держава виникає внаслідок природного розвитку сім'ї: спершу в селище, згодом – у плем'я, а потому – і в державу. Лідер держави стоїть на чолі суспільства, як батько на чолі сім'ї.

Представники *органічної теорії*, як, наприклад, німецько-російський вчений **Петер Лілієнфельд** (1829–1903), вважали, що держава подібна до своєрідної живої істоти, яка має свій організм і самостійну волю. Воля держави виражається в законах та інших правових нормах.

Згідно *теорії завоювання*, засновником котрої вважається польсько-австрійський вчений **Людвіг Гумплович** (1838-1909), держава виникає внаслідок підкорення одного племені іншим. Для того, щоб зберегти владу над переможеними, переможці створюють державний апарат і поступово боротьба між племенами поступається місцем боротьбі між станами, класами тощо.

Представники *теорії суспільного договору* (англійський філософ **Томас Гоббс** (1588-1679), французький філософ **Жан-Жак Руссо** (1712-1778) були впевнені, що держава виникає виникла завдяки укладенню між людьми, котрі проживають на певній території, добровільного взаємного договору. На думку Томаса Гоббса додержавному існуванню людини передував стан „війни всіх проти всіх”. Жан-Жак Руссо вважав, що від початку люди були вільними істотами, однак поступово різниця в соціальному становищі і багатстві спричинила перетворення доброї „природної” людини на амбітну і егоїстичну „суспільну” людину, здатну умисне завдавати шкоди іншим. Відтак, обидва вчені сходились у тому, що у процесі розвитку суспільства люди врешті-решт змушені були домовитися про створення держави, яка би оберігала їхні права, але, отримавши безпеку, громадяни взаємін передали державі частину своїх прав і своїх доходів.

Расово-психологічна теорія найяскравішими представниками якої вважають французького філософа, письменника і дипломата **Жозефа Артюра де Гобіно** (1816-1882) і англійського германофіла філософа **Г'юстона Чемберлена** (1885-1927), які доказували, що люди не однакові і поділяються на два основних типи: ті, кому призначено панувати і ті, хто потребує керівників. Панівний тип переважає серед білої раси, особливо у родині арійців, котрі, на їхню думку, залишились на землі єдиними носіями, справжньої цивілізації. Саме арійцям властивий творчий геній, енергія, безстрашність, воля. Це „раса панів”. Очевидно, що положення теорії Гобіно і Чемберлена збігаються з ідеологічними постулатами фашизму.

Марксистська теорія (Карл Маркс) переконує, що держава виникла із поділом суспільства на класи і представляє державу як орган політичного панування класу власників засобів виробництва, диктатуру експлуататорського класу. Щоправда, з часом складається особливий прошарок державних чиновників, бюрократія, котра в інтересах збереження і розвитку держави може нав'язувати певні правила і панівному класові, в тому числі силою.

Форми держави

Кожне суспільство має певну політичну структуру, певну форму державного управління. Одним зі способів аналізу форм державного управління є дослідження того як здійснюються відносини між керівниками і рештою суспільства, а також того, яким чином керівники суспільства отримали свою владу.

Монархічна держава. Це одна із найдавніших форм державного управління. Влада у такій державі передається у спадок в рамках однієї родини від одного покоління до наступного. Піддані у цьому процесі не беруть участі або їх участь є мінімальною. Ранні монархії зазвичай були *монархіями абсолютними* – їхні правителі володіли необмеженою владою. Сьогодні таких залишилось дуже мало: Саудівська Аравія, Оман, Султанат Бруней та деякі інші. Сучасні монархії є переважно монархіями конституційними – влада монарха у них обмежена конституціями цих країн і є як правило символічною, а реальна влада зосереджена у руках уряду, який обирається шляхом загального голосування. Таких монархій і сьогодні є досить багато: Бельгія, Данія, Великобританія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Японія та ін.

Авторитарна держава. В авторитарній державі суспільство бере незначну участь у політичному житті, політичні права і свободи громадян і суспільно-політичних організацій – суттєво звужені; керівник (або керівники) держави не може бути усунутий зі свого владного становища конституційним шляхом. Спираючись на армію і каральні органи, керівництво держави робить необов'язковими легальні демократичні засоби і форми управління соціальним життям, подолання кризових ситуацій, замінює їх репресіями і свавіллям. Хоча у такій державі, на відміну від тоталітарної, зберігаються певні елементи демократії: допускається існування кількох ідеологій, різних політичних партій, не контролюється економічна сфера життя суспільства, приватне життя громадян. Приклади авторитарних режимів – хунта Августо Піночета у Чилі, режим Дока Дювальє на Гаїті, Хуана Перона в Аргентині, Фердинанда Маркоса на Філіппінах та ін.

Тоталітарна держава. Це така держава, керівництво якої не визнає жодних обмежень для своєї влади і старається контролювати абсолютно усі сфери суспільного життя (слово „тоталітарний” походить від латинського *totalis* – увесь, цілий, повний). Якщо історія авторитаризму є тривалою, то тоталітаризм є явищем минулого століття, позаяк тільки порівняно недавно з'явилися технічні засоби, які дозволяють урядові систематично і ретельно контролювати життя громадян. Класичними прикладами тоталітарних держав є фашистська Італія, нацистська Німеччина, Радянський Союз. Для тоталітарної держави властива монополізація влади в руках однієї партії, яка в свою чергу перебуває повністю під владою одного вождя, заборона демократичних організацій, ліквідація конституційних прав і свобод, репресії проти опозиціонерів, монополія на інформацію, „мілітаризація суспільного життя”.

Демократична держава. Термін „демократія” походить від грецьких слів *demos* – народ, *kratos* – влада. Це такий тип держави влада у якій перебуває у руках усіх громадян,

котрі наділені правом участі у політичному житті, а також правом вибору і відкликання своїх керівників. Демократія має довгу історію і на різних етапах її історії існували різні форми демократії. У Стародавній Греції, наприклад, існувала *безпосередня демократія*, яка передбачає особисту участь усіх членів спільноти у прийнятті політичних рішень. Жодних депутатів – вищою владою у такій державі були народні збори на яких кожен міг висловити свою думку про державні справи, ставити свої пропозиції на голосування, а загал приймав їх або відкидав підняттям рук. Ця форма правління в її чистому виді не зустрічається більше ніде, і, як вважає більшість політичних мислителів, вона придатна хіба що для маленьких і згуртованих міст-держав, жителі яких добре знають один одного.

У сучасних суспільствах переважає *представницька демократія*, яка передбачає передачу громадянами влади на певний час своїм представникам шляхом виборів. На противагу вільним громадянам античного суспільства, котрі мали рабів, члени сучасного громадянського суспільства повинні самі працювати для свого життєзабезпечення, тому на політику у них залишається мало часу, а іноді просто й не виникає бажання нею займатися. До того часу доки основні права громадян поважаються, а їхні інтереси і потреби забезпечені, вони стараються дистанціюватися від великої політики, передовіряючи контроль над нею передбаченим конституцією інстанціям (опозиції, пресі, судам). Якщо ж вони вбачають загрозу безпеці свого існування і своїм соціальним надбанням, то тоді вони реагують на це стурбованістю і зростаючою політизацією.

Важливим принципом демократичного політичного устрою є обмеження влади уряду, яке відбувається за допомогою так званого механізму стримувань і противаг: він передбачає розподіл влади на виконавчу, законодавчу і судову. Це не дозволяє одній особі чи групі осіб сконцентрувати усю владу у своїх руках і вивести її з-під контролю громадян. Чим більше політична влада є розсосереджена, тим демократичнішою є держава.

Демократія заперечує монополізм на істину, визнає свободу і рівність громадян в обговоренні і вирішенні спільних проблем, відстоює право на існування багатьох різноманітних поглядів та уподобань і розв'язання конфліктів на основі суспільної згоди та компромісу.

В сучасних умовах особливої актуальності набуває проблема побудови правової демократичної держави. Правова держава – це форма здійснення народовладдя, політична організація громадян, яка функціонує на основі права. Це інструмент захисту і гарантії прав, свобод і обов'язків кожної людини.

Правова держава ґрунтується на таких принципах:

- Панування закону у всіх сферах суспільного життя.
- Верховенство і пряма дія конституції (основного закону держави).
- Розподіл влади, наявність системи стримувань і противаг різних гілок влади.
- Обмеження законом держави і її органів.
- Правова організація системи органів державної влади.
- Наявність розвинутого громадянського суспільства.
- Правова захищеність особистості.
- Наявність ефективних форм контролю за реалізацією законів.
- Єдність прав і обов'язків громадян.
- Відповідність внутрішнього законодавства країни принципам і нормам міжнародного права.

Якщо уважно проаналізувати ці принципи, то виявиться, що в Україні сьогодні можна говорити лише про наявність деяких елементів правової держави.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Політична партія (від лат. *pars, partis* – частина, група) – це ідеологічна організація, яка об'єднує найактивнішу і найбільш організовану частину соціальної спільноти, виражає і захищає інтереси цієї спільноти і здійснює практичну роботу для їх задоволення.

Партії появилися порівняно недавно, у XVIII столітті, у часи боротьби буржуазії за обмеження влади монархів, коли ті, хто хотів набути владу і вплив у суспільстві, повинні були забезпечити собі певну підтримку мас. Законними формами, а також засобами вираження інтересів різних груп виборців і стали партії.

Діяльність перших протопартій спочатку сприймалася як джерело кризи і „розколу” суспільства. Тому ставлення до них було переважно негативним. Наприклад, **Томас Гоббс** вважав головним завданням держави боротьбу проти партій як організацій, які є носіями злочинних намірів проти держави. Тільки поступово прийшло усвідомлення, що утворення політичних партій обумовлене соціальною диференціацією суспільства, його соціально-класовим розшаруванням – тому багатопартійність є природним станом для суспільства. Становлення політичних партій як необхідних елементів політичної структури суспільства відображало процес прилучення до політики щораз ширших верств населення, які усвідомлюють спільність своїх інтересів.

Функції політичних партій

В політичній системі партії виконують ряд функцій. Головними з них вважають наступні:

1. Визначення цілі. Розробляючи ідеологію та програми, партії намагаються виявити найбільш перспективні стратегії розвитку суспільства і переконати громадян у можливості їх реалізації.

2. Висловлювання і об'єднання суспільних інтересів. Висловлювати інтереси можуть і групи, однак лише партії зводять їх воедино в такій формі, котра виявляє безпосередній вплив на рішення центральних державних органів.

3. Мобілізація і соціалізація громадян. Партії намагаються посилити політичну активність громадян і створити основу довготермінової політичної діяльності.

4. Формування правлячої еліти і складу уряду. Ця функція має сьогодні центральне значення

Типологія політичних партій.

Партії у сучасному світі аналізуються соціологами під різними кутами зору і з різних позицій. Їх типологізація відбувається на різному ґрунті і за різними ознаками.

За ознакою соціального носія інтересів, які висловлює партія, розрізняють „класові” політичні партії (робітничі, селянські, буржуазії тощо), і „міжкласові” (робітничо-селянські, буржуазно-поміщицькі).

Існують також типології *за політичною основою партій, їх ставленням до політичного і економічного устрою, форми правління, форми політичної діяльності* тощо. За цими ознаками партії визначають себе як прогресивні, демократичні, революційні, ліберальні, радикальні, республіканські, монархістські і т. ін.

Ще один спосіб – типологія *за ідеологічним спрямуванням*. За цим принципом виділяють комуністичні, соціалістичні, націонал-демократичні, консервативні та інші партії.

Можлива типологія партій і за такою ознакою як *умови набуття партійного членства*. Французький соціолог і політолог **Моріс Дюверже** виділяє за цим принципом кадрові і масові партії.

В *кадрових партіях*, які орієнтуються на участь політиків і економічної та культурної еліти, в основу організаційної побудови покладено комітет (лідери, активісти), а партійний склад формується навколо нього. Ці партії не мають інституту фіксованого членства і членських внесків. Первинними осередками таких партій є комітети виборчого округу чи району, які намагаються залучити під час виборів якомога більшу кількість своїх прихильників. Кадрові партії слабо ідеологізовані і здебільшого керуються виборчим прагматизмом. До типових кадрових партій належать Республіканська і Демократична партії у США.

Масові партії становлять собою централізовані організації зі статутним членством. Основне джерело їх фінансування – членські внески. Велике значення у них приділяється спільності поглядів та ідеології; ці партії більш організовані. Вони відрізняються строгою дисципліною, високою організованістю дій, культом вождів.

Партійні системи

Значну увагу в політичній соціології приділяють і вивченню партійних систем — політичних структур, що складаються із сукупності політичних партій різного типу з їх стійкими взаєминами між собою, з державою та іншими інститутами влади, характером та умовами діяльності.

Одним із найпоширеніших підходів до типології партійних систем є виділення одно-, дво- і багатопартійних систем. Італійський політолог **Джузеппе Сарторі** запропонував у рамках кожної із них виділити ще підвиди:

- *однопартійна система* (СРСР, Китай, Куба) – в країні існує тільки одна партія, всі інші – заборонені.
- *гегемоністська система* (країни колишнього соцтабору) – в країні існує декілька партій, але одна є панівною і її керівна і спрямовуюча роль закріплена законодавчо;
- *система домінування однієї партії* (Японія, Індія, Швеція в певні періоди їхньої історії) – в країні існує декілька політичних партій, одна з яких протягом тривалого періоду постійно перемагає на виборах і одноосібно формує уряд;
- *двопартійна система* (США, Канада, Великобританія) – відзначається домінуванням двох впливових партій, одна з яких перебуває при владі, а інша – в опозиції;
- *система обмеженого плюралізму* (Німеччина, Бельгія, Франція) – в країні існує багато партій, але в парламенті і уряді представлені лише деякі з них, а позасистемна опозиція відсутня;
- *система поляризованого плюралізму* – передбачає наявність політичного центру, який формує уряд і двосторонньої деструктивної опозиції. Така система існувала у різні часи у Франції, де роль партійного центру виконували Французька соціалістична партія і Об'єднання на підтримку республіки, лівої опозиції – комуністи, а правої – неофашисти; а також у Італії.
- *атомізована система* (властива для багатьох посттоталітарних держав) характеризується наявністю багатьох маловпливових малочисельних партій.

СОЦІОЛОГІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Одним із найважливіших напрямів досліджень, які привертають до себе постійну увагу політологів і соціологів, є електоральна (від лат. *elector* – виборець) поведінка різних груп населення.

Соціологія електоральної поведінки – це галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті суспільства, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Дослідження електоральної поведінки можливі тільки у таких суспільствах, у яких державна влада організована таким чином, що виборці реально впливають на прийняття політичних рішень. Зрозуміло, що йдеться тільки про демократичні суспільства, оскільки у самодержавних, авторитарних чи тоталітарних країнах виборці позбавлені такої можливості.

Соціологи виділяють декілька моделей електоральної поведінки.

Модель „залежного виборця”. Наголошує на тому, що одним із найголовніших факторів, який детермінує електоральну поведінку є приналежність виборців до певних великих соціальних груп – політичних партій, класів, релігійних конфесій, етнічних спільнот тощо. При цьому аналіз програм, позицій кандидатів з приводу тих чи тих конкретних проблем відіграє суттєво меншу роль, а сама процедура вибору не сприймається строго раціонально. Політичні уявлення і досвід „залежного” виборця часто є обмежені і неповні. Групова ідентифікація у цьому випадку виконує подвійну роль – полегшує рішення про вибір і є сигналом яку саме політику належить підтримувати.

Модель „раціонального виборця”. Цей підхід ґрунтується на ідеї проведення аналогії між поведінкою виборця і споживача на ринку. Перший вибирає серед різних партій, а другий – серед продуктів, які конкурують на ринку. Порівняно з попередньою моделлю, тут уже виборців не розглядають як стабільних і жорстко пов’язаних у своєму виборі з певною груповою ідентифікацією. Серед чинників, які визначально впливають на електоральне рішення переважають насамперед такі, як соціально-економічна ситуація, поточні політичні події, позиції кандидатів щодо конкретних питань. Важлива роль у цій моделі відводиться фігурі партійного кандидата чи лідера. Причому тут знову ж таки проводиться аналогія із підприємством: виборець, приймаючи рішення підтримати своїми грошми якесь підприємство, або своїм голосом якогось кандидата, здебільшого ґрунтується на оцінці результатів його попередньої діяльності, а не на аналізі його обіцянок щодо майбутнього.

Когнітивна модель виборця (від лат. *cognitio* – знання, пізнання). Суть цього підходу полягає у тому, що, беручи за основу попередню концепцію (модель „раціонального виборця”), її доповнюють ще сукупністю таких чинників, як-от: соціальний контекст, у якому проходять вибори; особливості політичної культури; індивідуальні системи вартостей виборців. В рамках цієї моделі, наприклад, важливими факторами, які суттєво визначають електоральну поведінку вважають вік і стать виборців, електоральні переваги батьків у юнацькі роки виборця, освіта, вплив сім’ї, друзів, членство у різних громадських організаціях, трактування виборцем минулого і майбутнього, попередній досвід голосування тощо.

Контрольні питання та завдання

1. У чому полягає специфіка соціологічного підходу до вивчення політичних феноменів?
2. Чому владу вважають ключовим поняттям соціології політики?
3. В чому, на Вашу думку, головні труднощі переходу від тоталітарної до демократичної держави?
4. Покажіть на прикладах як відбувається процес інституалізації політичної влади.
5. Наведіть приклади різних видів легітимної політичної влади.
6. Назвіть основні погляди на причини походження держави як соціального інституту. Чим зумовлена їх різноманітність?
7. Чим відрізняються демократична і авторитарна держава?
8. Які, на Вашу думку, принципи притаманні правовій державі найважче буде запровадити в Україні і чому?
9. Які перспективи розвитку партійної системи в Україні Ви бачите? Обґрунтуйте відповідь.
10. Які, на Вашу думку, моделі електоральної поведінки переважають в Україні? Обґрунтуйте відповідь.

Тема 16. СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАЦІ

План

1. Об'єкт і предмет економічної соціології.
2. Базові елементи економіки та економічний устрій.
3. Основні типи господарських організацій.
4. Соціологічні теорії управління.
5. Безробіття.

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ.

Сфера економічного життя є однією з найважливіших для суспільства. Однією з найголовніших проблем з якими стикається людство є використання природних багатств, перероблення їх у товари широкого вжитку, а відтак – розподіл серед членів суспільства. Економіка є фундаментальною умовою існування людського суспільства.

Процеси в економічній сфері, економічні відносини стали об'єктом пильної уваги соціології з XIX століття. Саме в цей час з'явилося усвідомлення того, що розвиток господарства залежить від людського фактору – економічної свідомості і економічної поведінки людей. Адже саме від вчинків і рішень, що приймаються і здійснюються людьми згідно з їхніми індивідуальними і груповими інтересами значною мірою залежить економічне життя суспільства. Ось чому так важливо розібратися і зрозуміти, що саме визріває у свідомості людей і зумовлює зміни в поведінці працівників.

Об'єктом економічної соціології є економіка як соціальне явище. Тобто соціологія зосереджується на вивченні того, що можна вважати соціальним у сфері економіки: суб'єктів економічних відносин, їх взаємодії, організаційно-нормативних форм та соціальних механізмів, котрі визначають функціонування економічної сфери.

Предмет економічної соціології. Існують різні визначення предмета економічної соціології. Одним із найпоширеніших є те, яке запропонував **Макс Вебер** – один із перших вчених, хто підійшов до аналізу економічної сфери життя суспільства з позицій загальної соціологічної теорії: **економічна соціологія – вивчає економічну дію як форму соціальної дії.** „Економічна дія” є способом здійснення контролю над обмеженими ресурсами ненасильницькими методами з метою задоволення своїх потреб. А „соціальна дія” —це така поведінка діючого суб'єкта, яка орієнтована на інших суб'єктів і на взаємодію з ними.

Інакше кажучи, економічна соціологія покликана вивчати як люди взаємодіють для того, щоб досягти економічних результатів, які існують соціальні механізми регулювання економічних відносин.

БАЗОВІ ЕЛЕМЕНТИ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ.

Кожен тип суспільства виробляє свій власний економічний устрій. Американський соціолог **Джонатан Тернер** наголошує, що незалежно від того, яким є тип суспільства і, відповідно, економічний устрій, існує декілька **базових елементів на які спирається кожен тип економіки.** До цих елементів належить:

- технологія – знання про те, як контролювати середовище і використовувати його;
- робоча сила – особи, котрі виконують певні економічні завдання;
- капітал – знаряддя праці, механізми та устаткування, а також кошти за які купують це устаткування;
- управління – тобто організаційні вміння координування технології, капіталу і робочої сили для виробництва і розподілу продукції і послуг

Економічний устрій.

Кожне суспільство повинно виробляти засоби, необхідні для його фізичного існування. Для цього кожне суспільство створює власну економічну систему – певні інституціоналізовані соціальні структури, котрі покликані видобувати сировину, виробляти і розподіляти необхідні товари та послуги. Економічний устрій суспільств змінювався у процесі еволюції.

Доіндустріальна економіка. Абсолютну більшість своєї історії люди займалися полюванням і збиранням, перекочуючи із одного місця в інше. Технологія, якою послуговувалися мисливці і збирачі була найпростіша: примітивні знаряддя праці, виготовлені з дерева, кістки та каменю (спис, сокира, лук тощо). Існував статево-віковий поділ праці: жінки і діти займалися збиранням, а чоловіки – полюванням та рибальством. Подібна економіка не була досить ефективною – засобів здобутих полюванням і збиранням ледве вистачало для прожиття, але разом з тим люди багато не працювали. Правдоподібно, вони працювали не більше п'ятнадцяти годин на тиждень, тобто вільного часу мали значно більше, ніж праці.

Як розповідає **Джонатан Тернер**, коли вчені запитують представників нечисленних племен мисливців і збирачів, які ще сьогодні існують на земній кулі, чому вони не бажають за прикладом інших народів взятися за обробіток землі і годівлю тварин, ті зазвичай відповідають, що у них немає бажання так тяжко працювати. Очевидно, робить висновок науковець, головною причиною чому людство так довго уникало переходу до землеробства і тваринництва була якраз та, що вони не бажали тяжко і постійно працювати. Це, зокрема, підтверджується й археологічними розкопками. Останні засвідчують, що первісні мисливці і збирачі мали поняття про те, як із насіння виростають рослини і навіть дуже часто висівали насіння навколо табору, маючи надію зібрати рослини, коли вони виростуть. Проте обробляти рілля, зберігати врожай, а потому знову й знову повторювати увесь цикл сільськогосподарських робіт первісні люди тривалий час просто не бажали.

Однак, приблизно 16-12 тисяч років тому деякі суспільства взялися за нелегку працю городників. Очевидно, кочуючи, люди на довший час оселялися біля річок багатих рибою, у місцевостях із буйною рослинністю і численною дичиною. Але поступово людські популяції розросталися і привласнення дарів природи вже не могло їх прогодувати. А для кочового способу життя вони також уже були занадто численними. Відтак вони просто змушені були взятися за обробіток землі. Городництво відрізняється від землеробства тим, що у цьому виді діяльності не використовують ні плуга, ані інших джерел енергії, окрім сили людських м'язів: ні приручених тварин, ні енергії води, ані енергії вітру. Однак в економіці городництва, попри її примітивність, також можемо простежити усі базові елементи економіки: технологію – знання про вирощування рослин і обробіток землі; капітал – примітивні знаряддя праці, як-от: кілки, мотики, серпи тощо; оскільки землеробство було спочатку винятково жіночою справою, то робочу силу становили жінки; і врешті-решт – організацію суспільства (управління), котра ґрунтувалася на спільних родинних зв'язках усіх його членів – родовий лад.

Від городництва суспільство порівняно швидко перейшло до економіки, базованої на землеробстві і тваринництві. Із підвищенням ефективності виробництва і розростанням суспільних спільнот з'явилася необхідність запровадити нові структури – родоплемінну систему організації суспільства і політичну владу.

Економіка землеробства принесла важливі технологічні інновації – використання сили тварин, енергії води та вітру, з'явилися металеві знаряддя праці, гроші. Ускладнилася організація суспільства, появилися нові статуси і ролі, пов'язані з економікою – купець, ремісник, банкір. Почали змінюватися способи господарювання: поряд із селом і родом, як головними структурами ведення господарства зародилися і почали помалу набирати силу такі елементи соціальної структури, як цехи, купецькі компанії, відповідне законодавство, починає формуватися ринок. Посилилися міста, релігійна свідомість, яка пронизувала всі стосунки традиційного суспільства, була відділена від нього – з'явилося світське суспільство, появилися наука, культура, мистецтво, держава, відділені від церкви.

Індустріальна економіка

З середини XVIII століття в Англії, а пізніше і в інших країнах Західної Європи (Голландія, Бельгія, Північна Німеччина, Франція) почалася **промислова революція – процес переходу від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики, використання нових видів енергії.**

Індустріальна економіка базується на потужних технологіях, які розвинулися до такої межі, що не тільки здатні контролювати навколишнє середовище, але в окремих випадках навіть починають загрожувати існуванню як природного середовища, так і самого суспільства. Виробництво продукції набуває масового і стандартизованого характеру. Воно носить переважно товарний характер і орієнтоване на ринок. Основним видом капіталу стає грошовий капітал, який потрібен для закупівлі знарядь праці і нові способи його акумуляції, наприклад акції та інші цінні папери. Знаряддя праці стають щораз складнішими, а праця стає все спеціалізованішою і вимагає постійно зростаючого рівня підготовки. Поряд з ринком сировини і готової продукції з'являється ринок праці. Фігура кваліфікованого ремісника, яка характерна для доіндустріального суспільства, витісняється спеціалізованим робітником, котрий виконує за допомогою машин набір стандартних операцій. Організація і управління економікою відбувається за допомогою складних інститутів: держави, права, ринку, фабрик, корпорацій тощо.

Постіндустріальна економіка.

Із розвитком технології знання перетворюються у безпосередню виробничу силу суспільства. Економіка перестає бути індустріальною, тобто пов'язаною із видобуванням і переробкою сировини - все більша кількість зайнятих переходить у сферу обслуговування. Розвиваються як виробничі (фінансові, банківські, страхові, торгівельні, науково-консультаційні, програмні), так і невиробничі послуги (наука, освіта, охорона здоров'я, культура, туризм).

У відомій монографії „Мегатренди” американський соціолог Джон Нейсбіт повідомляє, що із 19 млн. робочих місць, створених у США за 70-і роки XX століття (це більше, ніж за усю попередню історію США), тільки 5% були створені безпосередньо на виробництві і лише 11% мали відношення до виробничого сектора. Тобто майже 90%, або приблизно 17 млн. робочих місць було утворено у невиробничому секторі.

Все менша кількість продуктивної праці дозволяє існувати все більшій кількості непродуктивної, менша частина людей, яка безпосередньо зайнята у сфері виробництва, тепер може прогодувати більшу частину людей, не пов'язаних із виробництвом взагалі. Суспільство з продуктивного перетворюється на споживацьке. Основні потреби населення - в їжі, житлі, медичному обслуговуванні, в праці, - задовольняються, і важливішого значення набувають інші потреби, які раніше були вторинними. Індустріальне суспільство вимагало розширеного відтворення і високих темпів розвитку, високого рівня інвестицій. В постіндустріальному суспільстві темпи економічного росту стають помірнішими, все більша частина прибутку не реінвестується, а йде на зарплатню и податки, з допомогою котрих утримується „welfare state” – держава, у якій розвинута соціальна допомога і соціальний захист. Уряд, державні структури все більше вторгаються у сферу економіки і підпорядковують її цілям суспільства, яке уже не задовольняється системою саморегульованого ринку, оскільки ринок не забезпечує економічної рівноваги, не гарантує повної і ефективної зайнятості, стабільного розвитку і необхідної суспільству соціальної справедливості.

Характерною особливістю сучасної економіки є та, що частка індивідуальних активів у власності на ресурси постійно зменшується, звужуються реальні права „фізичних осіб” щодо управління цією власністю. На передній план виходять організації, котрі не можна ототожнювати з колективами працюючих у них людей: персональний склад організацій може повністю змінитися, а організація продовжуватиме жити далі.

Мотивація трудової діяльності.

Людина спонукується до трудової діяльності цілими комплексами мотивів. Однак усі вони впливають із трьох основних джерел: *інтересу, соціальних норм і примусу*

Інтерес передбачає наявність стимулів у вигляді певних натуральних або грошових благ. У цьому випадку людина включається у трудову діяльність прорахувавши наскільки корисними і необхідними є для неї ті блага, які вона отримає і які великі затрати вона понесе при досягненні цих благ.

Соціальна норма зумовлює трудову діяльність людини тим, що „так заведено”, людина мусить взятися за виконання певної роботи не тому, що це для неї вигідно, а тому, що саме такої поведінки від неї очікує суспільство. Наприклад, ми допомагаємо друзям, сиротинцям чи потерпілим від стихійного лиха не очікуючи оплати за працю.

Примус — це безальтернативне вимушене підпорядкування людини зовнішнім щодо неї умовам. Розрізняють *позаекономічний примус* – коли людину змушують щось робити, погрожуючи застосувати до неї фізичну силу або застосовуючи інші форми тиску – звільнення з роботи, вислання з країни тощо; *економічний примус* – коли людина повністю залежить від матеріальних умов її існування тому, що у зв’язку із незабезпеченістю її базових потреб у неї фактично відсутній вибір: вона боїться голоду, злиднів, деградації у випадку втрати роботи; *технологічний примус* означає односторонню залежність людини від умов праці, зумовлену її вузькою професійною кваліфікацією, скажімо, „монозаводські міста”, у яких людина вимушена працювати тільки на одному підприємстві і у випадку втрати роботи у неї немає жодної альтернативи; *ідеологічний примус* – це спонука людей до трудової діяльності, покликаючись на певну систему релігійних, політичних, філософських ідей, ідеалів, прийнятих різними соціальними групами.

ОСНОВНІ ТИПИ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Сучасний американський соціолог **Амітай Етціоні** за способом підпорядкування членів виділяв три головних типи господарських організацій:

- **примусові** – спираються на пряме фізичне насильство над особою або на загрозу його застосування. Типовим прикладом таких організацій є тюрми, табори, армійські підрозділи, котрі дуже часто є, крім усього іншого, ще й великими господарськими організаціями;
- **утилітаристські** – це організації, що об’єднують своїх членів на основі спільного матеріального інтересу. Сучасні господарські підприємства є переважно якраз організаціями цього типу;
- **символічні** – організації, які ґрунтуються на солідарності щодо певних релігійних чи ідеологічних поглядів. Наприклад, господарська діяльність монастирів чи політичних партій.

Російський вчений **Вадим Радаєв** виділяє такі типи господарських організацій, як община, корпорація і асоціація.

Община – це спільнота, яка збудована на тісних внутрішніх зв’язках, часто об’єднана за територіальною або кровноспорідненою ознаками. Для неї властиві такі ознаки, як формальна рівність (кожен повноправний член має право голосу); спільна власність, котра може використовуватися окремими членами, але при цьому їм не належить; нерозмежованість багатьох внутрігосподарських функцій (більшість членів займаються тим самим видом діяльності); загальне підпорядкування неформальному традиційному порядку, що поширюється на більшу частину сторін праці і життя. Історичним прикладом може служити традиційна селянська община.

Корпорація — відносно замкнута організація, збудована на менш тісних і більш професійних зв’язках. Вона має вужчу, ніж община, функціональну спрямованість, чітку багаторівневу ієрархію і їй властивий жорсткий розподіл внутрішніх обов’язків, а також вона більшою мірою спирається на формальний адміністративний порядок. Корпоративні риси чітко проглядаються і в структурі середньовічного професійного цеху і в офісі ультрасучасного банку.

Асоціація, на відміну від перших двох типів, — це відносно вільне об’єднання індивідів і груп, які зберігають свої особисті права і приватну власність. Асоціація створюється для виконання спеціальних завдань, і її діяльність зазвичай не виходить за

їхні рамки, не посягає на свободу і приватне життя індивіда. Прикладом асоціації є сучасні товариства споживачів, сучасні акціонерні товариства, які можуть купувати і продавати свої права на участь у певному бізнесі на відкритому фондовому ринку.

Послугуючись запропонованою типологією (община — корпорація — асоціація), можна аналізувати будь-які господарські системи, за тією тільки різницею, що питома вага вказаних форм у різних господарських системах буде відрізнятися. В сучасній економіці, наприклад, знижується роль общинної і посилюється роль асоціативних форм організації. Проте не слід розуміти, що з розвитком господарства одна форма організації господарської системи механічно змінює іншу. Насправді різні форми господарських організацій можуть існувати паралельно, утворюючи примхливі переплетення різноманітних соціальних і економічних стосунків.

Моделі стосунків між керівниками і підлеглими в господарських організаціях.

В рамках кожного господарського підприємства існує ієрархія: є керівники і є підлегли. Однак якщо наявність ієрархії є нормою, то різниця у конкретних способах її вияву може бути досить значною. Вадим Радаєв пропонує модель, яка вирізняє чотири головних моделі стосунків між керівниками і підлеглими у господарських організаціях: бюрократична, патерналістська, фратерналістська і партнерська.

Бюрократична модель передбачає сувору адміністративну ієрархію. Контакти між начальниками і підлеглими в основному формальні (деперсоніфіковані). За кожним працівником жорстко закріплено його функціональні обов'язки і він особисто відповідає за результати своєї праці. Начальники – приймають рішення, підлегли – їх виконують. Налагоджено суворий контроль за виконанням роботи.

Патерналістська модель також передбачає чітку ієрархічність стосунків, однак ця ієрархічність іншого роду – господар є передусім не формальним лідером, не „лідером за посадою”, його лідерство ґрунтується на його особистому впливові. Стосункам між людьми надається особистісний характер: керівник, як батько родини, бере під контроль різні сторони життя підлеглих, в тому числі і їхнє позаслужбове життя. Керівник зазвичай одноосібно приймає усі рішення, від підлеглих вимагається їх беззастережне виконання. Організація праці має доволі гнучкий характер, виконавці можуть заступати один одного у якихось напружених ситуаціях. Відповідальність за виконану роботу, в тому числі й за провали — загальна, колективна.

Фратерналістська модель. Ієрархія у стосунках старанно згладжується. Очевидне прагнення приймати рішення колегіально. Керівник вважає за необхідне обговорювати їх зміст, пояснювати підлеглим закладений у них зміст, ділитися з ними інформацією і на цій підставі заручитися їхньою свідомою підтримкою. Підлеглим надається достатня самостійність, робота значною мірою будується на загальній довірі один одному. Передбачається взаємодопомога у роботі і підтримка як з боку лідера, так і пересічних працівників. Кожна невдача розцінюється як спільна біда усього колективу. Стосунки між працівниками підкреслено неформальні. Строгого поділу проблем підлеглих на „робочі” і „неробочі” немає.

Партнерська модель. Ієрархічні стосунки явно не виражені. Рішення приймаються на основі спільного обговорення. Підлегли повинні розуміти суть рішень і виконувати їх у ході самостійної роботи. Основні параметри роботи заздалегідь обумовлені. Керівник не наказує, а „координує” спільні дії. За кожним чітко закріплено його функції, причому, поточний контроль, як правило, не передбачений. Проте підсумкова відповідальність за доручену ділянку роботи покладається на конкретного виконавця. Стосунки між людьми в основному деперсоніфіковані, переведені на службово-контрактну основу. Ніхто не вважає за необхідне налагоджувати позаслужбові контакти чи вникати у чийсь особисті справи. Ніхто також не зобов'язаний виявляти якусь особливу відданість підприємству, кожен виконує тільки свої прями професійні обов'язки.

Різні керівники обирають різні способи організації праці: одні беруть курс на строгу ієрархію, підтримування підкресленої дистанції між керівниками та підлеглими, чіткий поточний контроль за діями підлеглих. Інші віддають перевагу демократичним методам управління і покладаються на ініціативу виконавців. Хтось віддає перевагу

бюрократичним партнерським стосункам, а хтось – патерналістським чи партнерським, Хтось матеріальному стимулюванню, а хтось – моральному заохоченню працівників. В арсеналі менеджерів є широкий набір інструментів впливу на підлеглих: адміністративний наказ і економічні стимули, технологічний примус і ідеологічне маніпулювання. Одним із головних завдань соціології економіки та праці якраз і є вивчення умов і стимулів виробничої діяльності, організації виробництва, взаємин членів різних соціальних груп на підприємствах, природи трудових конфліктів і можливостей їх мирного врегулювання. Тобто визначення найбільш ефективних методів керівництва підприємством.

СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ УПРАВЛІННЯ

В науковій літературі заведено виділяти дві основні школи, котрі, виникнувши раніше ніж інші, стали безпосередніми предтечами усіх сучасних теорій управління. Це „школа наукового менеджменту”, засновником якої був американський інженер-підприємець **Фредерік Тейлор** (1856-1915) і „школа людських відносин”, виникнення котрої пов’язане з іменем американського соціолога **Елтона Мейо** (1880-1949). Полеміка між цими двома домінуючими концепціями, так само як і спроби об’єднати висловлювані ними принципи, сприяли виникненню і розвитку усіх наступних теорій управління працею.

Теорія наукового менеджменту

Фредерік Тейлор був підприємцем-практиком, який шукав найбільш ефективних шляхів підвищення продуктивності праці. Тому його роботи, які отримали високе визнання в усьому світі є радше не теорією, а поглядами практика на організацію трудового процесу – в першу чергу набором рецептів, а не науковим аналізом того, як саме здійснюється виробничий процес.

Фредерік Тейлор був переконаний, що управління підприємством може бути ефективним лише тоді, коли воно ґрунтуватиметься на наукових принципах. Наукові методи праці, згідно з системою Тейлора, могли бути вироблені на основі спостережень за діями найбільш кваліфікованих робітників. Тейлор вважав, що потрібно досконало вивчити увесь виробничий процес і розділити його на окремі вузькоспеціалізовані операції. Потому – необхідно провести хронометраж усіх основних операцій. Хронометраж дозволяє не лише точніше визначити можливості виконавця, але й підвищити їх, передусім за рахунок раціоналізації самої роботи і, зокрема, запровадження доцільних режимів чергування праці і відпочинку. Далі – робітників навчають усім трудовим прийомам і задають певну норму, яку вони зобов’язані виконувати. Тих, хто не може чи не хоче виконувати норму – звільняють. Одночасно вводиться система оплати, котра заохочує виконання та перевиконання визначених норм. Всі вирішальні функції по організації трудового процесу передаються в руки адміністрації, причому Ф. Тейлор, розділивши роботу виконавців на складові частини, доручив контролювати кожну операцію окремому менеджеру, кожен із котрих повністю відповідав за керований ним напрям роботи. Нагляд за працею стає більш функціональним. А робітники, таким чином, перетворюються тільки в об’єкт управління, що мають право виявляти ініціативу лише в бік підвищення продуктивності праці, якщо хочуть отримати прибавку до зарплатні.

Запровадження системи Тейлора на американських підприємствах на початку ХХ століття стало причиною швидкого зростання продуктивності та інтенсивності праці, але профспілки зустріли систему Тейлора „в штики”, вважаючи її „потогінною”, такою, що призводить до значного посилення експлуатації робітників.

Найвідомішим прикладом втілення ідей Тейлора в життя стало запровадження їх на автомобільних заводах **Генрі Форда**, який по-суті поєднав ідеї авторитарного наукового управління працею з технологією масового конвеєрного виробництва. Форд вважав, що будь-яку людину можна навчити досконало виконувати кілька нескладних стандартних операцій. Монотонність і примітивність роботи, переконував він, цілком можна компенсувати доброю зарплатнею. Генрі Форд також не заохочував особистого спілкування поміж робітниками, заявляючи, що “фабрика — не салон”; не вбачав

особливої потреби в школах для робітників і взагалі у спеціальній освіті, вважаючи, що усі необхідні знання робітники отримують безпосередньо на робочих місцях.

Наприкінці 20-х років ХХ століття критика тейлоризму посилюється. Основне звинувачення на адресу теорії наукового менеджменту – її механістичний характер, те, що ця теорія не бере до уваги особистості людини. Ця критика приводить до появи т.зв. „теорії людських відносин”.

Теорія людських відносин.

Підставою для цієї концепції стали експерименти, проведені на початку 30-х років ХХ століття у компанії “Вестерн Електрик” біля Чикаго і пов’язується вона, як правило, з іменем Елтона Мейо – за професією психолога-клініциста. Хоча цей учений не був ні керівником, ні навіть безпосереднім учасником цих т.зв. Хоторнських експериментів, він отримав загальне визнання як найбільш впливовий інтерпретатор отриманих результатів. Головна ідея теорії людських відносин полягає у тому, що зростання продуктивності праці може бути досягнене без суттєвого матеріально-технічного оновлення виробництва, а успіх трудової діяльності більшою мірою залежить від морально-психологічного клімату, який склався всередині трудового колективу, ніж від матеріально-речових умов.

На думку прихильників цієї концепції, працівники є загалом пасивними, вони перебувають у моральній залежності від управляючих і завдання останніх якраз полягає у тому, щоб схилити робітників до співробітництва. Мейо вважав, що прагнення до співробітництва є природним станом робітників і менеджерів, яке в реальних обставинах обмежене неправильно побудованими взаєминами між ними. Завдання менеджера — так організувати внутрігрупову структуру, щоб задовольнити соціальні потреби виконавців у спілкуванні, виховати у них відданість фірмі і спрямувати їхні особисті пристрасті у продуктивне русло.

Опір управлінню.

При аналізі трудових відносин з позиції менеджерів, наймані працівники часто густо виглядають лише як об’єкти впливу, гвинтики, від котрих нічого не залежить. Проте, насправді, працівники виробляють свої власні способи контролю над трудовим процесом, котрі не завжди відповідають інтересам менеджерів. Серед способів опору менеджменту розрізняють колективні та індивідуальні санкції, активні і пасивні форми.

Серед **активних форм колективних санкцій** найпоширенішими є наступні:

- **страйк** – стихійна або організована колективна зупинка виробництва. Страйк є найпоширенішою формою колективних санкцій. Він може застосовуватися з найрізноманітніших приводів: економічних, політичних, для привернення уваги громадськості або державних органів до певних проблем. Хоча зазвичай страйк зумовлюється переплетенням цілого ряду різноманітних проблем. Скажімо, під час масової хвилі страйків в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття, економічні вимоги нерозривно поєднувалися з політичними.

- **саботаж** (від французького слова *sabot* – дерев’яний черевик, гальмо) – спеціальний зрив роботи шляхом ухиляння від її виконання або шляхом спеціального поганого виконання цієї роботи, спеціального псування майна тощо.

- **пікет** – організована група людей, яка протестує у публічному місці, зазвичай перед спорудами у яких розміщені органи влади чи офіси керівництва компаній.

Існують також **пасивні форми колективного опору**, найбільш відомою з яких є **рестрикціонізм** – колективне обмеження норм виробітку при формальному дотриманні усіх виробничих вимог. Воно досягається завдяки зниженню інтенсивності праці до рівня найменш продуктивних робітників, затягування перерв та створення „вимушених” простоїв. Рестрикціонізм ще інакше називають „італійським страйком”.

Пасивні форми індивідуального опору це ті форми, котрі не потребують особливої координації або попереднього планування. Існують доволі ефективні форми боротьби за допомогою яких підлеглі намагаються тиснути на адміністрацію, але при цьому уникають прямого і відкритого зіткнення з керівництвом. До числа найпоширеніших можна віднести наступні:

- абсентеїзм, або невихід з різних причин на роботу;

- використання частини робочого дня для „роботи для себе”, в тому числі із використанням матеріалів та обладнання фірми;
- дрібні крадіжки на роботі;
- халатність, спеціально недбале ставлення до робочого обладнання;
- невиконання наказів при видимій покірності керівництву;
- обман керівництва;
- гальмування нововведень;
- перекладання відповідальності;
- відмова навчати прийнятих на роботу нових працівників;
- халтура, неякісне виконання роботи;
- приписки – завищення обсягу виконаних робіт шляхом приписування, тощо.

Ледарство, обман, халтура та інша поведінка подібного роду може бути, звичайно, зумовлена і особистісними рисами людей, але у тих випадках, коли ми говоримо про них як про пасивні форми опору керівництву, ми маємо на увазі, що вони свідомо застосовуються у відповідь на рішення керівництва, які працівники вважають несправедливими. Такі, наприклад, як збільшення норми виробітку, різке підвищення трудового ритму, тощо. Як правило, ці реакції є захисними, а не наступальними. Американський учений **Джон Скотт** назвав їх „зброєю слабких”, зауваживши, що саме такого роду опір у тривалій перспективі виявляється найбільш ефективним.

Серед головних предметних областей, які утворюють дослідницьке поле економічної соціології необхідно виділити соціологію зайнятості. Кожен індивід повинен визначити своє місце щодо ринку праці: яку роботу виконувати, за яку оплату, і, зрештою, чи працювати взагалі.

БЕЗРОБІТТЯ

Довгий час в економічній теорії панував погляд на безробіття як на явище зумовлене тим, що люди відмовляються працювати за пропонований їм рівень оплати. Австрійська школа економіки (**К. Менгер** (1840–1921) та його послідовники **Е. Бем-Баверк** (1851–1914) і **Ф. Візер** (1851–1926), переконує, що саме визначення безробіття як природного явища - неправильне тому, що без адміністративних і політичних обмежень кожен може знайти роботу, оскільки на ринку завжди існує невикористаний потенціал природних ресурсів і факторів виробництва. Необхідно тільки або знизити розмір вимог винагороди за свою працю, або змінити професію, або змінити місце проживання. В західних країнах із розвинутим ринком праці людина в середньому протягом життя змінює 5 професій, не кажучи вже про кількість переїздів.

Британський економіст **Джон Кейнс** (1883-1945) звернув увагу на те, що існує і вимушене безробіття, зумовлене неможливістю отримання робочого місця навіть при згоді працювати за меншу платню – внаслідок низького сукупного попиту на працю. Кейнс вважав, що безробіття виникає через брак купівельної спроможності – якщо держава втрутиться, підвищивши рівень попиту в економіці, це приведе до створення нових робочих місць. Увесь післявоєнний час, приблизно до кінця 1970-х років країни Заходу намагалися тримати курс на гарантування повної зайнятості населення. Однак все-таки безробіття не вдавалося ліквідувати повністю. Це зумовлювалося тим, що причини безробіття коренилися не лише в економіці – безробіття зумовлювалося також соціальними факторами: професійними, віковими, расовими, етнічними тощо.

Безробіття – складний і неоднозначний феномен. Відповідно до методології Міжнародної організації праці, **безробітним вважається той, хто в даний момент не має роботи, шукає її і готовий до неї приступити.**

Серед безробітних можемо виділити різні групи, такі, наприклад, як „частково зайняті” — ті, що мають роботу, але зайняті неповний робочий час, а хотіли би бути зайняті повністю; „напівбезробітні” — ті, що не мають роботи, але в даний момент її не шукають або з певних причин тимчасово не готові розпочати роботу; існує і така категорія безробітних, які не мають роботи, не шукають її і не хочуть виходити на роботу. Визнання за людиною статусу безробітного містить у собі і сильний суб’єктивний

момент. Наприклад, неможливо цілком об'єктивно визначити чи справді людина перебуває у пошуках роботи, з яких причин він відмовляється від тієї чи іншої роботи. Соціологи, на відміну від економістів, вказують на те, що коло мотивів пошуку і вибору роботи або відмови від неї, зумовлене соціальними відносинами. Адже праця – це не просто спосіб отримання заробітку. Насправді – це засіб отримання цілої сукупності статусів із якими пов'язане повсякденне життя людини.

Виділяють такі **головні форми безробіття**:

- **Фрикційне** – пов'язане з пошуком або очікуванням роботи. Воно викликане тим, що деякі люди добровільно змінюють місце роботи у зв'язку зі зміною професії чи місця проживання, або внаслідок банкрутства фірми чи для того, щоб отримати кращу посаду в іншій фірмі. Дехто (молодь) вперше шукає роботу, а хтось втратив сезонну роботу і перебуває в пошуках нової. Фрикційне безробіття вважається нормальним явищем у демократичній державі, де немає примусової праці і режиму обов'язкової прописки. Вона є необхідним і прийнятним елементом здорової економіки.

- **Структурне** безробіття пов'язане зі змінами в структурі попиту на труд у різних галузях та регіонах. В процесі технологічних перетворень попит на одні професії зменшується або припиняється, а на інші – зростає, змінюється географічний розподіл робочих місць. Наприклад, внаслідок переходу України від планової до ринкової економіки, припинили свою діяльність вітчизняні виробники багатьох видів машинобудівної та електротехнічної продукції. Внаслідок цього зросла кількість безробітних, які раніше були зайняті у цих галузях. Якщо фрикційні безробітні мають навички, котрі вони можуть застосовувати, то структурні безробітні без перепідготовки, додаткового навчання, зміни місця проживання знайти роботу не зможуть. Позаяк структурні зрушення відбуваються постійно, і робітникам потрібен певний час для зміни роботи, то структурне безробіття має стійкий характер.

- **Циклічне** безробіття зумовлюється економічним спадом. Коли сукупний попит на товари і послуги зменшується, зайнятість скорочується, а безробіття зростає. Спад - це циклічне зниження ділової активності, внаслідок якого люди втрачають робочі місця, на той період поки знову не зросте попит і не відбудеться поживлення ділової активності.

- **Приховане** безробіття виникає внаслідок того, що за умов економічної кризи компанія не звільняє робітників, а переводить їх на скорочений режим робочого часу (неповний робочий тиждень або робочий день), або відправляють їх у вимушені неоплачувані відпустки. Формально таких працівників не можна визнати безробітними, однак фактично вони є такими.

- **Добровільне безробіття** – це безробіття пов'язане з небажанням працювати. Вона існує при наявності вільних робочих місць тому, що потенційного працівника не влаштовує рівень заробітної платні, або сам характер праці (важка, малоцікава, непрестижна праця).

- **Вимушене безробіття** виникає внаслідок відсутності сировини, енергії, комплектуючих, що приводить до зупинки підприємства.

Частка безробітних від загальної кількості працездатного населення називають рівнем безробіття. Для його обчислення застосовують наступну формулу:

$$\text{Рівень безробіття} = \frac{\text{Число безробітних}}{\text{Чисельність робочої сили}} \cdot 100\%.$$

В Україні реєстрація безробітних та громадян, які шукають роботу запроваджена з липня 1991 року. Відтоді кількість осіб, що перебувають на обліку державної служби зайнятості, щорічно зростає, і 1 січня 1998 року за даними Держкомстату України вона склала 637 тисяч чоловік. Чисельність зареєстрованих безробітних з 1 січня 1992 року по 1 січня 1998 року зросла майже у 100 разів. на 1 серпня 2003 року в державній службі зайнятості було зареєстровано 1,023 млн. безробітних, або 3,6% працездатного населення. Однак відносно невисокий рівень безробіття, що реєструється в Україні, не відповідає

реальній ситуації на ринку праці внаслідок існування таких прихованих форм безробіття, як зайнятість протягом неповного робочого дня та тижня (із відповідним заниженим рівнем оплати), а також за рахунок функціонування нерегулярного ринку робочої сили. За оцінками спеціалістів Світового Банку, реальне безробіття в Україні сягає 30 %. Соціально небезпечним та суспільно несправедливим є те, що безробіття набуло найбільшого розповсюдження серед жінок. Близько 3/4 безробітних складають особи з вищою та середньою спеціальною освітою.

Контрольні питання

1. Розкрийте особливості економічної соціології як спеціальної соціологічної теорії.
2. Порівняйте базові елементи на котрі спирається традиційний, індустріальний та постіндустріальний тип економіки.
3. Охарактеризуйте основні мотиви трудової діяльності.
4. Порівняйте способи типологізації господарських організацій за А. Етціоні та В. Радаєвим.
5. Наведіть приклади організацій у яких застосовуються різні моделі стосунків між керівниками та підлеглими. Які з цих моделей, на Вашу думку, є ефективнішими?
6. Порівняйте погляди на працю Ф. Тейлора та Е. Мейо.
7. Охарактеризуйте поняття „менеджмент” та наведіть приклади його впливу на поліпшення виробничої діяльності.
8. Які зі способів опору менеджменту є сьогодні найпоширенішими в Україні? Чому?
9. Які форми безробіття є найбільш поширеними сьогодні в Україні?

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

1. Предмет соціології громадської думки Об’єкт і суб’єкт громадської думки.
2. Структура громадської думки.
3. Громадська думка як соціальний інститут.
4. Формування громадської думки.
5. Вплив на громадську думку.
6. Маніпулювання громадською думкою.

ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ОБ’ЄКТ І СУБ’ЄКТ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ.

Громадська думка є одним із найцікавіших феноменів суспільного життя. Особливо важливе значення громадської думки у сучасному суспільстві. Численні факти свідчать, що у демократичних країнах неможливо ігнорувати думку громадськості, а відтак – вона істотно впливає на перебіг усіх соціальних процесів. Вона не обов’язково узгоджується з правилами логіки, іноді швидкоплинна, аморфна, суперечлива, але ігнорувати її у наш час – неможливо. Громадську думку іноді порівнюють до атмосферного тиску – якщо спеціально не звертати на нього уваги – його не бачиш і не відчуваєш, але він все одно тисне на тебе навіть тоді, коли ти не задумуєшся про його існування.

Аналізом проблем, пов’язаних із виникненням, формуванням і функціонуванням громадської думки займається галузева соціологічна теорія, яка називається соціологією громадської думки.

Подальше уточнення сутності соціології громадської думки вимагає визначення об’єкта і суб’єкта, а також предмета цієї наукової дисципліни.

Об’єктом соціології громадської думки є громадська думка як стан масової свідомості і як соціальний інститут. Характерними особливостями об’єкта є наступні:

по-перше, це явище, подія чи факт соціального життя, які тісно пов'язані з інтересами спільноти і мають високий ступінь актуальності (наприклад, можемо говорити про наявність громадської думки з приводу того, чи можна довіряти певному політикові, чи варто скасовувати смертну кару або стосовно якості води у міському водогоні але не з приводу того, якою є хімічна формула води чи якихось положень філософії Платона);

по-друге, об'єктом громадської думки може бути тільки подія, явище чи факт, які допускають різноманітне витлумачення (скажімо, комусь музика Петра Чайковського подобається, а комусь – ні, хтось є прихильником ідеології лібералізму, а хтось є її противником);

по-третє, об'єктом соціології громадської думки можуть бути тільки ті події, явища і факти соціального життя, котрі є інформаційно доступними спільноті, яка є суб'єктом громадської думки. Характер отримуваної інформації виявляє вирішальний вплив на зміст і поширення громадської думки.

Суб'єктом громадської думки є спільноти різного рівня – від населення всієї планети або окремої держави і аж до окремих спільнот якогось міста чи села. Соціальну спільноту об'єднує спільність інтересів. Виділяють спільноти різного типу: територіальні, демографічні, професійні, етнонаціональні, державні та ін.

Предметом соціології громадської думки є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, механізми формування, ставлення великих соціальних груп до актуальних явищ, подій чи фактів соціального життя.

Громадська думка – це сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми, яка зачіпає інтереси якоїсь групи людей.

Для визначення точніших меж феномена громадської думки, належить усвідомлювати її відмінність від наукового знання. Громадська думка є думкою, переконанням, а не знанням, бо вона не є обґрунтована науково. В її змісті завжди існує деяка частка непевності, дискусійності, вона допускає розбіжності у поглядах і точках зору. Саме тому громадська думка найчастіше стосується питань, пов'язаних з політикою, економікою, правом, мораллю або мистецтвом, де найбільше суперечливого і такого, що зачіпає інтереси людей. Крім того, громадська думка не може існувати без свого носія. Як тільки заходить мова про певну думку, відразу виникає питання: а чия це думка? Хто її відстоює? Зауважте, що нам і в голову не приходять поставити подібне питання щодо наукових знань (абсурдно звучить запитання на зразок „Хто саме відстоює ідею, що сума кутів трикутника дорівнює 180 градусів?“).

Німецький філософ Іммануїл Кант проводив чітку різницю між знанням, вірою і думкою як трьома ступенями переконання пізнаючої особистості. „Думка – є свідомим визнанням чогось істинним, яке є недостатнім як з об'єктивного, так і з суб'єктивного боку. Якщо ж визнання істинності твердження має достатнє обґрунтування з суб'єктивного боку, але є об'єктивно недостатнім – то воно називається вірою. Нарешті, і суб'єктивно, і об'єктивно достатнє визнання істинності твердження є знання”.

Термін „громадська думка” (англ. *public opinion*) з'явився досить давно. У 1265 році, коли виник англійський парламент, він відразу ж став місцем жорсткого протистояння англійського дворянства з королівською владою. Саме у процесі цього протистояння, у другій половині XIII століття, і появився термін „громадська думка” на означення моральної підтримки населенням країни дій парламенту. Поступово цей термін став загальноживаним. Однак сам феномен громадської думки є давнішим за термін, який його позначає. Громадська думка існує так давно, як і людське суспільство. Адже саме громадська думка формувала і утверджувала традиції, норми, звичаї, форми заохочення і покарання в перших людських спільнотах.

Але в традиційному, примітивному суспільстві переважаючим типом зв'язків, що створюють громадську думку, є міжособистісні контакти, характерними рисами яких є довіра і дотримання моральних норм. Еліта такого суспільства приймала рішення щодо значимих для цього суспільства проблем на основі традицій і моральних норм практично не враховуючи громадської думки. Важливі проблеми обговорювалися тільки всередині

еліти, яка не цікавилася думкою пересічних членів суспільства (за винятком тих випадків, коли порушувалися традиції і вимагалось схвалення громадськості).

Говорити про феномен „громадської думки” в широкому сенсі цього поняття очевидно можна уже з XVIII століття. Хоча і тоді назвати цей феномен „громадською думкою” можна з трудом. Тільки думка „освічених еліт” могла втілюватися в декрети, будучи якщо й не безсумнівною, то хоча б універсальною й надособистісною оскільки заснованою на розумі. Протягом усієї першої чверті XVIII століття „громадська думка” становить, таким чином, меншою мірою думку публіки (в широкому сенсі, який це слово має сьогодні), а більше „перетворену в публічну” думку соціальної еліти. „Громадська думка” була не думкою народу (переважна більшість, якого складалася із неписьмених селян), а тих політичних угруповань, котрі представляли інтереси „освіченої” буржуазії, яка боролася тоді за владу з аристократією. Таким чином, „громадська думка” була чимось на зразок машини ідеологічної війни, котру породили в XVIII столітті інтелектуальні еліти і буржуазія для узаконення їхніх вимог в області політики і ослаблення королівського абсолютизму.

В індустріальному суспільстві з демократичними формами правління роль громадської думки значно зростає. Це обумовлено декількома обставинами:

1. Різко зростають можливості громадськості впливати на політику, яка проводиться правлячим колом, завдяки виборам, референдумам, групам тиску в парламенті чи уряді, актам громадянської непокорності тощо.

2. Демократичні суспільства володіють розгалуженою системою засобів масової інформації, багато із яких дотримуються альтернативних точок зору. Завдяки цьому громадськість практично негайно інформується буквально про всі події, які відбуваються у суспільстві. При цьому у більшості членів суспільства формується стійка позиція щодо даних подій і тих рішень, які приймаються владою.

3. В демократичних суспільствах, як у жодних інших, висування лідерів відбувається на хвилі громадської думки. В тому випадку, якщо лідер сприйняв суспільні тенденції щодо зміни громадської думки, його політику починають підтримувати різні прошарки громадськості, а згодом – і політичні діячі.

Попри те, що, як зазначено вище, **громадська думка** означає сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми, вона не є простою механічною сукупністю індивідуальних точок зору на якусь проблему, а є певною **системою**, яка має свою структуру, спосіб зв'язків і взаємозалежностей між елементами цієї структури, свій цикл розвитку.

СТРУКТУРА ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ.

Розрізняють сутнісну і динамічну структуру (цикл розвитку) громадської думки.

У сутнісній структурі громадської думки виділяють такі компоненти:

- *Раціональний* (пізнавальний, інтелектуальний) компонент – це *знання* людей про події і факти, явища і процеси, які стали об'єктом суспільної уваги.
- *Емоційний* – це масові *настрої*, соціальні почуття, які виникають з приводу об'єкта громадської думки.

Результатом взаємодії цих двох компонентів (знань і переживань) є соціальна оцінка.

Деякі дослідники ставлять на цьому крапку, вважаючи, що громадська думка переважно є оцінною стороною суспільної свідомості. Однак можна погодитися з думкою російського вченого **Михайла Горшкова**, який вважає, що громадська думка, котра уже склалася, вже самим фактом свого існування виражає не процес обміну думками, а результат цього процесу. Відтак – вона має величезний моральний авторитет у повсякденному житті і є не тільки оцінкою, але й передбачає практичну діяльність щодо задоволення потреб та інтересів суспільних груп, а тому в структурі громадської думки

він (як і ряд інших учених) виділяє ще й третій структурний елемент – *волю* – тобто певні дії суб'єктів громадської думки.

Динамічна структура громадської думки розглядає стадії її розвитку: від зародження до зникнення.

- *Зародження* – вияв широкого зацікавлення певною проблемою великої кількості людей і активний пошук ними інформації, що стосується цієї проблеми. У людей з'являється потреба висловити свою думку, обмінятися нею з іншими людьми. Таким чином формується групова думка. У процесі обміну думками формуються різні групи, які дотримуються різних думок стосовно якогось явища, події чи факту соціального життя. Відбувається активна робота щодо згуртування однодумців, виявляються домінуючі протилежні думки, навколо яких концентруються основні сили;

- *Функціонування* – домінуючі думки „узаконюються” і здатні виступати у ролі партнерів чи противників керівних органів і організацій, які створили певну проблему. Ця проблема опиняється і перебуває у фокусі загальної уваги. Позиції більшості членів соціальної спільноти з даної проблеми є чітко визначеними;

- *спад* – зниження масового інтересу до проблеми, вона стає для більшості людей не актуальною. Це може бути пов'язане з тим, що проблему розв'язано, або її вирішення на цей час є неможливим, або ж з'явилося щось, що перекрило цю проблему. Звужується соціальний склад, втрачається гострота протистояння. Однак проблема ще продовжує викликати певне зацікавлення;

- *відмирання* – думка перестає бути громадською (масовою), перетворившись в розрізнені міркування окремих людей і груп. Соціальна оцінка сходить нанівець.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.

Існують різні точки зору стосовно того, чи можна вважати громадську думку соціальним інститутом. З одного боку, ми знаємо, що соціальний інститут – це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, самовідтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей, а громадська думка не є сталою, історично зумовленою в суспільстві формою спільної діяльності людей і не має своїх специфічних організацій, що регулюють діяльність щодо створення громадської думки. З іншого боку – громадська думка є соціальною силою, котра через механізми соціального впливу, передачу норм, цінностей і традицій бере участь у регулюванні суспільних відносин, а тому за цими параметрами її все ж можна вважати соціальним інститутом.

Соціальні інститути забезпечують стійкість соціальних зв'язків і стосунків у суспільстві. Залежно від видів інститутів (політичні, економічні, сімейний тощо) визначаються і їхні функції, тобто роль, котру виконує той чи той елемент соціальної системи в її організації як цілого.

В соціологічній науці виділяють наступні **функції громадської думки** як соціального інституту:

- *Адаптації*. (яка включає функції соціалізації і виховну). Її суть полягає у прививанні індивідам норм, цінностей і правил поведінки у суспільстві. Громадська думка постійно спостерігає за людиною, нагадуючи їй про ті моральні санкції, які можуть бути вжиті у випадку порушення вимог соціальної групи. Причому, вплив громадської думки на поведінку людини може бути не лише позитивним, але й негативним, наприклад, багато хто, приймаючи гостей, із задоволенням обійшовся би без алкоголю, але не вдається до такої поведінки, побоюючись осуду громадської думки;

- *Регулятивну*. Громадська думка регулює не тільки стосунки між окремими людьми, особою і колективом, колективом і суспільством, але й економічні, політичні, моральні та інші стосунки у суспільстві;

- *Контрольну*. Контролює діяльність органів влади і управління. Громадська думка практично завжди займає певну позицію щодо питань, які цікавлять спільноту і намагається, щоб діяльність офіційних осіб і організацій відповідала цій позиції.

- *Захисну*. Громадська думка „бере під свій захист” окремих осіб, або офіційні інститути. Скажімо, церква на Західній Україні є тим інститутом, який перебуває під

захистом громадської думки. Будь-які посягання на цей інститут неодмінно викличуть масовий осуд громадськості;

- *Консультативну.* Громадська думка може давати поради, рекомендації різним соціальним інститутам щодо вибору способів вирішення тих чи тих проблем;
- *Директивну.* Через референдум або шляхом прямого тиску громадська думка, вказує способи проведення політики стосовно певних проблем, які перебувають у центрі суспільної уваги. Проте не треба плутати тиск громадської думки на владу із диктатурою громадської думки. Останнє — це ситуація слабкості влади, її нездатності ефективно виконувати основні функції, які забезпечують нормальне функціонування суспільства, нездатності управляти економічними, соціальними і політичними процесами. Для суспільних систем, котрі перебувають у такій ситуації властива нестабільність, нестійкість. Така ситуація не може тривати довго. Влада стає по-суті маріонеткою в руках агресивно налаштованої юрби і тих, хто нею маніпулює. Як правило ситуація завершується приходом до влади ватажків юрби. И тоді зазвичай відбувається докорінна зміна режиму— від диктатури громадської думки до її придушення. Історія знає чимало подібних прикладів — від поліфонії вмираючої роялістської Франції 80-х років XVIII століття до якобінської диктатури, від Веймарської республіки – до нацистського режиму чи від ліберально-анархічної громадської думки лютнево-березневого Петрограду 1917 р. до Петрограду ВЧК, Леніна і Урицького.

Громадська думка, реалізуючи сукупність зазначених функцій, діє у всіх сферах життя суспільства. Для того, щоб описати як саме діє громадська думка – сильніше чи слабше порівняно з якимось іншим періодом часу, якій із кількох проблем громадськість приділяє найбільшій уваги – у соціології виділяють певні **характеристики громадської думки:**

Спрямованість – вказує на загальну якісну оцінку проблеми, повідомляє про налаштованість на неї у вигляді суджень на зразок: „позитивно – негативно – байдуже”, „за – проти – не визначився”. Саме з’ясування спрямованості вважають головною характеристикою громадської думки.

Інтенсивність – показник того, наскільки сильною є громадська думка. Формою виміру її інтенсивності можуть бути відповіді респондентів на запитання анкети на зразок: „цілком згоден – згоден частково – мені байдуже – не згоден – цілком не згоден”;

Стабільність – тобто тривалість часу, протягом якого в суспільстві домінує та сама спрямованість та інтенсивність громадської думки;

Інформаційна насиченість – вказує на те, яким обсягом знань щодо об’єкта думки володіють люди. Ті, хто мають більше знань і чіткішу думку – діють передбачуваніше щодо проблеми;

Поширеність – ступінь поширеності або як її ще інакше називають, „соціальна підтримка” залежить від суб’єкта громадської думки, тобто тієї соціальної спільноти, яка ініціює цю громадську думку і залежить від актуальності, гостроти проблеми.

Що стосується **сфери вияву громадської думки** – це політика, право, мораль, економіка, наука, культура, релігія та ін. Найяскравіше громадська думка виявляється у сфері політики. Політичне забарвлення має громадська думка і у правовій сфері, де вчинки людей оцінюються з позиції діючих і бажаних правових норм.

КАНАЛИ ВИСЛОВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Особливості механізму взаємодії громадської думки з державними, політичними, економічними та іншими соціальними інститутами залежать від каналів її висловлення. Серед найголовніших каналів висловлення громадської думки виділяють наступні:

- через поведінку під час виборів усіх рівнів (президентські, парламентські, муніципальні, до місцевих органів влади);
- через участь у законодавчій діяльності, референдуми, плебісцити, зібрання та інші різного роду представницькі органи;

- за допомогою засобів масової інформації і комунікації (включно із чутками);
- через мітинги, протести, демонстрації, страйки тощо;
- через лобістські структури і групи тиску;

Лобізм – це особлива система реалізації інтересів окремих організацій і різноманітних соціальних груп шляхом цілеспрямованого впливу на органи законодавчої та виконавчої влади з метою добитися схвалення або несхвалення ними того чи того законопроекту. Термін походить від англійського слова lobby, що означає „закрите приміщення для прогулянок, вестибуль, кулуари”. Вважають, що традиція лобізму як специфічного політичного феномену сягає своїм корінням часів президентства у США Уліса Сімпсона Гранта (1869-1877), який із своєю командою мав звичай після робочого дня проводити час у вестибулі одного із Вашингтонських готелів. Тоді, у неформальній обстановці, з ним та представниками його команди можна було вирішити чимало проблем, часто небезкорисливо.

Сьогодні лобізм у США поставлено під контроль закону. Лобіст повинен зареєструватися в Конгресі і подати інформацію про себе та про особу чи організацію, яку він представляє; повідомляти про цюквартальні витрати (письмово про всі трати понад 10 доларів) і про джерела фінансування (понад 500 доларів) лобістських дій; лобісти зобов'язані повідомляти на які законодавчі акти вони планують впливати і які нові статті були внесені завдяки їхнім зусиллям, тощо.

У більшості країн, в тому числі і в країнах із високо розвинутою демократією, лобізм законодавчо не регламентується.

- Одним із найголовніших каналів висловлення громадської думки є її оприлюднення через соціологічні опитування – це специфічний, спеціально організований канал висловлення громадської думки.

Належить зазначити, що опитування як вивчення громадської думки, цей порівняно недавній винахід став досить поширеним прийомом підтасовування і маніпуляції громадською думкою. Орієнтуватися на опитування громадської думки неможливо, позаяк опитування, як вивчення громадської думки є дуже специфічним винаходом. Хоча воно й має науково подібний характер, однак не може бути нейтральним. Вивчення громадської думки передбачає наявність якого замислу у того, хто здійснює опитування, а відтак – громадської думки насправді не існує – вона буцім-то робиться професіоналами за допомогою ЗМІ. Цю ідею вперше сформулював французький соціолог П'єр Бурдьє (1930 - 2002) у 70-і роки ХХ століття у статті „Громадської думки не існує”. Він задав соціологам резонні запитання: чому ви впевнені, що усі індивіди мають думку з того чи того приводу і чому ви думаєте, що всі вони задають собі запитання, яке ви сформулювали в анкеті?; чому ви вважаєте, що всі думки з соціальної точки зору є рівноцінними? Вчений робить висновок, що соціологи насправді не вимірюють „громадську думку”, а виробляють її як якісь неіснуючі факти.

Хоча задля справедливості належить зазначити, що основний пафос П'єра Бурдьє та його послідовників спрямований не проти самого феномена громадської думки, а проти недоброчесних прийомів її вимірювання та інтерпретації.

Розподіл громадської думки тими чи тими каналами залежить від соціально-політичної ситуації і відзначається такою закономірністю як самокомпенсація. Її суть полягає в тому, що у випадку перекриття котрогось із перерахованих каналів висловлення громадської думки, відбувається перерозподіл її потоків рештою каналів. Навіть дуже жорсткий репресивний режим не здатен перекрити геть усіх каналів – завжди залишатиметься місце для чуток, відбуватиметься взаємодія індивідів у малих групах, триватиме міжособистісне спілкування тощо. І навіть якщо зовні може здатися, що народ цілком придушений і жодної громадської думки не існує, насправді громадська думка живе і відбувається нагромадження її потенціалу. Це дуже небезпечна форма громадської думки (згадайте, громадська думка це не тільки соціальні оцінки, вона містить і вольовий компонент – певні дії суб'єктів). Тому ця форма особливо небезпечна через те, що

неможливо спрогнозувати як розрядиться цей нагромаджений потенціал – ні за формою його вияву (це може бути бунт, страйк, акції громадянської непокорності та ін.), ні за місцем соціального вибуху (економічна, політична сфера та ін.). Не в останню чергу якраз через це навіть найрепресивніший режим зацікавлений у тому, щоб знати про стан громадської думки у суспільстві. Він отримує інформацію про думки різних соціальних груп особливими методами — агентурними, і суб'єктом цього процесу виступають органи політичної поліції (ВЧК-ОГПУ-КГБ в СРСР, гестапо в гітлерівській Німеччині тощо).

ВПЛИВ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ

Ще раз згадаємо, що громадська думка є оцінкою якоїсь проблеми з боку певної соціальної спільноти, установкою певної соціальної спільноти щодо якоїсь проблеми.

Установки можуть бути позитивними негативними і нейтральними („мені байдуже” – тобто відсутність установки). Дослідження показують, що у своєму ставленні до певної проблеми більшість людей, як правило, залишаються нейтральними. Водночас виділяється порівняно невелика частина людей, яка забезпечує рішучу підтримку проблеми і така ж порівняно нечисленна група людей, яка рішуче виступає проти цієї проблеми.

Американський вчений **Леон Фестінгер** показав, що індивіди схильні не виявляти інтересу до тієї проблеми, яка повністю не відповідає їхній точці зору або дисонує з нею, і, навпаки, шукають додаткову інформацію, яка відповідає їхнім власним установкам або співзвучна з ними. Скажімо, чимало ортодоксальних комуністів наполягають на тому, що ніякого штучного голоду, організованого комуністичною владою, в Україні у 1933 році не було і їх не можуть переконати у зворотному жодні докази, позаяк вони просто не беруть їх до уваги, ігнорують будь-яку інформацію, яка не співзвучна з їхніми власними установками. Зате усі докази на користь перебування комуністів при владі (безплатна освіта, відсутність безробіття, тощо) вони беруть на замітку і принагідно використовують. Отож, можемо зробити висновок, що змінити свідомість людини, яка рішуче виступає проти певної проблеми чи особи дуже важко. І, навпаки, легко посилити підтримку з боку тих, підтримує проблему або симпатизує особі. Відтак головним об'єктом впливу завжди виступають ті люди, котрі ще не визначилися.

Соціальним психологом **Х. Кентріл** були сформульовані закони, за допомогою яких можна управляти формуванням громадської думки

1. Думка людей є чутлива тільки до важливих проблем.

2. Незвичні події можуть тимчасово хитати громадську думку з однієї крайнощі до іншої. Громадська думка не стабілізується, доки не вималюється перспектива. Наприклад, після вибуху Чорнобильської АЕС у всьому світі переважала думка про те, що усі атомні електростанції належить закрити. Поступово тривога стихла і громадська думка стабілізувалася на тому, що негайно закривати усі атомні електростанції – нераціонально, проте належить поставити їх під жорсткіший контроль міжнародних організацій і добитися максимальної безпеки функціонування АЕС.

3. На громадську думку сильніше впливають події, ніж слова, якщо самі слова не інтерпретуються як події.

Прикладом таких слів, які самі по собі були значною подією може служити Фултонівська промова Вінстона Черчілля – його виступ у Вестмінстерському коледжі містечка Фултон (штат Міссурі) про „залізну завісу”, яка символізувала початок „холодної війни”. У промові в Фултоні екс-прем'єр Великої Британії Черчілль висловив попередження про загрозу тиранії і тоталітаризму, що виходить із СРСР (котрий створив „залізну завісу” від Щеціна на Балтиці до Трієста на Адріатиці). Черчілль закликав до зміцнення ООН, створення особливих стосунків між Великобританією, США та іншими країнами з метою попередження нової війни, збереження свободи і демократії.

4. Словесні твердження і дії виявляють максимальне значення тоді, коли громадська думка ще не сформувалася або коли люди піддаються впливу і довіряють надійному джерелу.

Саме тому для надання авторитетності повідомленням широко використовують так званих „лідерів громадської думки”: популярних журналістів, відомих політологів, соціологів тощо.

5. Якщо присутній особистий інтерес, то громадську думку змінити вкрай важко. Відомо, що власний зубний біль завжди турбує більше, ніж голод у Бангладеш.

6. Якщо громадська думка належить незначній більшості або якщо соціальна спільнота є не структурованою, то на формування певною соціальною спільнотою громадської думки впливає вчинена дія.

Скажімо, вбивство у Львові у 1910 році польським шовіністом українського студентського діяча Адама Коцка сприяло усвідомленню усіма верствами тодішнього галицького суспільства важливості проблеми боротьби за український університет і виробленню громадської думки стосовно цієї проблеми. Так само живий „ланцюг злуки” у січні 1990 року був організований для того, щоб наочно показати усьому світові, а також і скептикам в Україні, що всі регіони України виступають за державну самостійність, що Україна єдина у своєму прагненні до незалежності, а відтак – сприяв формуванню в української та світової громадськості думки про те, що Україна має стати незалежною державою.

7. В критичний час люди чутливіше налаштовані стосовно свого лідера. Якщо вони довіряють йому, то виявляють більше, ніж просто підтримку, а якщо ні – то є менш терпимими, ніж звичайно.

8. Люди краще сприймають і легше формують громадську думку щодо цілей, ніж стосовно методів їх досягнення.

Наприклад, в Україні думка більшості населення налаштована позитивно щодо запровадження вільноринкового господарства, однак стосовно того, як повинен відбуватися цей перехід – існує дуже багато міркувань.

9. Громадська думка, як і індивідуальна, як правило, є забарвлена певним бажанням чи інтересом; і коли вона ґрунтується на ньому, а не просто на інформації, то тоді значно гостріше реагує на події.

Скажімо, якщо відомо, що один із кандидатів у президенти не просто є компетентніший і чесніший за іншого, але й обіцяв після перемоги підвищити стипендії і пенсії, громадська думка пенсіонерів та студентів буде гостріше реагувати на події, пов’язані саме з цим кандидатом.

Важливим регулятором громадської думки є **засоби масової інформації (ЗМІ)**.

ЗМІ у суспільстві є не лише способом впливу на маси, але й засобом участі мас в соціальному управлінні. Ця участь здійснюється на базі всебічного інформування громадськості про соціальне життя в цілому та про діяльність окремих соціальних інститутів. Друковані та електронні засоби масової інформації забезпечують гласність громадській думці, доводять її до відома соціальних інститутів, надають трибуну для обміну думками. Як уже зазначалось, громадська думка може формуватися стосовно тільки тих явищ і фактів соціального життя, котрі є інформаційно доступними спільноті. Чим вищою є інформованість громадськості, тим компетентнішою є громадська думка. Формування громадської думки і її висловлення – дві взаємопов’язані сторони в діяльності ЗМІ.

Характер отримуваної інформації виявляє вирішальний вплив на зміст і поширення громадської думки. Не випадково кажуть, що інформація править світом. Якою ж буде інформація – не в останню чергу залежить від ЗМІ. Тому в сучасному світі різко зростає роль ЗМІ у формуванні громадської думки. Відомо, що навіть у суто інформаційних програмах міститься замаскований коментар, приховане навіювання (іноді його роль виконує сам вибір інформаційного приводу). Отримання інформації сьогодні стало такою самою необхідною людською потребою, як і споживання їжі. „Ковтаючи” пропоновану ЗМІ інформацію, ми отримуємо і певну „дозу” навіювання.

Особливу роль у цьому процесі відіграє телебачення. Секрет такого високого впливу цього різновиду ЗМІ зумовлений кількома чинниками: по-перше, телепередачі є

найбільш простими для сприйняття; по-друге, вони створюють ефект особистої присутності людини на місці події; по-третє, на думку психологів, до 40% всієї чуттєвої інформації про навколишній світ людина отримує за допомогою зору. Те, що людина бачить особисто, звичайно не потребує словесного чи письмового опису. Інформація, отримувана глядачем, має цілісний, образний характер, а тому є простою і загальнодоступною. Також дуже важливо, що телебачення не лише дозволяє отримувати необхідну, актуальну подієву інформацію, але й організовує вільний час, відпочинок, розваги. Воно формує не тільки смаки, потреби населення, але й його ставлення до усіх політичних проблем.

Проте, оскільки телебачення, як і інші ЗМІ, перебуває під контролем політичних та економічних еліт і служить їхнім інтересам, то із трибуни громадської думки ЗМІ перетворилися у своєрідний її регулятор. Тому останнім часом все гостріше постає проблема пов'язана із репрезентативністю громадської думки у матеріалах друкованих та електронних засобів масової інформації. За допомогою ЗМІ сильні світу цього спрямовують поведінку народних мас у потрібне їм русло. Особливо яскраво це виявляється у період виборних кампаній. Сучасні ЗМІ перетворилися у один із найголовніших інструментів маніпулювання громадською думкою. Використання ЗМІ для політичного маніпулювання сьогодні становить найбільшу небезпеку для громадян і демократичного державного ладу. Як зауважив відомий австрійський філософ **Фрідріх Хайєк** (1899—1984): „Одним із найсумніших явищ нашої епохи є масовий демократичний рух, який виступає за політику, котра неминуче веде до знищення демократії, і котра може бути вигідна тільки меншості серед тих, хто підтримує цю політику”.

*Деякі етапи процесу відходу преси від скромної, але зрозумілої ролі інформатора споживачів про різні події, і перетворення її на інструмент для нав'язування цьому споживачу певних думок і оцінок, описує російський дослідник **Дмитро Волков**.*

Наприкінці XVIII століття пресу вперше називають частиною суспільного устрою. Британський політик і філософ Едмонд Біорк, заявив, виступаючи в парламенті, що в ньому „є три влади; але на прес-галереї представлена четверта влада (The Fourth Estate), котра є важливішою, ніж кожна з них”. Щоправда, необхідно відзначити, що the Fourth Estate для того часу точніше було би перекласти радше як „четвертий стан” (інші три – дворянство, духовенство та городяни – т. зв. „третій стан”). Але швидкі політичні та економічні переміни в західноєвропейських державах і стрімкий розвиток інституту преси призвели до переосмислення поняття „четверта влада” чи „четвертий стан”, так що преса стала претендувати на роль „четвертої влади” у сучасній демократичній конструкції політичного розподілу функцій між виконавчою, представницькою і судовою гілками влади і уже в першій половині XIX століття американський політик Джон Калоун писав: „Громадська думка і її орган — преса... уже досягли в цивілізованих країнах такої сили, що її відчують уряди цих країн — але це ще ніщо перед тим, яким в майбутньому буде розмах їх впливу”. В той же час він попереджав, що „преса, замість того, щоб представляти інтереси цілого, звичайно виявляється органом окремих груп впливу, а точніше — партій, які із них виростають; вона виявляється інструментом в їхніх руках для контролю за громадською думкою і для її зміни в інтересах цих груп”. А вже через тридцять років, в 1880 році, лорд Ектон написав: „Влада журналістики... примушує людей діяти не у відповідності з власними пізнаннями, але залежно від думки інших людей... Майже всі сьогодні віддають свою совість і здоровий глузд в заклад стороннім”.

МАНІПУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОЮ ДУМКОЮ.

Термін „маніпуляція” (від латинських коренів *manus* – рука і *pule* – наповнювати) раніше використовувався щодо мистецтва демонстрування фокусів, а також картярських ігор у яких застосовуються відволікаючі прийоми, приховування істинних намірів, створення ілюзій. Згодом, коли термін почали вживати стосовно людей, у нього стали

вкладати значення „при – ручити” іншого, „прибрати його до рук”, намагання перетворити його у слухняне знаряддя, маріонетку.

Американський професор факультету ЗМІ **Герберт Шіллер** характеризує маніпуляцію як приховане програмування думок, намірів, почуттів, ставлень, установок поведінки. Російський учений **Дмитро Волкогонов** розуміє під терміном „маніпуляція” панування над духовним станом людей, управління зміною їх внутрішнього світу. Він вважає, що маніпуляція відбувається за допомогою навіювання масам певних стереотипів мислення, формування такої громадської думки, яка є вигідною маніпуляторіві.

Маніпулювання ґрунтується на брехні й обмані. Причому, в основі цієї брехні лежать корисливі інтереси. Маніпулятивна діяльність перетворює вибір громадян із вільного свідомого рішення у формальний акт, заздалегідь запрограмований спеціалістами по формуванню громадської думки. Поширення маніпулювання пов’язане і з тим, що воно має ряд переваг у порівнянні з силовими і економічними методами панування: насамперед те, що воно здійснюється непомітно для тих, ким маніпулюють; друга перевага та, що воно не несе за собою прямих жертв і крові; і по-третє, маніпулювання не вимагає великих матеріальних затрат, котрі необхідні для підкупу або заспокоєння численних політичних противників.

*Сумний прогноз стосовно майбутнього маніпулятивних технологій належить перу відомого англійського філософа, лауреата Нобелівської премії **Бертрана Рассела** (1872 -1970), який у книзі „Вплив науки на суспільство” відзначив, що якщо раніше словосполучення на зразок „сніг — білий” було прикладом безперечної істини, то у майбутньому вченим доведеться з’ясовувати, „...у скільки обійдеться з розрахунку на одну голову, переконати людей у тому, що сніг чорний, і наскільки дешевше переконати їх у тому, що він темно-сірий ... Хоча ця наука ... буде ретельно вивчатися, її студіювання буде обмежене строгими рамками правлячого класу. Простому народу не дозволять знати, як виникають його переконання. Коли ж ця техніка вдосконалиться, кожен уряд, який контролює виховання нового покоління, зможе тримати у підпорядкуванні своїх підданих, не потребуючи ні армії, ні поліції”.*

Як уже зазначалось, найважливіша роль у процесі маніпулювання громадською думкою належить ЗМІ і особливо телебаченню.

Для цієї мети ЗМІ відпрацьовано велику кількість прийомів. Інститут аналізу пропаганди (США) узагальнив ці прийоми і виділив **ряд найпоширеніших методів маніпулювання громадською думкою:**

- „Визначення”. Ідеї, особистості, об’єкти поєднуються з певними характеристиками (позитивними чи негативними залежно від завдань, які ставлять перед собою маніпулятори), які через їх часте повторення засвоюються людьми як самоочевидні, котрі не потребують доказів. Скажімо, ідея про те, що в демократичному суспільстві існує плюралізм ЗМІ, хоча насправді, незважаючи на величезну кількість джерел їх походження, усі ЗМІ контролюються великими рекламодавцями і урядами.
- „Блискуча всезагальність”. Зображуючи якісь події у яких необхідно заручитися підтримкою аудиторії, застосовують вирази, які переконують, що абсолютна більшість суспільства підтримує таку точку зору („переважна більшість”, громадська думка”). Алгоритм дій приблизно такий: спершу політики з допомогою соціологічних опитувань, політологічних центрів, куплених журналістів, вчених, та різного роду впливових осіб створюють так звану громадську думку. Потім – втілюють за допомогою ЗМІ цей продукт своєї діяльності в реальне життя, а далі – маніпулюють цим своїм власним продуктом, імплантованим у дійсність.
- „Рекомендація”. Потрібна теза вкладається в уста особистості, яка користується високою популярністю в певних суспільних колах (відомий вчений, журналіст, письменник, артист, спортсмен тощо). В суспільній свідомості вкоренився стереотип, буцімто людина, котра досягла вагомих успіхів у якійсь

галузі, компетентна і в усіх інших сферах. І хоча численні факти переконують, що це всього-навсього поширена помилка – є безліч фактів, які демонструють, що особи, котрі блискуче роблять одну справу, виявляються безпомічними в інших. Тим не менш, цей стереотип щосили експлуатується політиками і бізнес-рекламою. Досить згадати, скільки популярних артистів, спортсменів, журналістів і т. ін. наймають в свої ряди політичні партії напередодні виборів.

- „Підтасовування карт”. Можливість і виправданість застосування точної чи неточної, логічної чи нелогічної заяви з метою пробудження цікавості аудиторії і опанування нею. Наприклад, пробудження загального інтересу до складної екологічної ситуації в певному регіоні – формулювання надидеї, яка опановує масами і переконання аудиторії у тому, що для того, аби справитися з проблемою, необхідно „всім скочити в один човен і гребти в один бік”, тобто підтримати певний накинений рецепт виходу з кризи.

- „Перенесення”. Прийом за допомогою якого безумовний авторитет певної особи чи політичної сили переноситься на якусь людину, яка потрібно популяризувати. Скажімо, на парламентських виборах 2002 року в Галичині, де авторитет Віктора Ющенка і виборчого блоку „Наша Україна” був дуже високим, майже усі депутати-мажоритарники, а також кандидати до органів місцевого самоврядування котрим вдалося заручитися підтримкою цих політичних сил, перемогли у своїх виборчих округах.

Можна навести й інші приклади коли об’єкт в очах громадськості штучно прив’язується до чогось такого, що сприймається суспільною свідомістю як дуже добре (чи, навпаки, погане): ”Сталін — це Ленін сьогодні”; „Саддам Хусейн — арабомовний Гітлер”.

- „Підміна”. Полягає у використанні позитивних визначень для позначення негативних дій або навпаки. Так, бандитів називають „борцями за свободу”, а найманців – добровольцями. Скажімо війна у Чечні російськими електронними ЗМІ називалася не інакше, як антитерористична операція. Можемо також згадати такі, наприклад, лексичні пари, як „наведення конституційного порядку” і „військова агресія”, „захист прав людини” і „точкові бомбардування”, „загальнолюдські вартості” і „принципи західної демократії”, „запровадження вільного ринку” і „зруйнування вітчизняної економіки”. Кожна із цих пар словосполучень може в певному контексті бути синонімічною. Як наслідок – людина судить не про події, а про їх назви; інакше кажучи, інтерпретація починається уже в номінативних, формально нейтральних висловлюваннях.

- „Свої хлопці”. З допомогою цього прийому створюють обманливе відчуття близькості якоїсь суспільної групи чи якоїсь особи.

- „Зміщення акцентів”. Чудовою ілюстрацією цього прийому може служити відомий радянський анекдот про висвітлення змагання американського і радянського бігунів. Переміг американець. Радянські коментатори повідомили наступне: „Наш спортсмен прибіг другим, американський — передостаннім”. Формально все сказано правильно, а насправді слухачів обмануто. Цей прийом дуже часто використовують провідні світові інформантства.

Є ще чимало інших методів введення громадськості в оману, такі, скажімо, як наліплювання ярликів, напівправа, заговорювання важливих тем тощо. Кількість їх повсякчас зростає.

Основним матеріалом, за допомогою якого ЗМІ здійснюють свої маніпуляції є інформація. А інформацію можна:

- Сфабрикувати, видаючи її за справжню.
- Спотворити шляхом неповного, одностороннього подання.
- Відредагувати, добавивши різноманітні вигадки.
- Інтерпретувати факти у вигідному для маніпулятора світлі.
- Приховати важливу інформацію, якісь суттєві деталі.
- Відбирати факти відповідно до своєї позиції.

- Опублікувати правдиву інформацію тоді, коли вона вже втратила свою актуальність.
- Неточно процитувати, навівши лише частину фрази або виступу, котра будучи вирваною з контексту набуває іншого, іноді протилежного сенсу.

Межі маніпулювання громадською думкою

Якщо можливості для маніпулювання громадською думкою є такими широкими, то може видатися, що ті соціальні групи, які володіють великими фінансовими ресурсами повинні завжди диктувати свою волю. Однак насправді їхні можливості обмежені рядом чинників. Найважливішими з них є наступні:

1. *Конкуруюча пропаганда.* (Під пропагандою розуміють особливий вид соціальної діяльності, основною функцією якої є поширення знань, ідей, вартостей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень та емоційних станів, і завдяки цьому впливати на поведінку людей). Якщо держава має монополію на пропаганду (наприклад, при тоталітарних режимах), кожному представнику громадськості дуже важко засвоювати альтернативні, відмінні від офіційних ідей та погляди. Офіційна пропаганда придушує інакодумство і виставляє у вигідному світлі ті факти, у яких вона зацікавлена. В демократичних же політичних системах завжди існує можливість сприймати різні точки зору існує декілька джерел поширення пропаганди, які підтримують альтернативні точки зору. В конкурентній боротьбі ці сторони ставлять одна одній певні обмежувальні умови, котрі роблять неможливою безконтрольну пропаганду.

2. *Довіра пропагандистам* в очах представників громадськості значною мірою залежить від інформації і способів її подання. Коли пропоновані громадськості факти помітно відрізняються від домінуючої громадської думки і реальної дійсності, виникає напруження, спрямоване проти тих, хто здійснює пропаганду.

3. *Різниця в освіті* у різних соціальних груп громадськості може призвести до того, що зусилля пропагандистів будуть сприйматися тільки прошарками з високою (або, навпаки, з низькою) освітою.

4. *Вірування і система вартостей* у різних представників громадськості також обмежують пропагандистські умови, позаяк представники різних соціальних верств, будучи носіями різних систем норм і вартостей, піддають критичному аналізу дії пропагандистів.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте громадську думку як стан масової свідомості і як соціальний інститут.
2. Проаналізуйте специфіку функціонування громадської думки в різних суспільствах.
3. Охарактеризуйте структуру громадської думки.
4. Чи можна вважати громадську думку соціальним інститутом?
5. Які найголовніші канали висловлення громадської думки в Україні є найбільш ефективними?
6. Яка роль відіграють ЗМІ як регулятор громадської думки?
7. Як впливають на громадську думку? Чи можна вважати синонімічними вирази „вплив на громадську думку” і „маніпулювання громадською думкою”?
8. Які фактори обмежують можливості маніпулювання громадською думкою?
9. Охарактеризуйте особливості реалізації громадської думки в сучасному українському суспільстві.

СЛОВНИК СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ

Абстрагування – теоретичний метод – сходження від конкретного до абстрактного, від емпіричного до теоретичного. Цей метод включає три способи застосування:

1. абстрагування з допомогою відволікання (розгляд окремих рис або властивостей об'єкта без зв'язку з іншими і об'єктом в цілому);
2. абстрагування з допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на підставі обмеженого набору його ознак, що є певним спрощенням і огрубленням об'єкта);
3. абстрагування з допомогою ідеалізації (розумове конструювання ідеальних об'єктів);

Авторитет - установлене і узаконене право керувати діями і поведінкою інших людей.

Агенти соціалізації – конкретні люди, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі.

Агенти первинної соціалізації – люди, які складають ближнє оточення особи (батьки, родичі, друзі). **Агенти вторинної соціалізації** – представники адміністрації школи, вузу, армії, підприємства, партій, засобів масової інформації та ін.

Аномія (з давньогрецької - беззаконня, "відсутність норм") — такий стан суспільства, за якого значна частина його членів, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже.

Бунт – форма масової поведінки, яка означає ряд стихійних форм колективного протесту: масового хвилювання, заколоту, повстання. Бунт означає непокору офіційній владі. Причиною його виникнення є масове невдоволення чимось (умовами життя і праці, гнітом, поганим ставленням і т. ін.), або кимсь (найчастіше керівництвом).

Бюрократія - організація, котру складають офіційні особи, посади яких утворюють ієрархію і які відрізняються формальними правами і обов'язками, що визначають їх дії і відповідальність.

Вартості – це загально визнані переконання щодо цілей до яких соціальна спільнота (і кожен її член) повинні прагнути, якими вони керуються у своєму повсякденному житті.

Висхідна соціальна мобільність – соціальний підйом, рух індивіда чи соціальної групи догори у соціальній ієрархії.

Влада – це взаємодія, яка ґрунтується на нерівності індивідів, коли одна особа може примушувати іншу, або інших осіб до якихось дій, незалежно від їхнього бажання, а іноді й всупереч йому.

Вторинна модернізація (її ще називають „навздогінна модернізація”) пов'язана із індустріалізацією країн, що розвиваються. Ці країни ще називають країнами Третього світу, оскільки на відміну від капіталістичних і соціалістичних країн (Перший і Другий світ), вони ще тільки визначалися із обранням соціально-економічних і культурних взірців для свого модернізаційного розвитку. Головною відмінністю вторинної модернізації від

первинної є та, що вона протікає уже за умов існування зрілих соціально-економічних і культурних взірців, якими є так звані розвинуті країни.

Гендер – сукупність соціальних характеристик статі.

Генеральна сукупність – уся чисельність соціальних об'єктів, які є предметом вивчення у межах, окреслених програмою конкретного соціологічного дослідження.

Громадська думка – це сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми, яка зачіпає інтереси якоїсь групи людей.

Група референтна – реальна або умовна соціальна спільнота, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном і на норми, думки, вартості й оцінки котрої він орієнтується в своїй поведінці і самооцінці.

Девіантна поведінка – така поведінка, що не узгоджується з суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства в цілому.

Делінквентна поведінка – така поведінка, яка зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну.

Демографія – наука про населення, котра вивчає його чисельність, склад, структуру, розподіл по території, а також зміну цих об'єктів в часі.

Держава – форма політичної організації суспільства, основне знаряддя політичної влади; орган управління суспільною структурою, формами власності і пов'язаною з нею структурою виробництва

Домінуюча культура – сукупність вартостей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства.

Ейджизм – вікова дискримінація, яка ґрунтується на переконанні, що певні вікові категорії є гірші за інші.

Екзогамія – це правила, яка забороняють укладення шлюбу всередині певної суспільної групи. Як правило, забороняється вступати у подружні зв'язки зі членами своєї родини.

Експеримент (з лат. experimentum – спроба, дослід) – один із методів отримання соціологічної інформації про кількісні і якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта, внаслідок дії на нього певних факторів (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати.

Еліта – коло людей, які мають високе суспільне становище, обумовлене особливими професійними, особистісними якостями і досягненнями, або також таких, що отримали свій статус у спадщину або за рахунок просування в рамках закритої елітної групи.

Ендогамія – це правила, які приписують вибирати собі подружнього партнера всередині певних суспільних груп (клас, раса, каста, віровизнання, національність, плем'я і т. ін.).

Етнічна група – це частина ширшого суспільства, члени якої вважають (або інші так вважають щодо них), що спільним для них усіх є їхнє походження, культура і що вони беруть участь у спільній діяльності.

Етнос – тип культурної спільноти, яка надає великої ваги спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших подібних спільнот однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою тощо.

Етносоціологія – це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає походження, суть, функції і загальні закономірності розвитку етносів, міжетнічні взаємини та розробляє основні методологічні принципи їх досліджень.

Етноцентризм – тенденція оцінювати звичаї, норми і цінності інших культур з позиції сприйняття власної культури як центральної і безумовно правильної.

Звичаї – це схвалювані суспільством масові взірці дій, які рекомендується виконувати

Знання – це ті поняття, які спираються на висновках, котрі походять з емпіричного досвіду.

Ідеальний тип – теоретична конструкція, схема, яка спочатку створюється в уяві дослідника, а потім співвідноситься з емпіричною реальністю. Категорія запропонована М. Вебером.

Ідентифікація – соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з певною людиною, соціальною групою чи спільнотою, який допомагає індивіду оволодівати різними видами соціальної діяльності, набувати певні соціальні статуси і ролі, засвоювати і перетворювати норми і вартості.

Ідеологія – система філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення їх членів до дійсності, один до одного, способи засвоєння цієї дійсності і її перетворення відповідно до ідеалів даного суспільного руху. Ідеологія стійка, спадкоємна і виконує соціальну функцію, виробляючи певному суспільному рухові тип мислення, поведінки і програми соціальної дії.

Індивід (*individ* лат. – неподільний) – це окрема людина, одиничний представник людського роду.

Інновація. Цей термін включає в себе два поняття: відкриття і винахід. Відкриття – це сприйняття багатьма людьми нових, раніше невідомих аспектів реальності. Людина відкриває теорію відносності чи періодичну систему Менделєєва. Відкриття примножує знання, воно завжди додає до культури щось нове. Винахід – це нова комбінація вже відомих елементів, наприклад, комбінація парового двигуна і візка привела до винаходу паротяга.

Інститути соціалізації – установи, котрі впливають на процес соціалізації, спрямовують його. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана і небажана соціальна поведінка.

Інституціоналізація - це заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, котра очікується, моделюється, регулюється.

Каста – замкнена соціальна група, яка спирається на успадкуванні приналежності. Між кастами існують практично нездоланні бар'єри: людина не може змінити касту у якій вона народилася, не дозволяються і шлюби представників різних каст.

Колективні уявлення (термін Е. Дюркгейма) – спільні уявлення та моральні установки, які виступають у ролі об'єднуючої сили в суспільстві.

Комунікація – це процес за допомогою якого люди передають один одному інформацію, ідеї, думки і душевні стани.

Консенсус – термін, запроваджений О. Контом; означає узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства.

Контркультура – це різновид субкультури, який не просто відрізняється від домінуючої культури, але протистоїть їй, принципово не сприймаючи пануючих у суспільстві вартостей, входячи з ними у конфлікт.

Конформізм – некритичне сприйняття і наслідування пануючих думок, норм, традицій, принципів і стереотипів масової свідомості.

Концепція (лат. *conception* – розуміння) – система взаємопов'язаних і витікаючих один із одного поглядів на певні явища і процеси; спосіб їх розуміння і трактування; головна ідея якоїсь теорії.

Кореляція – такий тип асоціації однієї змінної з іншою, при котрій зміна однієї величини супроводжується зміною іншої.

Культура – це система вартостей, уявлень про життя і кодів поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя.

Культурний релятивізм – це переконаність у тому, що оцінка окремого елемента культури (звичаю, норми, вартості) можлива тільки в рамках тієї культури з якої він походить.

Культурні універсалії – це певні елементи, обов'язково присутні у кожній соціальній культурі (елементи властиві усім видам культури): мова, спорт, танці, звичай прикрашати тіло, освіта, ритуали похоронів та весіль, звичай дарувати подарунки та ін.

Легітимність – це здатність системи породжувати і підтримувати віру, що існуючі політичні інститути є найбільш придатними для суспільства.

Лобізм – це особлива система реалізації інтересів окремих організацій і різноманітних соціальних груп шляхом цілеспрямованого впливу на органи законодавчої та виконавчої влади з метою добитися схвалення або несхвалення ними того чи того законопроекту.

Людина – родове поняття, яке вказує на приналежність до певного біологічного виду.

Люмпен – декласована людина, яка повністю випала із соціальної структури і втратила звичайні для суспільства вартості, норми, стандарти стосунків і поведінки (бомжі, жебраки, алкоголіки тощо).

Макросоціологія – сфера соціологічного знання, котра вивчає великі елементи соціальних структур їхній стан та взаємодію і зорієнтована на дослідження масштабних суспільних процесів

Маргінал – це людина, яка не зуміла пристосуватися до домінуючої культури чи субкультури і виявилася витісненою на узбіччя соціального життя.

Маргінальність – пограничний стан індивіда або соціальної групи щодо суспільства чи якоїсь суспільної верстви.

Масова істерія – стан загальної нервозності, страху і підвищеного збудження як реакція на загрозу з боку якихось потужних сил.

Масова поведінка – це спонтанні і нетривалі суспільні дії відносно великої кількості людей, які перебувають у невизначеній ситуації.

Менеджмент – міждисциплінарна наука, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до управління. Ставить за мету сформулювати і застосувати на практиці загальні принципи управління, придатні для будь-якої організації.

Метод – (з грецької, *methodos* – букв. „шлях до чого-небудь”) це спосіб, сукупність прийомів і процедур практичного і теоретичного пізнання дійсності, технологічний принцип вивчення об'єкта.

Міграція – це процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну. Міграцією є також переїзд на проживання із села в місто і назад.

Мікросоціологія – галузь соціологічного знання, яка вивчає переважно міжособистісні, внутрігрупову і повсякденні взаємодії людей.

Мовний релятивізм (від лат. *relativus* – відносний) – це гіпотеза, яка переконує, що мова кожного суспільства скеровує увагу його членів на певні аспекти світу, оминаючи інші.

Модернізація – це перехід від традиційного аграрного стабільного суспільства до світського, урбанізованого, індустріального, до суспільства, яке безперервно змінюється. Існує також дещо ширше розуміння цього терміну, суть якого полягає у тому, що в певний історичний період ті країни, які раніше були менш економічно розвинуті можуть почати інтенсивний розвиток своєї економіки, форсуючи зміну технологічного укладу.

Молодь – це суспільна група, яка перебуває у періоді життя, який починається зі статевого дозрівання, не має чітко окресленої верхньої межі і визначається як суспільними, так і індивідуальними рамками. Стан цієї суспільної групи може бути окреслений як перехідний.

Моногамія – подружжя, що складається із одного чоловіка і однієї жінки.

Натовп – тимчасове і неорганізоване збирання людей, які перебувають у безпосередній фізичній близькості і мають спільний об'єкт зацікавлення.

Націоналізм – полісемантичний термін, який вживається для окреслення таких явищ:

4. Націоналізм як національна свідомість, тобто усвідомлення своєї приналежності до певної нації;
5. Націоналізм, як національна ідеологія, певна система світоглядно-політичних засад, що формує основну мету, принципи боротьби за національну незалежність та розбудову власної національної держави;
6. Націоналізм як культурний і політичний рух, спрямований на боротьбу за утвердження національних пріоритетів у культурній та адміністративній сферах або за здобуття національної незалежності.

Нація – історична сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів.

Нерівність – становище, за якого люди не мають рівного доступу до соціальних благ.

Неформальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке висловлюється через звичаї і традиції, або через засоби масової інформації.

Неформальні негативні санкції – це покарання, непередбачені офіційними інстанціями, такі як зауваження, насмішка, злий жарт, зневага, недоброчинний відгук, наклеп і т. ін.

Неформальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій: публічна похвала, комплімент, мовчазне схвалення, аплодисменти, слава, посмішка і т. ін.

Низхідна соціальна мобільність – соціальний спуск, рух індивіда чи соціальної групи донизу у соціальній ієрархії.

Норми - засоби соціальної регуляції поведінки індивідів і груп. В нормативній структурі виділяють звичаї, моральні норми і закони.

Нуклеарна сім'я складається із дружини, чоловіка і їхніх дітей. Вона є найбільш поширеним типом сім'ї в сучасному індустріальному суспільстві..

Об'єктом соціології є певна соціальна реальність, яка не залежить від дослідника.

Особистість – стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких належить індивід.

Паніка – це форма масової поведінки, коли люди, зіткнувшись із небезпекою, виявляють некоординовані реакції. Під впливом паніки люди діють неорганізовано. емоційно, часто заважаючи і травмуючи один одного.

Партія політична (від лат. pars, partis – частина, група) – це ідеологічна організація, яка об'єднує найактивнішу і найбільш організовану частину соціальної спільноти, виражає і захищає інтереси цієї спільноти і здійснює практичну роботу для їх задоволення.

Партійна система — політична структура, що складається із сукупності політичних партій різного типу з їх стійкими взаєминами між собою, з державою та іншими інститутами влади, характером та умовами діяльності.

Парадигма в соціології – це певний ціннісно-нормативний підхід, який визначає кут зору крізь призму якого відстежується, аналізується та узагальнюється соціальні явища та процеси.

Первинна модернізація – це модернізація епохи промислової революції, зміни соціальної структури у зв'язку із руйнуванням традиційних, станових спадкових привілеїв і проголошення рівних громадянських прав, демократизації суспільства.

Переконання – це погляди, які не ґрунтуються на наукових фактах у такій мірі, що вони визнаються усіма як безумовно правдиві (наприклад, існують різні думки стосовно корисності або шкідливості для суспільства смертної кари).

Полігамія – така форма подружжя при якій у шлюб вступають більше ніж два партнери.

Поллстери (pollsters) – соціологи, які спеціалізуються на масових опитуваннях виборців.

Порівняльний метод – встановлення подібності та відмінності на підставі співпадіння чи неспівпадіння певних ознак об'єктів;

Предмет соціології – це концептуальна схема соціальної реальності у якій її головні елементи зведені в систему і логічно виводяться одні з одних.

Престиж – повага до статусу, яка склалася в громадській думці.

Примордіалізм – термін, який походить від англійського слова *primordial* – споконвічний. Прихильники примордіалізму відстоюють ідею про те, що етнос і нація існували з давніх давен.

Прогрес - це якісні чи структурні зміни певного суспільного явища чи соціальної системи, котрі, з позиції певних визначених оцінкових критеріїв становлять удосконалення цього явища порівняно з його попереднім станом.

Процедура – послідовність усіх операцій, загальна система дій щодо організації дослідження.

Приписуваний статус – це статус у якому людина народжена (природжений статус), але за яким, крім того, суспільством визнані певні соціальні ознаки.

Рабство – економічна, соціальна і юридична форма соціальних стосунків при якій одні люди є власністю інших людей.

Референтні групи – це соціальні групи на котрі індивід орієнтується при оцінюванні і формуванні своїх поглядів, почуттів і дій.

Реформа – часткове вдосконалення у якійсь сфері життя, ряд поступових перетворень, які не зачіпають основ існуючого ладу.

Революція – комплексна зміна багатьох або всіх сторін суспільного життя, яка зачіпає основи існуючого ладу.

Репрезентативність – властивість вибіркової сукупності відтворювати (досить точно відображати) характеристики генеральної сукупності.

Респондент – той, кого опитує соціолог.

Робота – кожен вид діяльності, котра здійснюється за певну винагороду.

Розширена сім'я – це сім'я, яка складається із кількох поколінь родичів. Вона становить клан кривних разом із їх дружинами і дітьми. Якщо основою нуклеарної сім'ї є подружжя пара, то основою розширеної сім'ї є брати і сестри разом із їх дружинами, чоловіками і дітьми.

Санкції — це покарання і винагороди, які застосовуються суспільною групою до індивіда, який не дотримується засад, обов'язкових для членів цієї групи.

Системно-структурний метод – теоретичний метод, який передбачає розгляд об'єкта пізнання як системи, що складається зі структурних елементів з визначеними функціями

Сім'я – це соціально санкціонована, відносно стійка група людей, яка об'єднана кровною спорідненістю, шлюбом або усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою.

Соціалізація – це процес засвоєння культури (норм поведінки, вартостей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Це процес формування соціальних якостей, завдяки яким людина стає дієздатним учасником соціальних зв'язків, інститутів і спільнот.

Соціальна взаємодія — взаємодія між двома і більше індивідами, в процесі котрої передається соціально значима інформація, або здійснюються дії, орієнтовані на іншого індивіда.

Соціальна група — це двоє або більше індивідів, які мають спільні погляди і пов'язані один з одним у відносно стійких моделях соціальної взаємодії.

Соціальна дистанція — відстань між двома статусами або позиціями індивідів чи соціальних груп.

Соціальна проблема – це те у соціальній поведінці, що спричиняє соціальне тертя, дискомфорт і вимагає колективних зусиль для його вирішення (бідність, хвороби, злочинність, самотність і т. ін.).

Соціальна роль — модель поведінки, орієнтована на даний статус. Її ще називають динамічною стороною статусу.

Соціальна система – цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємини та взаємодії, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи, спільноти, норми і цінності.

Соціальний статус – це певна позиція особи в соціальній структурі групи і суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків.

Соціальна стратифікація (з лат. *stratum*– прошарок і *fatio* - роблю) – це сукупність розміщених у вертикальному порядку соціальних прошарків.

Соціальна структура – є тривалим укладом соціальних взаємодій між елементами суспільства: статусами, ролями, групами, організаціями, соціальними інститутами.

Соціальні зміни – це фундаментальні зміни, які відбуваються з плином часу із базовими елементами культури, структури і соціальної поведінки.

Соціальні інститути – це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, самовідтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей.

Соціальна мобільність — переміщення індивідів та груп від одного соціального статусу до іншого.

Соціальні організації – це штучно сконструйовані спільноти людей для виконання певної легітимної цілі, наприклад, виробництва товарів чи надання послуг.

Соціальна поведінка, за Вебером - це певний вчинок людини, який він співвідносить з поведінкою (або вчинками) інших людей.

Соціальна система – цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємини та взаємодії, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи, спільноти, норми і цінності.

Соціальна стратифікація (з лат. *stratum* – прошарок і *fatio* - роблю) – це сукупність розміщених у вертикальному порядку соціальних прошарків.

Соціальний інститут – це відносно стійка модель соціальних взаємодій у певній сфері життєдіяльності суспільства, яка склалася історично, самовідтворюється і задовольняє певні життєво важливі потреби людей

Соціальний факт – в соціологічній теорії Еміля Дюркгейма так називається те соціальне явище, яке породжене колективними діями індивідів і через це є якісно відмінним від того, що відбувається на рівні індивідуальної свідомості.

Соціологізм — теорія, яка наполягає на специфічності і автономності соціальної реальності, її домінуванні над індивідами.

Соціологія електоральної поведінки – це галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті суспільства, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Соціологія політики – це галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів та політичний лад, соціальні засади політичних і державних інститутів, функціонування політичної свідомості та політичну поведінку.

Стан – соціальна група, яка володіє певними правами і обов'язками, закріпленими звичаєм або законом і які передаються в спадок

Субкультура – частина загальної культури, система вартостей, традицій і звичаїв, притаманних великій соціальній групі.

Суспільні рухи – це об'єднання великої кількості людей, мобілізованих для підтримки або опору культурним або соціальним змінам.

Суспільство – 1) у широкому розумінні це сукупність усіх видів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить вияв їх взаємозалежність один від одного і які склалися історично; 2) у вузькому розумінні – історично конкретний тип соціальної системи, певна форма соціальних стосунків.

Тактильна комунікація – дотики, поплескування і т. ін. Використання тактильних елементів комунікації говорить про взаємини, статус, ступінь дружби комунікантів.

Традиційне суспільство (доіндустріальне) – це суспільство з аграрним укладом, малодинамічними соціальними структурами та із заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. У ньому переважає натуральне господарство, застосовуються прості технології, а відтак – поділ праці є нескладним.

Традиції – елементи соціальної і культурної спадщини, які передаються з покоління в покоління і зберігаються у певній спільноті, соціальній групі протягом тривалого часу.

Типологічний метод – групування фактів у якісно визначені типи на підставі властивих їм спільних ознак.

Тенденція — можливість тих чи тих подій розвиватися у певному напрямку.

Урбанізація (від лат. *urbs* – місто) – це процес зростання і підвищення ролі міст у розвитку суспільства, збільшення частини міського населення і поширення міського способу життя на всі прошки населення.

Формальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади і адміністрації.

Формальні негативні санкції – це покарання, передбачені юридичними законами, урядовими постановами, адміністративними інструкціями і розпорядженнями: позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, звільнення з роботи, штраф, службове стягнення, догана, смертна кара та ін. Вони пов'язані з наявністю приписів, які регулюють поведінку індивіда і вказують яка кара призначена за недотримання цих норм.

Формальні позитивні санкції – це публічне схвалення з боку офіційних організацій: грамоти, премії, титули і звання, державні нагороди і високі посади. Вони тісно пов'язані із наявністю приписів, які окреслюють, як повинен себе поводити індивід і які передбачені нагороди за дотримання ним нормативних приписів.

Функція (з латинської, *functio* – виконання, відповідність, здійснення, відображення) – обов'язок, значення, призначення, роль.

Чутки – сукупність даних, які виникають із анонімних джерел і поширюються неформальними каналами. Поширення чуток – це форма масової поведінки.

Шлюб – це комплекс звичаїв, які ґрунтується на відносинах між сексуально пов'язаною парою дорослих всередині сім'ї.

Література:

1. Аверьянов Л. Я. Социология: что она знает и может. – М., 1993.
2. Амелин В.Н. Социология политики – М., 1992.
3. Американская социологическая мысль. Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс и др. – М., 1994.
4. Асп Э. Введение в социологию. – СПб., 1998.
5. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М., 1993.

6. Арутюнян Ю., Дробижева Л., Сусоколов Л. Этносоциология. Учебное пособие для вузов. – М., 1999.
7. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического анализа. М., 1988.
8. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности. // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М., 1972.
9. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория. – М., 1961.
10. Белл Д. Постиндустриальное общество // Америка. –1977. –№9.
11. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания.- М., 1995.
12. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. - М.,1978.
13. Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. М., 1987.
14. Бромлей Ю.В. Этнос и география. М., 1972;
15. Бурдьё Пьер Общественного мнения не существует // Социология политики. М., 1994.
16. Бурдьё П. Социология политики. – М., 1993.
17. Вебер М. Харизматическое господство // Социологические исследования. –1988.– № 5.
18. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
19. Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994.
20. Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984.
21. Велев П. Города будущего. – М., 1985.
22. Витаньи И. Общество, культура, социология. – М., 1984.
23. Владимиров В.В. Расселение и экология. – М., 1996.
24. Волков Д. Империя зла: краткий курс // Отечественные записки. –2003. – №4
25. Волков Ю.,Добреньков В.,Нечипуренко В., Попов А. Социология. – М., 2000.
26. Волков Ю., Мостовая И. Социология. – М.,1998.
27. Волкогонов Д.А. Психологическая война – М.,1983.
28. Гавра Д.П. Общественное мнение как социологическая категория и как социальный институт. – СПб., 1995.
29. Гайденко П. П., Давидов Ю. Н. История и рациональность. Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. – М., 1991.
30. Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н. Проблема бюрократии у Макса Вебера.// Вопросы философии. –1991. – № 3.
31. Гвишиани Д.М. Организация и управление. – М., 1972.
32. Геллнер Э. Нации и национализм. М., 1991.
33. Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса. // Путь. Международный философский журнал. – 1992. – № 1
34. Гідденс Е. Соціологія. - К., 1999.
35. Гобсбаум Е. Вік екстремзму. Коротка історія ХХ віку. – К., 2001.
36. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ ст. (історико-політологічний аналіз основних періодів). – К., 1997.
37. Голод С. Будущая семья: какова она? – М., 1990.
38. Горшков М. К. Общественное мнение. – М., 1988.
39. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии. – М., 2000.
40. Громов И., Мацкевич А., Семенов В. Западная социология. – СПб., 1997.
41. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград, 1990.
42. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы. – М., 1993.
43. Давыдов А. А. Социология как мультипарадигмальная наука // Социологические исследования. –1992. – № 9.
44. Джилас М. Новый класс. // Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
45. Добреньков В., Кравченко А. Социология. Учебник. – М., 2003.
46. Дюркгейм Э. Метод социологии. – Киев, 1809.
47. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. – М., 1994.

48. Дюркгейм Э. Социология. – М., 1995.
49. Дышлевым В.Д., Плехов В.Н. Человек в городе – М., 1978.
50. Заславская Т. И. Социальная структура современного российского общества. // Общественные науки и современность. 1997. № 2.
51. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. – Львів, 1996.
52. Здравомыслов А. Методология и процедура социологических исследований. — М., 1969.
53. Здравомыслов А. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М., 1997.
54. Зиммель Г. Экскурс по проблеме: Как возможно общество. // Вопросы социологии. 1993. №3.
55. Иконникова С. Н. Социология о молодежи. – Л. 1985.
56. Ионин Л. Г. Понимающая социология. – М., 1978.
57. Ионин Л.Г. Социология культуры. – М., 1990.
58. История теоретической социологии. В 4-х т. М., 1995-1998.
59. Каганов Г. Варвар в прихожей. Очерки полугородской культуры // Век XX и мир. - 1995. – №1.
60. Кандель П.Е. Национализм и проблема модернизации в посттоталитарном мире// Полис. – 1994. – № 6.
61. Канетті Е. Маса і влада. – К., 2001.
62. Козер Л.А. Функции социального конфликта.//Американская социологическая мысль.- М.- 1996.
63. Колесников Ю. С. Прикладная социология. – Ростов-на-Дону, 2001.
64. Кон И.С. Личность как субъект общественных отношений. — М., 1966.
65. Кон И. С. Открытие «Я». – М., 1978.
66. Кон И.С. Социология личности. – М., 1997.
67. Конт О. Курс положительной философии в шести томах. – СПб., 1899-1901, тт. 1-6.
68. Королько В. Г. Паблік рілейшнз: Наукові основи, методика, практика. – К., 2001.
69. Короткова Л. Н. Социология общественного мнения: Конспект лекций. - СПб., 2000.
70. Кравченко А. И. Социология. – Екатеринбург, 1998.
71. Кравченко А. И. Социология. Общий курс. – М., 2002.
72. Культурология XX век: антология. Философия и социология культуры. М, 1994.
73. Кун Т. Структура научных революций. – б/м.: Port-Royal, 2001.
74. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. — М., 1987.
75. Ле Корбюзье. Архитектура XX века. – М., 1970.
76. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб., 1995.
77. Лекции по методике конкретных социальных исследований / Под ред. Г.М.Андреевой. — М., 1972.
78. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977.
79. Ломброзо Ч., Ляски Р. Политическая преступность и революция. – СПб., 1906.
80. Лукашевич М., Туленков М. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. – К., 1999.
81. Лурье С. В. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. – М., 2004.
82. Майерс Д. Социальная психология. – СПб., 1997.
83. Манхейм К. Человек и общество в век преобразования. – М., 1991.
84. Массовое сознание и массовые действия– М.,1994.
85. Мацковский М. Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики. – М.,1989.
86. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура //Социологические исследования. - 1992, № 2-3.
87. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социологические исследования. -1992. № 3-4.
88. Мерфи Р. Американский город. – М., 1972.
89. Мид М. Культура и мир детства. – М.,1988.
90. Михайловский Н.К. Герои и толпа. СПб., 1907

91. Модернизация в России и конфликт ценностей. – М., 1994.
92. Моисеев Н. М. Проблема мегаполиса с точки зрения универсального эволюционизма. // Безопасность крупных городов. Материалы конференции. – М., 1997.
93. Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию. – М., 1994.
94. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – М., 1998.
95. Наумова Н.Ф. Рецидивирующая модернизация в России: беда, вина или ресурс человечества. М., 1999.
96. Націоналізм. Антологія. Упорядники Проценко О., Лісовий В. – К., 2000.
97. Нейсбит Дж. Мегатренды. – М., 2003.
98. Общая социология. Учебное пособие. Под общ. ред. д.ф. н. проф. А Эфендиева. – М., 2000.
99. Ольшанский Д.В. Массовые настроения в политике. – М., 1995.
100. Осипова Е. Г. Огюст Конт и возникновение позитивной социологии. – М., 1995.
101. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия. – М., 1994.
102. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України. З основами теорії. – К., 1998.
103. Панарин А. Введение в политологию. – М., 1994.
104. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1998 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К., 1999.
105. Паниотто С. Структура межличностных отношений. Киев, 1976.
106. Паркинсон С. Законы Паркинсона. – М., 1998.
107. Парсонс Т. Понятие общества: Компоненты и их взаимоотношения // РЖ «Социология». 1993. № 3-4.
108. Парникель Ю.Л. Прикладная социология. – Псков, 1997.
109. Перцик Е. Н. Города мира. География мировой урбанизации. – М., 1999.
110. Платон. Государство // Государство. Законы. Политика. — М., 1998.
111. Плахов В.Д. Западная социология. Исторические этапы, основные школы и направления развития (XIX—XX вв.). – СПб., 2000.
112. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. М., 1966
113. Пригожин А.И. Социология организаций. М.: Наука, 1980.
114. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Язык мимики и жестов. М., 1998.
115. Радаев В.В. Экономическая социология. Курс лекций. — М., 1998.
116. Радугин А., Радугин К. Социология. Курс лекций. – М., 1996.
117. Рассел Б. История западной философия. Кн. 1-2. – Новосибирск, 1994.
118. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество. // Социологические исследования. –1993. – № 3, 5.
119. Родоначальники позитивизма. Сборник статей. Вып. IV. – СПб., 2002.
120. Романенко Л.М. Социальные технологии разрешения конфликтов гражданского общества: экзистенциальные альтернативы современной России на пороге третьего тысячелетия. – М., 1998.
121. Рубанов А. Социологический бюллетень "Зеркало", N2, 1998. <http://sociology.extrim.ru>
122. Сигеле С. Преступная толпа // Преступная толпа. – М., 1998.
123. Скотт Дж. Оружие слабых: повседневное сопротивление и его значение // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Под ред. Т. Шанина М., 1992. С. 285–286
124. Смелзер Н. Социология. - М., 1994.

125. Смелзер Н. Культура как социальная система // Социологические исследования. –1991. – № 7.
126. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К., 1994.
127. Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 90-х / Под ред. Ю.Левады. – М., 1993.
128. Современная западная социология. Словарь. / Сост. Ю. Давыдов и др.– М., 1990.
129. Сорокин П. Человек. Прогресс. Общество. – М., 1992.
130. Сорокин П. А. Социологические теории современности. – М., 1992.
131. Сорокин П. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. – М., 1994.
132. Сорокин П.А. Социокультурная динамика и эволюционизм //Американская социологическая мысль. – М., 1996.
133. Соціологія. За ред. д. іст. н., проф. В. Городяненка. – К., 2002.
134. Социология: Учеб. пособ. / [Э.В.Тадевосян. С.А.Кравченко, М.О.Мнацаканян М.О. и др.]: Общ. ред. Э.В.Тадевосяна. — М., 1995.
135. Социология – наука об обществе. – Харьков, 1996.
136. Социология. Курс лекций. Изд-во Воронежск. ун-та, 1994.
137. Социальная философия. Хрестоматия. Ч. 1. – М., 1994.
138. Спенсер Г. Социология как предмет изучения. – СПб., 1890.
139. Спенсер Г. Основания социологии. – СПб., 1898. Т. 1-2.
140. Стариков Е. Маргиналы // В человеческом измерении. – М., 1991.
141. Тард Г. Общественное мнение и толпа. СПб., 1902.
142. Тексты по истории социологии XIX—XX веков. Хрестоматия. – М., 1994.
143. Тернер Дж. Структура социологической теории. – М., 1986.
144. Тишков В.А. Об идее нации. // Общественные науки. - 1990.- № 4.
145. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1991.
146. Тоффлер Э. Шок будущего. – М., 2001.
147. Тощенко Ж.Т. Методологические проблемы социологии как основа построения курса // Социол. исслед. — 1993. - № 10. - с.60-66.
148. Тощенко Ж.Т. Социология: Общий курс: Учеб. пособ. для студентов высш.учеб.заведений. — М., 1994.
149. Трущенко О. Е. Престиж центра: городская социальная сегрегация в Москве. – М., 1995.
150. Уайт Э. Экологические подходы к изучению городских систем: ретроспективный и перспективы развития. // Природа и ресурсы. – ЮНЕСКО. – 1985. - №1.
151. Федотова В.Г. Модернизация «другой» Европы. – М., 1997.
152. Франко І. Що таке поступ? / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 45.
153. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой. // Тексты по истории социологии XIX—XX веков. Хрестоматия. М., 1994.
154. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я // Диалог. – 1990. – № 12.
155. Фролов С. Социология. Учебник для высших учебных заведений. – М., 1994.
156. Фромм Э.Анатомия человеческой деструктивности //Социологические исследования. – 1992, № 7.
157. Хаейк Ф.А. Дорога к рабству – М., 1992.
158. Харчев А.Г., Алексеева В.Г. Образ жизни, мораль, воспитание. М., 1977.
159. Харчев А., Мацковский М. Современная семья и ее проблемы. – М., 1978.
160. Харчев А.Г. Социология воспитания. М., 1990.
161. Харчева В. Основы социологии. – М., 1997.
162. Ципук В. Культура і суспільство: механізми взаємодії у суспільстві, що трансформуються // Українські варіанти. –1999. – № 1-2.
163. Чагин Б.А. Очерк истории социологической мысли в СССР (1917-1969). — Ленинград, 1971.
164. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Конспект. Вип. 1-6. – Львів, 1996.
165. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра – М.,1997.

166. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием – М., 1980.
167. Шиллз Э. Общество и общества: макросоциологический подход // Американская социология. – М., 1972.
168. Шорске К. Віденський fin-de-siecle. Політика і культура. – Львів, 2003.
169. Штирнер М. Единственный и его собственность. – Харьков, 1994.
170. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996.
171. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. – М., 1978.
172. Энциклопедический социологический словарь/ отв. ред. Осипов Г.В. - М.: РАН, 1995.
173. Ядов В.А. Российское общество в политеоретической интерпретации // Социологические чтения. Вып.1, – М., 1996.
174. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности // Мир России. – 1995. – № 3-4.
175. Ayerman S. Modernity and social movements. // Social change and modernity. – Berkley, 1992.
176. Brubaker R. Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie. – Warszawa-Krakow, 1998.
177. Eder K. The new politics of class: Social movements and cultural dynamics in advanced societies. – London: Sage, 1993.
178. Flandrin J.-L. Historia rodziny. – Warszawa, 1998.
179. Giddens A., Turner J. H. (Ed.). Social Theory Today. – Stanford, 1987.
180. Goodman N. Introduction to Sociology. – New York, 1992.
181. Jackson P., Penrose Jan (eds.) Construction of Race, Place and Nations. Minneapolis: the Univ. of Minnesota press, 1994.
182. Kloskowska A. Socjologia kultury. – Warszawa, 1983.
183. McLennan G. After postmodernism – back to sociological theory?// Sociology, 1995.- Vol. 29, № 1. – P. 117-132/
184. Merton Robert K. Insiders and Outsiders: A Chapter In The Sociology Of Knowledge // W.Sollors (Ed.). Theories Of Ethnicity. A Classical Reader. New York: New York University Press, 1996. – P.327-337.
185. Rex J. Ethnic Identity and the Nation State: the Political Sociology of Multi-Cultural Societies// Social Identities. 1995. Vol.1, №1.
186. Riker W.H. The art of Political Manipulation. – New Haven, 1986.
187. Smith A.D. Nationalism and modernism. - L., N.Y.: Routledge, 1998.
188. Szacka B. Wprowadzenie do socjologii. – Warszawa, 2003.
189. Szacki J. Historia myśli socjologicznej. – Warszawa, 2002.
190. Szczepanski J. Elementarne pojęcia socjologii. - Warszawa, 1972.
191. Turner J.H. Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie. – Poznan, 1998.
192. Turowski J. Socjologia. Wielkie struktury społeczne. – Lublin, 2000.
193. Turowski J. Socjologia. Małe struktury społeczne. – Lublin, 2001.
194. Hausman M. Tato czyli mama. // Wprost. – 2002. – №24.